

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 8 ♦ 2025

Науковий журнал ♦ Щорічник ♦ Заснований у 1996 р.

Київ
2025

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

«Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» (англ. NaUKMA Research Papers. History) — науковий рецензований журнал відкритого доступу, що публікує дослідницькі статті, джерела та фахові рецензії з історії.

Восьмий том видання «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» присвячено світлій пам'яті кандидата історичних наук, доцента Костянтина Юхимовича Гломозди — багаторічного викладача кафедри історії НаУКМА, знаного дослідника та улюбленого вчителя кількох поколінь студентів. До підготовки цього меморіального випуску долучилися його колеги, учні й родина. Відкриває том меморіальна рубрика «Пам'яті Костянтина Гломозди», до якої увійшли вибрана бібліографія вченого, а також дослідження з військової історії — тематики, яка становила особливу царину наукових і педагогічних зацікавлень Костянтина Юхимовича. Представлені тут статті охоплюють широкий хронологічний спектр — від ранньомодерних європейських конфліктів до воєнних подій XX століття. Наступна тематична рубрика репрезентує модерну історію у її широких вимірах — від вивчення репресивних політик та історії Голокосту до досліджень колективної пам'яті, саморепрезентації та ідентичності. Серед авторських підходів — антропологія, історія понять, аналіз малодосліджених джерел і критична історіографія. У рубриці «Історіографічні та джерелознавчі питання. Публікації джерел» вміщено студії, присвячені ранньомодерній історії України, зокрема діяльності князів Острозьких, унії 1569 року та регіональній історії Житомирщини. Окрему вагу має публікація невідомих документів з історії Києво-Могилянської академії XVIII століття. Том завершує традиційна рубрика «Рецензії та огляди», де представлено рецензії на нові наукові праці, що стосуються історії православ'я у радянський період, а також огляд колективної монографії й міжнародної конференції, організованих кафедрою історії НаУКМА.

Цей випуск адресовано дослідникам, викладачам, здобувачам наукового ступеня й усім, хто цікавиться новітніми підходами до вивчення української та європейської історії.

Мови видання: українська, англійська

Редакційна колегія

Наталія Шліхта, PhD, кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна), <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657> — голова редколегії
Вадим Арістов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу історії України середніх віків та раннього нового часу (Інститут історії України НАН України, Україна), <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>
Марта Богачевська-Хом'як, PhD, професор-емерит історії (Університет Джона Гопкінса, США)
Юрій Волошин, доктор історичних наук, професор (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна), <https://orcid.org/0000-0002-6665-5005>
Кріснін Воробець, PhD, професор-емерит (Університет Північного Іллінойсу, США), <https://orcid.org/0000-0001-6535-4641>
Гвідо Гаусман, доктор, професор, завідувач історичного відділу Інституту досліджень Східної та Південно-Східної Європи імені Лейбніца (Регенсбурзький університет, Німеччина), <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>
Александра Гнатюк, доктор габілітований з історії, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна; Варшавський університет, Польща)
Гелінада Грінченко, доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна)
Катерина Дуса, PhD, кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна), <https://orcid.org/0000-0002-9264-7842>
Лариса Довга, доктор філософських наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)
Сергій Скульчик, PhD, доцент (Associated Professor) (Університет Вікторії, Канада), <https://orcid.org/0000-0001-9401-3475>
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Україна)
Сергій Плохій, доктор історичних наук, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>
Олена Стяжкіна, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, Україна), <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>
Віталій Щербак, доктор історичних наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна), <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>
Наталія Яковенко, доктор історичних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)
Максим Яременко, доктор історичних наук, професор кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна), <https://orcid.org/0000-0002-2386-638X>
Тетяна Григор'єва — вчений секретар, кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна), <https://orcid.org/0000-0002-3111-214X>
Маргарита Стафійчук — технічний секретар, доктор філософії з історії (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Засновник і видавець:

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Внесено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук категорія «Б» (наказ МОН України від 02.07.2020 № 886)

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа: R40-04344

© НаУКМА, 2025

СЛОВО ГОЛОВНОЇ РЕДАКТОРКИ

Любі читачі!

Ви тримаєте в руках восьмий том фахового видання «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки», вкотре підготований в умовах повномасштабної російсько-української війни. Як і наш попередній випуск, присвячений пам'яті Михайла Володимировича Кірсенка і Тетяни Аркадіївни Балабушевич, цей є меморіальним. 4 липня 2024 року пішов у засвіти доцент кафедри історії Костянтин Юхимович Гломозда. Костянтин Юхимович працював на кафедрі майже з моменту її заснування, був неймовірно світлою, доброю, інтелігентною людиною, улюбленим викладачем усіх поколінь студентів кафедри. Колегою, на якого завжди можна покластися, незалежно від того, йшлося про якесь наукове питання чи бюрократичне. І який ніколи, навіть попри тяжкі хвороби, що переслідували його в останні роки життя, не відмовляв у допомозі, вірно служив рідній кафедрі усі роки. Його світлій пам'яті ми присвячуємо цей випуск нашого журналу, до роботи над яким долучились не лише колеги і учні Костянтина Юхимовича, а й його родина. Користуючись нагодою, хочу щиро подякувати нашим авторам і Дмитрові Костянтиновичу Гломозді, завдяки яким ми змогли підготувати номер, що відображає обширні зацікавлення Костянтина Юхимовича в історії.

Цей том відкриває меморіальна рубрика «Пам'яті Костянтина Гломозди». Публікація вибраної бібліографії Костянтина Юхимовича стала можливою завдяки зусиллям Дмитра Гломозди. Дослідницькі тексти, вміщені до цієї рубрики, стосуються улюбленої проблематики нашого колеги — мілітарної. Військова історія була не просто дослідницьким полем для Костянтина Гломозди. Улюбленим курсом студентів бакалаврської програми кафедри історії упродовж десятиліть були «Війни в європейській історії»; особисто для мене — це курс, який я пам'ятаю найкраще зі своїх студентських років. Саме доцент Гломозда був незмінним науковим керівником усіх тем із військової історії на кафедрі. Вреїсті, навіть рингтони на його мобільному телефоні були незмінно маршовими. Статті Андрія Пастушенка, Володимира Литвина та Владислава Пилипенка покривають величезний хронологічний період — від англо-іспанської війни 1585–1604 рр. до воєнного конфлікту на річці Халхін-Гол у 1939 р. і далі до Першої російсько-чеченської війни 1990-х рр. Важко повірити, але Костянтин Юхимович міг надати науковий коментар з усіх цих тематик, причому покладаючись не лише на свою неймовірну ерудицію, а й на глибокі фахові знання.

Тематична рубрика цього випуску також відображає обшир дослідницьких інтересів Костянтина Гломозди. Адже модерна історія в найрізноманітніших її проявах — від репресивних політик тоталітарних держав до питань політики пам'яті та їхнього історіографічного осмислення — стійко перебувала у фокусі його зацікавлень. Статті, вміщені до цієї рубрики, висвітлюють малодосліджені питання вітчизняної та зарубіжної історії ХХ ст., базуючись на унікальних джерелах і використовуючи найновіші методологічні підходи для їх інтерпретації. Антропологічно орієнтованими є дослідження Тетяни Бородіної про реквізованих цивільних полтавчан у часи Голокосту, Максима Яременка про екскурсантів, які залишали відгуки про відвідини Державного історичного музею в Києві в часи пізнього сталінізму, та Аліни Білої, яка реконструює саморепрезентації Євграфа Дулумана, колишнього священника, що став атеїстом-агітатором у часи хрущовської антирелігійної кампанії. Питання ідентичності та пам'яті є центральними і для Ореста Костіва та Антона Череп'юка. Першого цікавить те, як українська діаспора реагувала на радянські святкування 1500-річчя Києва у 1982 р., (не)вступаючи в конфлікт з офіційною радянською версією української історії та політикою пам'яті. Другий аналізує ставлення поляків до пам'ятника Феліксу Дзержжін-

ському у Варшаві в ширшому контексті політики декомунізації та формування колективної пам'яті про соціалістичний період. Дослідники радянського періоду досі мало послуговуються методологією історії понять. Роман Коваль — один із небагатьох, хто працює в цьому напрямі, простежуючи у своїй статті семантичну еволюцію поняття «перестройка» у 1980-х рр.

Автори нашої традиційної джерелознавчо-історіографічної рубрики вводять до наукового обігу й аналізують раніше не відомі джерела, вступають в історіографічні дискусії, порушують важливі джерелознавчі питання. Сюжети з ранньомодерної історії України висвітлено у публікаціях Ігоря Тесленка про фальсифікат князя Федька Острозького, Артема Школьного про інкорпорацію Київщини до складу Корони Польської у 1569 р. та Данила Антонюка, який представляє маловідоме краєзнавче дослідження з історії Житомира XVIII ст. Також вміщено публікацію 20 невідомих документів із життя Києво-Могилянської академії XVIII ст., підготовану о. Юрієм Мициком.

Традиційно завершує том рубрика «Рецензії та огляди». Рецензійна стаття Наталії Шліхти присвячена нещодавно опублікованій монографії Романа Скакуна про агентів радянських спецслужб у середовищі православного єпископату України. Дві інші публікації висвітлюють наукове життя і здобутки кафедри історії НаУКМА. Роман Любавський рецензує колективну монографію «Радянське “я” і радянське “ми” між ідеологією та реальністю», яку ми підготували і опублікували у 2024 р. А Ганна Клименко оглядає Міжнародну конференцію молодих дослідників «Досліджуючи минуле: Історик та історичні студії перед викликами сьогодення», яку провели 7–8 квітня цього року.

Ми підготували наш журнал для широкої аудиторії науковців, викладачів, аспірантів, докторантів та усіх, хто цікавиться вітчизняною і європейською історією, сучасними підходами, методологіями та джерелами для її вивчення. Ми присвячуємо його пам'яті Костянтина Юхимовича Гломозди із глибокою пошаною і вдячністю за його віддане багаторічне служіння рідній кафедрі.

Наталя Шліхта,
головна редакторка видання

ВИБРАНІ ПУБЛІКАЦІЇ К. Ю. ГЛОМОЗДИ

• *Монографії:*

1. Критика современной буржуазной историографии введения христианства на Руси. Москва : ИНИОН АН СССР, 1986.
2. «Крещение Руси» в концепциях современной буржуазной историографии: Критический анализ. Киев : Наукова думка, 1988.

• *Розділи:*

1. Котляр М. Ф., Головка О. Б., Корінний М. М. та ін. Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 1988.
2. Балабушевич Т. А., Белоконь С. І., Березовський І. П. та ін. Спеціальні історичні дисципліни : учбовий посібник. Київ : НМК ВО Мін. освіти України, 1992.
3. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). Львів : Світ, 1996.

• *Статті:*

1. Американська буржуазна історична література про релігію та церкву в Давньоруській державі. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. 1985. Вип. 11. С. 62–70.
2. Критика тлумачень причин християнізації Русі в буржуазній історіографії. *Український історичний журнал*. 1987. № 3. С. 34–43.
3. Російська армія часів Полтавської битви. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 128–133.
4. (Співавтор). Історичні герби та прапорові барви України. *Український історичний журнал*. 1990. № 4. С. 43–55. № 5. С. 45–64.
5. (Співавтор). Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 1, 2, 3.

6. (Співавтор). Українська національна символіка: походження традиції, доля. *Минуле України: відновлені сторінки*. Київ, 1991. С. 26–60.
7. Український прапор в контексті традицій національно-державної символіки. *Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження*. Київ, 1993. С. 164–175.
8. До історії київських гербів. *Знак: Вісник Українського геральдичного товариства*. 1993. № 2. С. 4–5.
9. Українське військо: повернення до традицій. *Військо України*. 1995. № 1–2. С. 23–27.
10. До історії українських військових рангів ХVII–ХХ ст. *Наукові записки*. Т. 14: Історія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. С. 39–46.
11. Національно-державне будівництво незалежної України та його підсумки в сучасній американській літературі. *Наукові записки НаУКМА*. 2002. Т. 20: Історія. С. 36–44.
12. Стан сучасної української історіографії як наукова проблема». *Наукові записки*. Т. 21: Історія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2003. С. 76–82.
13. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві. *Магістеріум*. 2024. Вип. 17: Історичні студії. С. 81–91.
14. Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітньої спільноти США. Всеукраїнський науково-методологічний семінар «Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології» (Київ, 17 червня 2004 р.) : матеріали семінару. Київ, 2005. С. 6–21.
15. Українські ідентичності в історіографічних рефлексіях. *Агора. Подолання розбіжностей — розвиток особливостей*. Вип. 4. Київ : Стилос, 2006. С. 103–109.

16. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого. *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. С. 842–854. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
 17. Американсько-українська наукова взаємодія і проблема об'єктивності історичних досліджень. *Агора. Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, культури і науки*. Вип. 6. Київ : Стилос, 2007. С. 101–109.
 18. Школа іншування: чужі серед своїх у сучасній українській історіографії. *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації* : матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). Київ : НАН України, Інститут історії України, 2008. С. 211–223, 250–254.
- **Тези:**
 1. Символіка України в контексті світових традицій. *Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 лист. 1993)* : зб. тез і доповідей. Львів, 1993. С. 25–26.
 2. Організаційні засади збройних сил України доби Визвольних змагань та основні етапи військового будівництва. *Україна: людина, суспільство, природа. 3-я щоріч. наук. конф. (Київ, 23–24 січня 1997)* : тези доповідей. Київ, 1997. С. 49–50.
 3. Чинники еволюції українських військових формацій другої пол. XVII–XVIII ст. *Україна: людина, суспільство, природа. 4-та щоріч. наук. конф. (Київ, 22–23 січня 1998)* : Тези доповідей. Київ, 1998. С. 10–13.
 4. Символіка України в контексті світових традицій. *Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 лист. 1993)* : збірник тез і доповідей. Львів, 1993. С. 25–26.
 5. Організаційні засади збройних сил України доби Визвольних змагань та основні етапи військового будівництва. *Україна: людина, суспільство, природа. 3-я щорічна наукова конференція (Київ, 23–24 січня 1997)* : тези доповідей. Київ, 1997, 49–50.
 6. Чинники еволюції українських військових формацій другої пол. XVII–XVIII ст. *Україна: людина, суспільство, природа. 4-та щорічна наукова конференція (Київ, 22–23 січня 1998)* : тези доповідей. Київ, 1998. С. 10–13.

- **Доповіді:**

Українське козацтво та його наступники в другій половині XVII — на початку XIX ст. Доповідь на науково-практичній конференції. *Зовнішня і внутрішня безпека України*. Київ. 2–3 лютого 1991 р.

- **Коментарі**

(Співавтор). Коментарі. Скоропадський, Павло. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 рр.* / голов. ред. Ярослав Пеленський. Київ; Філадельфія, 1995. С. 326–377.

- **Наукове редагування**

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2002.
2. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000.
3. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2009.
4. Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2002.
5. Дворнік Франтішек. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000.
6. Зонтгаймер Карл-Дітріх. Як нацизм прийшов до влади / пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2009.

- **Переклади**

1. Валіцький Анджей. Три патріотизми / пер. з польськ. *Політологічні читання. Українсько-канадський кварталник*. 1995. № 3. С. 79–133.
2. Дмитришин Василь. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів / пер. з англ. *Політологічні читання. Українсько-канадський кварталник*. 1994. № 1. С. 104–116.
3. Марціняк Томаш. Українська діаспора польського села: Дослідження в Бялому Борі / пер. з польськ. *Політологічні читання. Українсько-канадський кварталник*. 1995. № 2. С. 188–197.
4. Флурі Філіпп Х., Ван Їкелен Віллем Ф. Розбудова безпеки і оборони: Збірка матеріалів щодо Плану партнерських дій із створення інститутів оборони і безпеки (РАР-DIB) / пер. з англ. Олександр Михалочко і Костянтин Юхимович Гломозда. Женева; Київ : [Б. в.], 2006.

Пастушенко А. О.

АНГЛІЙСЬКІ ЕМІГРАНТИ НА КОРАБЛЯХ ІСПАНІЇ (1585–1604 рр.)

У статті розглянуто роль і місце англійських емігрантів в іспанському флоті у період англо-іспанської війни (1585–1604 рр.). Проведене дослідження показує, що англійські мореплавці були присутні на іспанських кораблях у незначній кількості. Це пояснюється не тільки тим, що тривала війна й іспанські команди переважно формували з представників місцевого населення. Важливим фактором, який зменшував англійську еміграцію в Іспанію, були давні культурні упередження англійців проти життя в Іспанії. Негативне ставлення з боку самих іспанців також мало значення. Емігрантів часто призначали на службу в Лісабонську армаду, каботажну і найбільш пасивну зі всіх атлантичних ескадр. Імовірно, це було зумовлено недовірою з боку іспанської влади, а не браком професійного досвіду англійців. Емігрантам з Англії не дозволяли служити на кораблях, які курсували між Америкою і Європою. Разом із тим, деякі англійці мали змогу проявити себе у морських битвах, таких як експедиція Великої Армади у 1588 р., захоплення галеона «Ривендж» у 1591 р. або вдалий рейд галер на поселення в затоці Маунтс Бей на узбережжі Корнуолу в 1595 р. Окрім цього, англійці були корисними іспанцям як лоцмани, які знали англійське узбережжя, і як люди, здатні допитувати полонених англійською мовою. Дослідження виявило, що фінансові умови служби на флоті були незадовільними, що збільшує імовірність того, що більшість емігрантів були релігійно-вмотивованими. Прибутки і репутація моряків на іспанських кораблях були нижчими, ніж у моряків англійського військово-морського флоту і приватних суден, які робили ставку на каперство і, певною мірою, піратство.

Ключові слова: емігранти, англо-іспанська війна, моряки, католики, Реформація.

Історія англійських моряків другої половини XVI ст. тривалий час була предметом дослідження науковців. Здебільшого це було пов'язано із зацікавленням історією британських військово-морських сил, соціальною та культурною морською історією або історією піратства. Натомість у наукове поле майже ніколи не потрапляли мореплавці, які перебували в еміграції і часто поділяли інші релігійні погляди, ніж офіційно прийняті в Англії. Робота П. Мартін, присвячена англійським офіцерам Великої Армади 1588 р., залишається одним із небагатьох винятків¹. Важливо підкреслити, що досліджувати історію професійних діаспор необхідно для того, щоб мати більш повноцінну картину складної історичної реальності, особливо коли йдеться про такі значні процеси, як Реформація, через яку багато англійських католиків, і моряки також, залишили свою батьківщину.

Метою цього дослідження є виявлення англійських емігрантів у військово-морських силах Іспанії часів англо-іспанської війни (1585–1603 рр.) шляхом визначення їхньої кількості, місць та характеру служби і ступеня фінансового

забезпечення. Це основні питання, відповіді на які стануть ще однією розвідкою у перспективну тему участі іноземців у військово-морських силах Іспанії Габсбургів.

Іспанська військово-морська система традиційно ґрунтувалася на національному морському рекрутингу, що було характерно для всіх великих європейських країн того часу. Історики пояснюють, що великі території давали змогу таким країнам, як Англія, Франція та Іспанія, бути самодостатніми у людських ресурсах, на відміну від менших морських держав, таких як Нідерландська Республіка або німецькі міста-держави, які мусили використовувати міжнародний найм². Це обмежувало потенціал міжнародної мобільності робочої сили для іспанського флоту. Іспанці наймали іноземців у значній кількості зрідка і лише тоді, коли попит

¹ Paula Martin, *Spanish Armada Prisoners: The Story of the Nuestra Señora Del Rosario and Her Crew, and of Other Prisoners in England, 1587–97* (Exeter: Exeter University Publications, 1988).

² Matthias van Rossum, Lex Heerma van Voss, Jelle van Lottum, and Jan Lucassen, “National and International Labour Markets for Sailors in European, Atlantic and Asian Waters, 1600–1850,” in *Maritime History as Global History*, eds. Maria Fusaro, Amélia Polónia (Liverpool, 2017), 53–54. Раніше Карла Ран Філіпс також пояснювала переважачу більшість іспанців серед моряків великою кількістю населення в Іспанії. Carla Rahn Phillips, “The Labour Market for Sailors in Spain, 1570–1870,” in “Those Emblems of Hell”: *European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570–1870*, eds. P. C. van Royen, J. R. Bruijn, and Jan. Lucassen (St. John's, Nfld: International Maritime Economic History Association, 1997), 330–331.

на моряків перевищував пропозицію. Так було на межі XVI і XVII ст., коли виснажена англо-іспанською війною Іспанія була вимушена набирати іноземців у великій кількості на кораблі, які вирушали у складі армاد атакувати Англію в 1597 р. та англійські сили в Ірландії у 1601 р.³

Як показують іспанські платіжні списки, складені в 1589 і 1590 рр., з майже 252 пунктів із морськими офіцерами, моряками, солдатами і канонірами англійці згадуються лише в 10 пунктах, які загалом охоплюють 30 осіб. Це незначна кількість, хоча їхня частка в цих списках є вищою, ніж частка інших іноземців, яких згадано лише у дев'яти пунктах. За національним походженням інші іноземці — це один фламандець, два португальці, один венеціанець, один ломбардець, один неаполітанець і п'ять ірландців⁴. Війна з Англією, імовірно, була причиною порівняно більшої кількості англійців, ніж інших іноземців у цих списках. Іспанці потребували людей, які знали берегову лінію Англійського королівства і могли б допомагати допитувати полонених. Наприклад, у серпні 1590 р. іспанський морський генерал Педро де Субіаур писав із Феррола про прибуття 63 англійських і голландських лоцманів⁵. У цей час ескадра під командуванням Субіаура здійснювала напади на англійські та голландські судна в європейських водах Атлантики, в прибережних водах Португалії та Ла-Маншу. Однак загальна тенденція протягом XVI ст., і зокрема в період англо-іспанської війни, полягала в тому, що коли іноземців набирали на іспанську морську службу, англійські

моряки залишалися в абсолютній меншості порівняно з вихідцями з католицьких країн⁶.

Ірландців значно менше порівняно з англійцями у згаданих вище платіжних списках, що можна пояснити тим, що іспанці формували з ірландців підрозділи, які реєстрували в окремих списках. Загалом, ірландців було більше на іспанській службі, бо багато з них тікали до Іспанії, рятуючись від війн, які Англія вела, захоплюючи їхню країну. Ірландці здебільшого вступали до сухопутної армії, але деякі з них служили в армадах, насамперед тих, що діяли в Атлантичному океані⁷. Генерал Мартін де Бертендона заохочував ірландців об'єднуватися в бойові громади — майбутню морську піхоту — в Сантандері, Ферролі, Ла-Коруні, Віго та Лісабоні. У 1591 році він командував ірландцями під час нападу на деякі прибережні поселення Англії⁸. Іспанська адміністрація ніколи не розглядала можливості створення подібних підрозділів з англійських вигнанців не лише через їхню порівняно невелику чисельність, а й через недовіру іспанців до них як до представників ворожої нації.

Як показано в таблиці нижче, доступні дані про кар'єру 14 англійських моряків на іспанській службі свідчать, що їх найчастіше призначали на службу до Лісабонської армади. Ця армада була найменш активною з усіх іспанських регіональних армاد. Вона не брала участі у бойових діях, як Біскайська і Фландрська армади, і не супроводжувала вест-індійські вантажі з Азорських островів до Іспанії, як Андалузька армада, а лише патрулювала португальське узбережжя від мису Сан-Вінсент до мису Фіністер, з'єднуючи Біскайську і Андалузьку армади⁹. Направлення англійців до складу прибережної армади Лісабона можна б було пояснити браком у них досвіду плавання у відкритому морі. Однак це пояснення не є доречним у випадку таких досвідчених моряків, як Джон Боннер, Річард Берлі, Джон Ламберт і Вільям Стуклі. Тому внесення англійців до складу цієї найбільш пасивної армади під пильним контролем берегової адміністрації, швидше за все, свідчить про недовіру до них як до представників ворожої нації. У 1593 році англійські та ірландські офіцери у Лісабоні проходили перевірку щодо можливого шпигунства¹⁰.

³ David C. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 207.

⁴ Неможливо точно підрахувати, скільки людей у цих списках отримували платню. Більшість позицій стосуються конкретних осіб, але деякі з них — груп, із яких не всі містять уточнення щодо кількості людей, наприклад «los marineros que levanto Don Bartolome de Villa Vicena» («моряки, яких найняв Дон Бартоломе де Вілья»). Інша проблема полягає в тому, що деякі англійці могли бути пропущені через те, що їхню національність не було зазначено, як-от лоцман Джон Боннер, який тут не позначений як англієць. Це може бути помилкою писаря або вказувати на культурну асиміляцію цієї людини. Іспанські писарі були зобов'язані зазначати у документах біля імені іноземця, якої він нації. Крім того, ідентифікована кількість англійців може бути меншою за 30. Едвард Пікфорд згадується двічі в різних списках, але, на відміну від Пікфорда, чиє ім'я вказано, залишається невідомим, ким були люди, внесені до таких груп, як «diez yngleses entretenidos» або «diez cavalleros ynglises» («десять англійських ентретенідо», «десять англійських кабальєро»). Не зрозуміло, чи могли ці групи містити осіб, згаданих в інших списках, і чи були ці десять англійців тими самими особами, але згаданими в різних списках. У будь-якому разі, частка англійців у цих списках незначна порівняно з іспанцями. Archivo General de Simancas (далі — AGS). Guerra y Marina (далі — GyM). Leg. 302. Fos 115–116; AGS. GyM. Leg. 302. Fos 118–119; AGS. GyM. Leg. 302. Fo. 124.

⁵ AGS. GyM, Leg. 287. Fo. 121; Agustín R. Rodríguez González, *Señores del mar: los grandes y olvidados capitanes de la Real Armada* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2018), 79.

⁶ Phillips, “The Labour Market for Sailors in Spain,” 339.

⁷ Enrique García Hernán and Liam Liddy, *Ireland and Spain in the Reign of Philip II* (Dublin: Four Courts, 2009), 233.

⁸ Declan M. Downey, “Santa Cruz, Recalde, Bertendona, Brochero and Irish émigrés in the Armada Española from 1583 to 1625,” in *La armada española de 1588 y la contra Armada Inglesa de 1589*, ed. Ministerio de Cultura y Deporte (Cartagena: Museo Nacional de Arqueología Subacuática, 2019), 22–23.

⁹ Esteban Mira Caballos, *Las armadas imperiales: la guerra en el mar en tiempos de Carlos V y Felipe II* (Madrid: Esfera de los Libros, 2005), 76.

¹⁰ AGS. GyM. Leg. 393. Fo. 238.

Таблиця 1

Кар'єри англійських офіцерів і канонірів у іспанському флоті

№	Назва та військово-морська позиція	Фландрська армада	Лісабонська армада	Біскайська армада / армада Гіпускоа	Андалузька армада
1	Джон Боннер, лоцман ¹¹		1593–1594 рр. (вк)	1587–1596 рр. (вк)	
2	Річард Берлі, ентретенідо ¹²		1589 р. (г), 1593–1595 рр.	бл. 1573–1593 рр., 1595 р. (г, вк)	
3	Вільям Коплі, ентретенідо ¹³	до 1588 р.	1593 р.		
4	Едвард Кріппс, ентретенідо, капітан галер ¹⁴			1590 р. (г)	1591 р. (г)
5	Френсіс Фаулер, ентретенідо ¹⁵	бл. 1585–1592 рр. (вк)	1593 р.		
6	Джон Ламберт, пілот, ентретенідо ¹⁶		бл. 1588–1595 рр. (г)		1595 р. (г)
7	Томас Норт, ентретенідо ¹⁷		1598 р. (г)		
8	Оуен Ітон, ентретенідо ¹⁸		1593 р.		
9	Едвард Пікфорд, ентретенідо ¹⁹		бл. 1587–1595 рр.		
10	Вільям Стуклі, лоцман, ентретенідо ²⁰		1593 р.		
11	Томас Пер, канонір ²¹			1593 р. (вк)	
12	Роберт Елліот, капітан ²²			1597–1598 рр. (вк)	
13	Джон Брук ²³		1595–1596 рр. (г)		
14	Джон Хорслі ²⁴		1595–1596 рр. (г)		
	Всього випадків	2	11	5	2

Примітка: вк — вітрильний корабель, г — галера.

Таблиця показує тенденцію до використання англійців у прибережному патрулюванні, але це не означає, що вони не проявляли себе у морських кампаніях. У 1588 році на скарбовому галеоні Великої Армади «*Нуестра Сеньйора дель Росаріо*» було не менше ніж семеро англійців²⁵. Деякі англійці також служили на португальському галеоні Армади «*Сан-Матео*»²⁶. У 1591 році Вільям Коплі брав участь у захопленні знаменитого англійського галеона «*Ривендж*» біля острова Флорес, Азорські острови²⁷. Чотири роки

потому Річард Берлі очолив піратський набіг чотирьох іспанських галер на поселення в затоці Маунтс Бей на узбережжі Корнуолу, під час якого було відслужено католицьку месу в місцевій церкві²⁸.

Схоже, що судна вест-індійських флотилій, які мали збройні конвої і подорожували між Америкою та Іспанією, перебуваючи в підпорядкуванні Торгової палати, мали більше іноземних моряків, ніж військово-морські ескадри у європейських водах. Після того, як у 1565 р. біля Флориди на кораблі «*Сан Пелайо*» відбувся бунт іноземних моряків проти іспанських, Торгова палата видавала інструкції, які з міркувань безпеки обмежували кількість іноземних моряків²⁹. Проте частка іноземців у вест-індських флотиліях все одно залишалася значною протягом усього XVI ст., зокрема в період англо-іспанської війни. П. Е. Перес-Мальяїна підрахував, що в останній чверті XVI ст. з 4839 офіцерів, матросів і канонірів, які брали участь у плаваннях до Вест-Індії, 981 були іноземцями, або 20,27 % (50 % португальців, 25 % італійців, 25 % «левантійців», фламандців і німців)³⁰. Під час англо-іспанської війни неодноразово зазначалося, що

¹¹ Ibid. Leg. 267, 390, 422, 447, 477.

¹² Ibid. Leg. 389. Fo. 604; Leg. 447. Fo. 139; Leg. 268. Fo. 196.

¹³ Ibid. Leg. 307. Fo. 204; Leg. 415. Fo. 317; Leg. 393. Fo. 238.

¹⁴ Ibid. Leg. 302. Fo. 131; Leg. 299. Fo. 47; Leg. 238. Fo. 530; Leg. 268. Fo. 195; Leg. 319. Fo. 213.

¹⁵ Ibid. Consejo y Juntas de Hacienda 330–331; Leg. 393. Fo. 238.

¹⁶ Ibid. Leg. 447. Fo. 165; Leg. 447. Fo. 164; Leg. 424. Fo. 73; Archivo Historico Nacional. Estado. Leg. 2348.

¹⁷ Ibid. Leg. 530. Fo. 343.

¹⁸ Ibid. Leg. 438. Fo. 110; Leg. 393. Fo. 238.

¹⁹ Ibid. Leg. 395. Fo. 231; Leg. 442. Fo. 109.

²⁰ Ibid. Leg. 393. Fo. 238.

²¹ Ibid. Leg. 395. Fo. 258.

²² Ibid. Leg. 533. Fo. 111.

²³ Ibid. Leg. 472. Fo. 99.

²⁴ Ibid. Leg. 472. Fo. 99.

²⁵ Martin, *Spanish Armada Prisoners*, 20.

²⁶ AGS. GyM. Leg. 442. Fo. 109; Martin, *Spanish Armada Prisoners*, 68.

²⁷ «Agora dos años en la mar, quando se tomo *La Venganca* junto a las islas de Flores». Це пряме посилання на знамениту битву при о. Флорес 1591 р., коли іспанський флот захопив галеон «*Ривендж*» під командуванням сера Річарда Гренвілла. У каталозі цей документ датований 1587 р., але його деталі показують, що він має більш пізні походження: документ містить чіткі згадки про битву при о. Флорес, вказуючи на те, що ця битва відбулася двома роками раніше. AGS. GyM. Leg. 212. Fo. 286.

²⁸ Alistair Ward, *España Britannia: A Bitter-Sweet Relationship* (London: Shephard-Walwyn, 2004), 83–85.

²⁹ Geoffrey Plank, *Atlantic Wars: From the Fifteenth Century to the Age of Revolution* (New York: Oxford University Press, 2020), 49.

³⁰ Pablo E. Pérez-Malláina, *Los hombres del océano: vida cotidiana de los tripulantes de las flotas de Indias. Siglo XVI* (Sevilla, 2021), 108–109.

серед іноземних моряків у складі флотів, які прямували до Вест-Індії, англійців не було (1589, 1594, 1598, 1599 pp.)³¹. Регулярність цих уточнень дозволяє припустити, що англійці все одно потрапляли на вест-індійські судна.

Отже, англійці становили меншість на іспанських кораблях і більше служили в регіональних іспанських ескадрах, ніж на торгових і військових кораблях, які ходили до Вест-Індії. Англійський мореплавець Річард Гокінс, можливо, перебільшував, коли у 1598 р. писав королеві з Севільї, що «*Of maryners and gunners there is not a shipp w[ic]h is not p[ar]tly furnished w[ic]th Flemish and English*» («Щодо моряків і канонірів, не існує корабля, команда якого хоча б частково не складалася б з фламандців та англійців»)³². У 1598 році, після того, як Гокінс потрапив у полон, він усе ще перебував у севільській в'язниці з обмеженим доступом до інформації із зовнішнього світу³³.

Наплив англійських католиків на іспанські кораблі стримувався кількома факторами. Серед англійців, у тому числі католиків, існувало стійке культурне упередження не вирушати до Іспанії. К. Хайлі зібрав найпоширеніші страхи англійців щодо Іспанії. Вони боялися, що, оселившись в Іспанії, втратять свою англійськість, постраждають від чужої їжі та клімату, який був смертельним для всіх народжених в Англії, а також втратять свою божественну красу, тобто *блїду шкіру*, через нещадне іспан-

ське сонце³⁴. Подорож до Іспанії вимагала або фінансових ресурсів, або, у випадку *рекузантів* (відкритих католиків, які відмовлялися відвідувати англіканські богослужіння), офіційного дозволу³⁵. Певною перешкодою було упереджене ставлення іспанців до англійців і низька оплата праці та низький статус моряків в Іспанії³⁶.

Матеріальна мотивація була більш важливою в іспанській торгівлі, ніж у військово-морській службі. Як зазначає П. Крофт, деякі англійські купці в Іспанії, особливо представники молодого покоління, старанно приховували свою протестантську віру, аби надійно заробляти гроші³⁷. На відміну від низькооплачуваної праці на іспанському флоті, прибуткові можливості іспанської торгівлі часто приваблювали авантюристів, мотивованих матеріальною вигодою. Військово-морську службу можна було поєднувати з торговими операціями, але такі практики були вкрай поодинокими і не мали чітко вираженої тенденції, імовірно, через складність балансування між цими двома професіями. Одним з яскравих прикладів є морський офіцер Річард Берлі, ветеран Великої Армади 1588 р., який спробував зайнятися торгівлею апельсинами з Гавра де Грейс у 1590 р.³⁸ Мотиви його купецької діяльності залишаються незрозумілими. Можливо, він прагнув отримати додатковий дохід. Іншим мотивом могло бути намагання проникнути в англійські купецькі кола з метою шпигування. У той час Берлі служив на іспанських галерах і, можливо, діяв як іспанський агент. Збереглася його таємна доповідь 1589 р. про англійців, які мешкали в Іспанії, з позначками, хто з них був «католиком», «єретиком» і «підозрілим»³⁹. Невідомо, як довго йому вдавалося підтримувати свій бізнес, але після 1590 р. немає жодних документів, у яких би його називали купцем.

Загалом фінансовий стан іспанських моряків був далекий від задовільного. Великі витрати на війну призводили до зростання боргів,

³¹ Archivo General de Indias (далі — AGI). Indiferente 541. Leg. 1. Fo. 71; Indiferente 1957. Leg. 4. Fo. 363; Indiferente 1957. Leg. 5. Fo. 86; Indiferente 1957. Leg. 5. Fo. 125.

³² “Hawkins, Richard. Richard Hawkins to Queen Elizabeth. Seville. Vol. 177. Hertfordshire: The Marquess of Salisbury, 1598,” ProQuest, accessed January 8, 2023, <https://www.proquest.com/government-official-publications/richard-hawkins-queen-elizabeth-seville/docview/1858030553/se-2>.

³³ Підстави для таких перебільшень могли з'явитися завдяки невдалій третій експедиції іспанської Армади до Англії у 1597 р. Хоча в ній брали участь англійці, в основному вона була укомплектована фламандцями. Джерелом інформації для Гокінса міг бути католик-емігрант, капітан Роберт Елліот, який відвідував його у в'язниці. За даними англійської розвідки, Елліот служив радником і командиром вершників в експедиції 1597 р. Про англійців в армادі 1597 р. див. Goodman, *Spanish Naval Power*, 207. Гокінс згадує про свою зустріч з Елліотом тут: “Hawkins, Richard. Rich. Hawkins to Sir Hen. Neville. January 1, 1600. MS SP 12/274 f.2, Records Assembled by the State Paper Office. The National Archives (Kew, United Kingdom). 274,” State Papers Online, accessed July 4, 2023, <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580819/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=9379d8b2>. Див. про службу Елліота та інших англійських емігрантів в іспанській експедиції 1597 р. тут: “The 1597 Armada Spanish advertisements by Robert Savage. February 18, 1598. MS SP 12/266 f.94, Records Assembled by the State Paper Office. The National Archives (Kew, United Kingdom). 266,” State Papers Online, accessed July 3, 2023, <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580072/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=e901d7c8&pg=99>.

³⁴ Christopher Highley, *Catholics Writing the Nation in Early Modern Britain and Ireland* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 158–166.

³⁵ Законодавство 1571 р. вимагало від тих, хто відмовлявся відвідувати англіканські служби, отримувати спеціальну перепустку або ліцензію на виїзд. Якщо хтось порушував це правило, то все його майно і прибутки від землі підлягали довічній конфіскації, див. Peter Marshall, “Religious Exiles and the Tudor State,” *Studies in Church History* 43 (2007): 278.

³⁶ Pérez-Mallaína, *Los hombres del océano*, 109.

³⁷ Pauline Croft, “Englishmen and the Spanish Inquisition 1558–1625,” *The English Historical Review* 87, no. 343 (1972): 261.

³⁸ AGS. GyM. Leg. 291. Fo. 85; Берлі також називають купцем у наступному документі від 1589 р.: Ibid. Leg. 365. Fo. 70.

³⁹ AGS. GyM. Leg. 365. Fo. 70.

тому іспанський уряд був змушений економити на виплатах. За словами Д. Гудмена, «Іспанія не могла дозволити собі платити своїм морякам і солдатам більше, ніж необхідний мінімум». У 1598 році звичайний моряк атлантичних ескадр міг розраховувати на 40 реалів, або 2,5 ескудо, на місяць — зарплату, яка відставала від зростання цін⁴⁰. На галерах, де моряки отримували значно меншу платню, ситуація була ще гіршою. У 1613 році їхня зарплата не перевищувала 20 реалів (1,25 ескудо) на місяць⁴¹. Навіть цю зарплату регулярно не виплачували через громіздку бюрократію і нестачу грошей у скарбниці. До 1598 року держава заборгувала 64 тисячі ескудо 1307 морякам атлантичних ескадр⁴².

Офіцери отримували значно вищу платню. У XVII столітті зарплата рядового матроса становила 4–5 ескудо на місяць, каноніра — 6,5, боцмана — 15, лоцмана і шкіпера — 20, капітана галеона або галери — до 40, а генерал-капітана однієї з ескадр атлантичного флоту — 200 ескудо⁴³. Англійські офіцери у 1590-х рр. мали гідну платню. Лоцман Джон Ламберт щомісяця отримував 20 ескудо, ентретенідо (позаштатний офіцер) Річард Берлі — 30, лоцман Джон Боннер, який не був дворянином, — 17 (у 1589–1593 рр.), а ентретенідо Едуард Пікфорд — 10⁴⁴.

Однак зарплатню офіцерам також регулярно не виплачували⁴⁵. У 1590 р. капітан Кріппс писав до Військової ради, що англійські лоцмани і моряки у Ферролі перебувають у великій скруті, не отримуючи ні платні, ні провіанту⁴⁶. У 1591 році іспанський чиновник повідомляв, що більшість ірландських, англійських і фламандських офіцерів у Ферролі потребують грошей на утримання⁴⁷. У 1593 році четверо англійських офіцерів звернулися до уряду з проханням терміново виплатити їм зарплатню, оскільки вони перебували в дуже скрутному матеріальному становищі⁴⁸. Брак грошей був типовою проблемою не лише для англійських моряків, а й для інших католицьких емігрантів у країні⁴⁹. Можливо, становище ірландців, до яких іспанці

ставилися як до дружньої нації, іноді було кращим. У лютому 1595 р. двоє англійців, Френсіс Фоулер і Едвард Пікфорд, благали виплатити їм повну зарплату, як це було зроблено для ірландських ентретенідо⁵⁰.

У 1592 році іспанська влада відправила агентів таємно вербувати англійських моряків і офіцерів у Плімуті, Норфолку і Ньюкаслі, обіцяючи великі нагороди, якщо вони підуть на королівську службу⁵¹. Іспанці були зацікавлені в наймі англійських лоцманів, які знали англійське узбережжя, і тому обіцяли велику зарплату і заможне життя, але реальність не завжди відповідала обіцяному.

Загалом, під час англо-іспанської війни кількість незадоволених англійських морських офіцерів, які подавали петиції до Військової ради переважно через проблеми з виплатами, неухильно зростала, як видно з наведених у табл. 2 розрахунків.

Таблиця 2

Петиції з вимогами від англійських морських офіцерів⁵²

Роки	Кількість офіцерів, які подали петиції до Військової ради	Відсоток від загальної кількості
1587–1592	15	33 %
1593–1598	30	67 %

Зарплата на англійських кораблях також була низькою, і її виплачували із затримками, але моряки мали набагато більше шансів заробити на прибутковому каперстві, яке було пріоритетом англійської військово-морської стратегії, натомість Іспанія зосереджувала свої зусилля на обороні та конвоях. Моряк на англійських торговельних суднах отримував 10 фунтів на рік, тобто менше ніж фунт на місяць, тоді як старший помічник капітана — 24 фунти на рік, що було вище, ніж у королівському флоті, де заробітна плата становила від 12 до 18 фунтів⁵³. Успішна навколосвітня подорож Френсіса Дрейка, яка принесла здобичі, можливо, на 600 тисяч фунтів за 5 тисяч фунтів, витрачених на спорядження, надихнула багатьох англійських моряків на пі-

⁴⁰ Goodman, *Spanish Naval Power*, 186.

⁴¹ Ibid., 189.

⁴² Ibid., 190.

⁴³ Ibid., 234.

⁴⁴ AGS. GyM. Leg. 289. Fo. 248; Leg. 389. Fo. 604; Leg. 442. Fo. 109; Leg. 447. Fo. 129; Leg. 447. Fo. 130.

⁴⁵ Goodman, *Spanish Naval Power*, 235.

⁴⁶ AGS. GyM. Leg. 312. Fo. 212; Leg. 302. Fo. 131.

⁴⁷ Ibid. Leg. 328. Fo. 87.

⁴⁸ Ibid. Leg. 389. Fo. 431.

⁴⁹ A. R. Throckmorton, "When Time Should Serve," in *A Companion to Catholicism and Recusancy in Britain and Ireland*, edited by Robert E. Scully S. J. (Leiden; Boston: Brill, 2021), 212.

⁵⁰ AGS. Consejo y Juntas de Hacienda, 334.

⁵¹ "James Young [alias] Dingley, a priest, to Lord Burghley, 27 August, 1592, MS SP 12/242, fo. 214, TNA," State Papers Online, accessed July 31, 2023, <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304380852/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=02ac5de8>.

⁵² AGS. Guerra Antigua. Memoriales.

⁵³ K. R. Andrews, "The Elizabethan Seaman," *The Mariner's Mirror* 68, no 3 (1982), 252; David Childs, *Pirate Nation: Elizabeth I and her Royal Sea Rovers* (Barnsley: Seaforth Publishing, 2014), 16.

ратство і каперство⁵⁴. В англійській юридичній системі XVI ст. останнє розуміли як законне пограбування, основане на праві на відплату або реституцію за попередні збитки на морі, завдані іноземними підданими⁵⁵. У 1589–1591 роках капери привезли в Англію 400 тисяч фунтів стерлінгів, що складало 10–15 % усього імпорту, тоді як загальний дохід англійської корони в 1588 р. становив 392 тисячі фунтів стерлінгів⁵⁶. За даними Д. Лоудса, англійські капери здійснили 50 % усіх військово-морських операцій англо-іспанської війни⁵⁷.

Отже, матеріально вмотивованим морякам було перспективніше залишатися на англійській службі, ніж вступати до іспанського флоту. Фландрська Армада використовувала каперів, але, як видно з наведеної раніше таблиці, англійців, як правило, розподіляли в інші ескадри.

Статус моряків в Іспанії був нижчим, ніж в Англії, де, за словами Д. Чайлдса, «про моряків набагато краще піклувалися», ніж про знедолений клас землевласників⁵⁸. У 1605 році Дієго Брочеро, заступник першого генерал-капітана атлантичного флоту, навіть рекомендував замінити назву *marinero* на *soldado*, оскільки назва *marinero* звучала надто зневажливо. Брочеро пов'язував поразки іспанського флоту безпосередньо з тим, що англійські та голландські моряки мали вищий статус у своїх країнах, тоді як в Іспанії професія звичайного моряка була найменш поважною з усіх⁵⁹. Аналогічно, Д. Лоудс зазначив про Велику Армаду 1588 р., що «воїни, як правило, зневажали моряків як простих робітників, чия робота полягала лише в тому, щоб доставити справжніх чоловіків туди, де потрібно було виконувати справжню роботу»⁶⁰. І все ж англійські католики добровільно прибували в Іспанію, щоб служити на флоті, незважаючи на матеріальні чи репутаційні ризики.

Католицька релігія була важливим стимулом для служби у флоті держави, яка воювала проти єретиків. Ступінь віри міг бути різним. Наприклад, лоцман Джон Ламберт і капітан Едвард Кріппс прибули до Іспанії зі сформованими в Англії католицькими переконаннями⁶¹, тоді як лоцман Вільям Стуклі з дитинства зростав у католицькому середовищі Іспанії⁶². Безперечно, були також фальшиві католики, наприклад ті, хто потрапив на службу після полону. Для них перехід у католицизм був умовою звільнення з в'язниці або галерного рабства і, загалом, стратегією виживання в Іспанії, де інквізиція мала особливий вплив. Згодом ці англійці або щиро наvertsалися під впливом оточення, або, навпаки, за нагоди тікали з країни. Прикладом цього є моряк Ральф Кантрел, захоплений джонкерціями. У 1598 році, під час служби, ймовірно, у Фландрській армادі, він втік на попутному судні з Ле-Трепора до Лондона⁶³.

Отже, англійські емігранти, які потрапляли на військово-морську службу в Іспанії, становили незначну меншість, враховуючи, що іспанській флот формувалася за рахунок місцевих людських ресурсів, і ставлення до англійців у Іспанії було упередженим. Ті англійці, які потрапляли на службу, часто опинялися у Лісабонській армادі, каботажній і найбільш пасивній із регіональних ескадр, що було зумовлено недовірою з боку іспанців. Останній фактор також заважав англійським морякам служити на суднах, які ходили вест-індійськими маршрутами. Разом із тим, окремі англійці мали змогу проявити себе в морських кампаніях англо-іспанської війни, зокрема вони брали участь в експедиції Великої Армади 1588 р. та захопленні відомого англійського галеона «Ривендж» у 1591 р. Аналіз фінансових умов праці у іспанському флоті не дає змогу стверджувати, що служба в ньому була фінансово привабливою. Останнє збільшує імовірність присутності релігійно-вмотивованих емігрантів, а не палких до наживи авантюристів. Щоправда, при цьому залишається відкритим питання про те, чи містила група емігрантів на іспанському флоті людей, які були шпигунами англійського уряду або агентами чи партнерами англійського купецтва, зацікавленого в іспанській торгівлі.

⁵⁴ N. A. M. Rodger, *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain*, vol. 1, 660–1649 (London: HarperCollins Publishers in association with the National Maritime Museum, 1997), 245; K. R. Andrews, *Elizabethan Privateering: English Privateering during the Spanish War, 1585–1603* (London; New York: Cambridge University Press, 1964), 4.

⁵⁵ N. A. M. Rodger, "The Law and Language of Private Naval Warfare," *Mariner's mirror* 100, no. 1 (2014): 5–16.

⁵⁶ M. G. Hanna, *Pirate Nests and the Rise of the British Empire, 1570–1740* (Chapel Hill: The University of North Carolina, 2015), 40.

⁵⁷ David M. Loades, *England's Maritime Empire: Seapower, Commerce and Policy 1490–1690* (Harlow: Pearson Education Limited, 2000), 128.

⁵⁸ David Childs, *Tudor Sea Power: The Foundation of Greatness* (Bansley, UK: Seaforth, 2009), 99.

⁵⁹ Goodman, *Spanish Naval Power*, 242.

⁶⁰ David M. Loades, *The Making of the Elizabethan Navy, 1540–1590: From the Solent to the Armada* (Woodbridge: Boydell Press, 2009), 192.

⁶¹ AGS. GyM. Leg. 289. Fo. 248; Leg. 238. Fo. 30.

⁶² Juan E. Tazón, *The Life and times of Thomas Stukeley (c. 1525–78)* (Aldershot: Ashgate, 2003), 92–93.

⁶³ "Examination of Ralph Cantrell, mariner, before Lord Treasurer Buckhurst, 4 January, 1600, MS SP 12/274, fo. 5, TNA," State Papers Online, accessed January 1, 2023, <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580822/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=150170a5&pg=9>.

Bibliographic References

- Andrews K. R. "The Elizabethan Seaman." *The Mariner's Mirror* 68, no. 3 (1982): 245–262.
- . *Elizabethan Privateering. English Privateering during the Spanish War 1585–1603*. London; New York: Cambridge University Press, 1964.
- Caballeros, Esteban Mira. *Las armadas imperiales: la guerra en el mar en tiempos de Carlos V y Felipe II*. Madrid: Esfera de los Libros, 2005.
- Childs, David. *Pirate Nation: Elizabeth I and her Royal Sea Rovers*. Barnsley: Seaforth Publishing, 2014.
- . *Tudor Sea Power: The Foundation of Greatness*. Bantley, UK: Seaforth, 2009.
- Croft, Pauline, "Englishmen and the Spanish Inquisition 1558–1625." *The English Historical Review* 87, no. 343 (1972): 249–268.
- Downey, Declan M. "Santa Cruz, Recalde, Bertendona, Brochero and Irish émigrés in the Armada española from 1583 to 1625." In *La armada española de 1588 y la contra Armada Inglesa de 1589*, edited by Ministerio de Cultura y Deporte. Cartagena: Museo Nacional de Arqueología Subacuática, 2019.
- González Rodríguez, Agustín R. *Señores del mar: los grandes y olvidados capitanes de la Real Armada*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2018.
- Goodman, David C. *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hanna, M. G. *Pirate Nests and the Rise of the British Empire, 1570–1740*. Chapel Hill: The University of North Carolina, 2015.
- Hernán, Enrique García, and Liam Lidd. *Ireland and Spain in the Reign of Philip II*. Dublin: Four Courts, 2009.
- Highley, Christopher. *Catholics Writing the Nation in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Loades, D. M. *England's Maritime Empire: Seapower, Commerce and Policy 1490–1690*. Harlow: Pearson Education Limited, 2000.
- Loades, D. M. *The Making of the Elizabethan Navy, 1540–1590: From the Solent to the Armada*. Woodbridge: Boydell Press, 2009.
- Marshall, Peter. "Religious Exiles and the Tudor State." *Studies in Church History* 43 (2007): 263–84.
- Martin, Paula. *Spanish Armada Prisoners: The Story of the Nuestra Señora Del Rosario and Her Crew, and of Other Prisoners in England, 1587–97*. Exeter: Exeter U Publications, 1988.
- Pérez-Mallaína, Pablo E. *Los hombres del océano: vida cotidiana de los tripulantes de las flotas de Indias. Siglo XVI*. Sevilla: Diputación de Sevilla, Servicio de Archivo y Publicaciones, 2021.
- Phillips, Carla Rahn. "The Labour Market for Sailors in Spain, 1570–1870." In *"Those Emblems of Hell"? European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570–1870*, edited by P. C. van Royen, J. R. Bruijn, and Jan. Lucassen. St. John's, Nfld: International Maritime Economic History Association, 1997.
- Plank, Geoffrey. *Atlantic Wars: From the Fifteenth Century to the Age of Revolution*. New York: Oxford University Press, 2020.
- ProQuest. "Hawkins, Richard. Richard Hawkins to Queen Elizabeth. Seville. Vol. 177. Hertfordshire: The Marquess of Salisbury, 1598." Accessed January 8, 2023. <https://www.proquest.com/government-official-publications/richard-hawkins-queen-elizabeth-seville/docview/1858030553/se-2>.
- Rodger, N. A. M. "The Law and Language of Private Naval Warfare." *Mariner's mirror* 100, no. 1 (2014): 5–16.
- . *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain*. Vol. 1, 660–1649. London: HarperCollins Publishers in association with the National Maritime Museum, 1997.
- Rossum, Matthias van, Lex Heerma van Voss, Jelle van Lottum, and Jan Lucassen. "National and International Labour Markets for Sailors in European, Atlantic and Asian Waters, 1600–1850." In *Maritime History as Global History*. St. John's, Nfld.: International Maritime Economic History Association, 2010.
- State Papers Online. "Examination of Ralph Cantrell, mariner, before Lord Treasurer Buckhurst, 4 January, 1600, MS SP 12/274, fo. 5, TNA." Accessed January 1, 2023. <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580822/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=150170a5&pg=9>.
- . "Hawkins, Richard. Rich. Hawkins to Sir Hen. Neville. January 1, 1600. MS SP 12/274 f.2, Records Assembled by the State Paper Office. The National Archives (Kew, United Kingdom). 274." Accessed July 4, 2023. <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580819/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=9379d8b2>.
- . "James Young [alias] Dingley, a priest, to Lord Burghley, 27 August, 1592, MS SP 12/242, fo. 214, TNA." Accessed July 31, 2023. <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304380852/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=02ac5de8>.
- . "The 1597 Armada Spanish advertisements by Robert Savage. February 18, 1598. MS SP 12/266 f.94, Records Assembled by the State Paper Office. The National Archives (Kew, United Kingdom). 266." Accessed July 3, 2023. <https://link-gale-com.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/apps/doc/MC4304580072/SPOL?u=oxford&sid=bookmark-SPOL&xid=e901d7c8&pg=99>.
- Tazón, Juan E. *The Life and times of Thomas Stukeley (c. 1525–78)*. Aldershot: Ashgate, 2003.
- Throckmorton, A. R. "When Time Should Serve." In *A Companion to Catholicism and Recusancy in Britain and Ireland*, edited by Robert E. Scully S. J. Leiden; Boston: Brill, 2021.
- Ward, Alistair. *España Britannia: A Bitter-Sweet Relationship*. London: Shephard-Walwyn, 2004.

A. Pastushenko

ENGLISH EMIGRANTS ON SPANISH SHIPS (1585–1604)

The article examines the role and presence of English emigrants in the Spanish fleet during the Anglo-Spanish War (1585–1604). The conducted research indicates that English seafarers were present on Spanish ships in small numbers. This can be attributed not only to the prolonged war and the predominantly locally-formed Spanish crews, but also to long-standing cultural prejudices held by the English against

living in Spain. Negative attitudes from the Spanish themselves also played a role. Emigrants were often assigned to the Lisbon Armada, the coastal squadron, which was the least active among all the Atlantic squadrons. It is likely that this was due to distrust from the Spanish authorities, rather than a lack of professional experience among the English. English emigrants were also not permitted to serve on ships that sailed between America and Europe. Nevertheless, some Englishmen were able to distinguish themselves in naval battles, such as the Great Armada's expedition in 1588, the capture of the galleon Revenge in 1591, or the successful raid of galleys on the settlement in Mounts Bay, Cornwall, in 1595. Additionally, the English were valuable to the Spanish as pilots with knowledge of the English coast, and as individuals capable of interrogating prisoners in English. The research revealed that the financial conditions of service in the fleet were unsatisfactory, which increased the likelihood that most emigrants were religiously motivated. The earnings and reputation of sailors on Spanish ships were lower than those of sailors in the English navy and private ships, which relied on privateering and, to some extent, piracy.

Keywords: emigrants, Anglo-Spanish War, seafarers, Catholics, Reformation.

Матеріал надійшов 12.03.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Литвин В. Ю.

РАДЯНСЬКА АВІАЦІЯ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ НА ХАЛХІН-ГОЛІ: ОПЕРАТИВНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ

У статті на основі архівних документів та еґо-джерел виокремлено і проаналізовано проблеми, з якими зіткнулися військово-повітряні сили Червоної армії під час воєнного конфлікту в районі річки Халхін-Гол у 1939 р. Зокрема з'ясовано, що досвід бойових дій продемонстрував значне технічне відставання радянського авіапарку від японського, ліквідувати яке під час цієї неоголошеної війни було неможливо. До недоліків також варто віднести неналежним чином організовану систему спостереження і оповіщення про повітряну обстановку та спорадичну взаємодію радянської авіації з наземними підрозділами. Виокремлено низку факторів, що значно зменшували бойову спроможність радянських ВПС: вплив політичних чинників, незадовільна взаємодія, недостатній рівень льотно-тактичної підготовки пілотів, брак політичної волі для заподіяння ударів по території противника й недостатнє матеріальне забезпечення підрозділів повітряного спостереження, оповіщення та зв'язку (ПСОЗ). Сукупність всіх цих факторів засвідчила: незважаючи на те, що СРСР вийшов переможцем у зіткненні з Японією, конфлікт на Халхін-Голі продемонстрував недостатню бойову спроможність радянських ВПС та загострив потребу їхнього якнайшвидшого реформування.

Ключові слова: Халхін-Гол, ВПС РСЧА, Климент Ворошилов, Яков Смушкевич, бойове застосування авіації, повітряні бої, авіаційні удари, взаємодія, повітряне спостереження, оповіщення та зв'язок.

Постановка проблеми. 16 вересня 2024 р. виповнилося 85 років від моменту завершення протистояння Червоної армії з японськими військами в районі річки Халхін-Гол (1939). Незважаючи на те, що результат воєнних дій склався на користь радянських військ, бої на Халхін-Голі оприявнили певні слабкості радянських Військово-повітряних сил. В історіографії прийнято вважати, що лакмусовим папірцем, який продемонстрував світу слабкості Червоної армії, стала «Зимова війна» (1939–1940), однак саме «воєнний конфлікт у районі Халхін-Голу», як його називали в радянській історіографії, став першим доволі тривожним сигналом про потребу реформування системи підготовки, застосування та озброєння радянських ВПС. У тодішній радянській і сучасній російській історіографії прийнято вважати, що радянські ВПС вийшли цілковитими переможцями у протистоянні з японськими. Саме тому особливо актуальною є вивчення тих слабких сторін застосування радянських ВПС, що їх показав досвід воєнних дій на Халхін-Голі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американський учений Стюарт Голдмен у праці

«Номонхан 1939: перемога Червоної армії, що визначила перебіг Другої світової війни» доволі ґрунтовно досліджує не тільки алгоритм безпосередньо воєнних дій, а й дипломатичний складник цього конфлікту. Також С. Голдмен пропонує кілька авторських ідей щодо визначення геополітичних наслідків протистояння. Серед іншого він зазначає, що поразка в боях на Халхін-Голі змусила японське військове керівництво віддати перевагу підготовці до війни із США і збереженню нейтралітету щодо СРСР¹. Російський учений Максим Коломієць у своєму дослідженні «Неоголошена війна Сталіна: танки на Халхін-Голі» аналізує кількісний склад, матеріальне забезпечення та участь у воєнних діях танкових та кавалерійських частин Червоної армії та Монгольської народної революційної армії (МНРА)². Доволі ґрунтовний аналіз подій на Халхін-Голі подає монгольський учений і політичний діяч Равдангійн Болд. Серед іншого, дослідник намагався здійснити історичну деконструкцію окремих радянських наративів, що традиційно засто-

¹ Stuart Goldman, *Nomonhan, 1939: the Red Army's victory that shaped World War II* (Annapolis, Md.: Naval Institute Press, 2012), 167.

² Максим Коломієць, «Необъявленная война» Сталина. Танки на Халхин-Голе. Москва: Яуза, 2013.

совувалися стосовно радянсько-монгольського співробітництва. Зокрема, автор наголошує на тому, що вступ радянських військ на територію Монголії відбувся не через дружні намагання Кремля захистити «братній народ», а в результаті прямого політичного тиску, що його чинив Сталін на керівництво цієї країни³. Французький учений Крістіан Гантьєр у праці «Битва під Номонханом і Друга світова війна на Далекому Сході» аналізує події 1939 р. на Халхін-Голі крізь призму геополітики. Особливу увагу автор звертає на прикордонні інциденти між радянськими та японськими військами у 1931–1937 рр. на монгольсько-манчжурському кордоні. Вчений обстоює думку, що бої на Халхін-Голі стали результатом не локальної прикордонної сутички чи провокації, а конфлікту геополітичних інтересів двох великих держав⁴.

Також варто згадати авторів, які вивчають авіаційну техніку, яку застосовували у воєнних діях на Халхін-Голі. Серед іншого варто назвати праці Михайла Маслова «Швидкісні бомбардувальники Сталіна СБ та Ар-2»⁵ і Андрія Харука «Винищувачі Другої світової війни»⁶.

Незважаючи на інтенсивне опрацювання вказаної проблематики, згадані вище дослідники фокусувалися переважно безпосередньо на перебігу воєнних дій, тактико-технічних характеристиках авіа- та бронетехніки, що брали у них участь, і питанні дипломатичних відносин між СРСР і Японією під час конфлікту. Водночас дотепер залишається недостатньо висвітленим питання щодо того, з якими системними проблемами зіткнулося радянське командування під час застосування ВПС РСЧА у воєнних діях на Халхін-Голі. Саме тому **метою статті** є виокремлення та дослідження на основі аналізу архівних джерел тих проблем, з якими зіткнулися ВПС РСЧА під час ведення бойових дій на Халхін-Голі, і того, як ці проблеми вплинули на бойову спроможність Військово-повітряних сил.

Під час опрацювання документів радянського командування кидається в очі залежність форм, способів та результатів оперативного і бойового застосування радянської авіації від політичних факторів. Це й не дивно, адже радянські війська перебували за межами території

СРСР і брали участь у воєнних діях проти військ держави, з якою Радянський Союз і Монгольська Народна Республіка (далі — МНР) офіційно не перебували у стані війни. 30 серпня 1939 р. японські бомбардувальники під прикриттям великих груп винищувачів завдали ударів по позиціях радянських військ. Радянська винищувальна авіація не встигла здійснити перехоплення противника через вади у системі оповіщення про повітряну обстановку та погану взаємодію, що буде показано нижче. Командування 1-ї Армійської групи (комдив Георгій Жуков і комбриг Михайло Нікішев) звернулося до народного комісара оборони Климента Ворошилова з проханням дати вказівку про завдання ударів по японських аеродромах. Інформацію до вищого командування довели дуже оперативно. Саму записку було написано о 5-й годині 55-й хвилині ранку, і через 45 хвилин повідомлення отримали та розшифрували у 8-му відділі Генерального штабу⁷.

Потреба отримання дозволу Ворошилова пов'язана з тим, що для атаки японських аеродромів радянським літакам треба було порушити повітряний простір Манчжоу-Го — маріонеткової держави, на території якої базувалися японські війська. Природно, що рішення про заподіяння удару по аеродромах, дислокованих на території Манчжоу-Го, мало політичний характер і виходило за межі повноважень командувача 1-ї армійської групи. Врешті-решт, ішлося про ведення воєнних дій на території іншої держави і, як наслідок, незважаючи на обґрунтованість подібних дій з точки зору воєнних рацій, дозвіл на це мало дати політичне керівництво країни.

На підтримку наведеної вище тези можна використати записку командувача авіації 1-ї Армійської групи комкора Якова Смушкевича Ворошилову, у якій він просив дозволу вести бойові дії по обидва боки монгольсько-манчжурського кордону. Він аргументував це тим, що японське командування розуміло: радянські війська ведуть воєнні дії, не перетинаючи кордону і, як наслідок, сприймало це як ознаку слабкості⁸. Смушкевич спирався на власний досвід, одержаний під час його участі у Громадянській війні в Іспанії 1936–1939 рр., адже під час цієї

³ Равдангийн Болд, *Ограниченная война: военно-дипломатическая история сражения у реки Халхин-Гол* (Весь Мир, 2019), 506.

⁴ Kristian Gauthier, «La bataille de Nomonhan et la seconde guerre mondiale en extrême-orient» (PhD diss., Montréal, 2016), 128.

⁵ Михаил Маслов, *Скоростные бомбардировщики Сталина СБ и Ар-2* (Москва: Коллекция, 2010), 208.

⁶ Андрей Харук, *Истребители Второй мировой: самая полная энциклопедия* (Москва: Яуза, 2012), 368.

⁷ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 160. Донесение командования 1-й Армейской группы наркому обороны СССР К. Е. Ворошилову о непрерывной бомбежке японской авиацией частей группы с просьбой разрешить применить авиацию для уничтожения авиации противника на ближайших аеродромах.

⁸ Там само. Спр. 86. Арк. 228. Докладная записка зам. Начальника ВВС РККА Я. В. Смушкевича К. Е. Ворошилову с просьбой разрешить вести боевые действия авиации не считаясь с государственной границей МНР.

війни було встановлено, що саме знищення авіації противника на аеродромах є одним із найефективніших способів боротьби за панування у повітрі, що забезпечує швидке досягнення кількісної переваги в результаті ретельно спланованих та одночасно завданих потужних, раптових авіаційних ударів у взаємодії всіх родів сил авіації⁹. Також дані, наведені в доповідній Смушкевича, дають змогу встановити точну кількість літаків, задіяних у бомбардуванні радянських частин, про які йшлося. Загалом японське командування використало 22 бомбардувальники і 52 винищувачі¹⁰.

Незважаючи на всі прохання командування військово-повітряних і сухопутних сил, Ворошилов того самого дня видав директиву, що в доволі однозначній формі обмежувала зону дій авіації винятково територією Монгольської Народної Республіки¹¹. Таке рішення викликає певне нерозуміння, адже, згідно з даними японської сторони, радянська авіація вже завдавала ударів по об'єктах у Манчжурії. Зокрема 19 серпня, за два місяці до описаного вище інциденту радянські літаки завдали успішних ударів по місту Аршан (Arshan) і поблизу Канчуерхімао (Kanchuerhmiao)¹².

Очевидно, що подібна позиція радянського командування була пов'язана з геополітичним чинником, а саме бажанням уникнути ескалації локального воєнного конфлікту і його переростання на повномасштабну війну. Саме тому радянське політичне керівництво вирішило обмежити дії авіації тільки прикордонними районами МНР.

Такі обмеження негативно впливали на дії радянської авіації і давали змогу японській авіації завдавати удари по позиціях радянських військ та оперативно повертатися на свої аеродроми, не ризикуючи бути перехопленими радянськими винищувачами. Це забезпечувало японській авіації значну тактичну й оперативну перевагу, якою вони, як постає з доповідних записок радянських командирів, наведених вище, активно користувалися.

Черговим підтвердженням доцільності організації удару по японських аеродромах стали

події 19 травня, коли японська авіація завдала удару по місту Баін-Тумен (нині місто Чойбалсан). Радянські винищувачі були підняті на перехоплення через 7 хвилин після того, як японська авіація завдала удару¹³. Оскільки відстань від Баін-Тумен до кордону з Манчжоу-Го становила близько 70 кілометрів, цілком закономірним було те, що радянські винищувачі не встигли вчасно прибути у потрібний район і, як наслідок, японські літаки успішно виконали завдання і без жодних втрат повернулися на аеродроми базування.

Ситуація погіршувалася ще й тим, що єдиною моделлю літаків, швидкісні характеристики яких уможливлювали більш-менш ефективне перехоплення японських літаків, були І-16. Всі інші літаки, що станом на серпень 1939 р. перебували на озброєнні військово-повітряних сил Червоної армії, не могли розвинути потрібну для успішного перехоплення швидкість.

Порівняння швидкісних характеристик літаків СРСР і Японії, що брали участь у бойових діях на Халхін-Голі¹⁴

Винищувачі	I-15 — 379/372	Ki-27 — 444/395
	I-153 «Чайка» — 426/366	
	I-16 (тип 12) — 431/393	
Бомбардувальники	СБ — 450/375	Ki-21 — 432/330
		Ki-30 — 432/380
Розвідники	P-5 — 244	Ki-15 — 510/380
	P-10 — 370/340	

Як можна побачити з таблиці, льотно-технічні характеристики авіапарку, що його використовувала радянська авіація у воєнних діях на Халхін-Голі, дещо поступалися японській. Як уже зазначено вище, найбільш швидкісним літаком радянських ВПС того часу вважали винищувач І-16. Але навіть ця машина інколи не мала змоги ефективно перехоплювати японські важкі бомбардувальники Ki-21 і легкі Ki-30. Японський розвідник Ki-15 взагалі розвивав недоступну для радянських винищувачів швидкість. Водночас японські винищувачі суттєво поступалися радянським в озброєнні (два кулемети за малого боєкомплекту проти двох гармат і двох кулеметів у радянських І-16 тип 12). Значним недоліком японських винищувачів була недостатня міцність конструкції, що негативно впливало на їхню здатність вести маневрений бій із велики-

⁹ Там само. Ф. 35082. Оп. 1. Спр. 282. Арк. 24–29. Доклад т. Ринальдо от 11.12.36 г. с выводами о боевой деятельности авиации в Гражданской войне в Испании.

¹⁰ Там само. Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 228. Докладная записка зам. Начальника ВВС РККА Я. В. Смушкевича К. Е. Ворошилову с просьбой разрешить вести боевые действия авиации не считаясь с государственной границей МНР.

¹¹ Там само. Ф. 33987. Оп. 1. Спр. 60 Арк. 160. Директива К. Е. Ворошилова командованию 1-й Армейской группы об ограничении действий авиации территорией МНР. 30 августа 1939 г.

¹² Goldman, *Nomonhan*, 103.

¹³ РДВА. Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 28–33. Запись разговора по прямому проводу Б. М. Шапошникова с командованием 57-го Особого корпуса о положении на участке к востоку от р. Халхин-Гол. 20 мая 1939 г.

¹⁴ У випадку з винищувачами та розвідниками йдеться про максимальну швидкість і швидкість біля землі, для бомбардувальників зазначено максимальну і крейсерську швидкість.

ми перевантаженнями, особливо під час крутого пікірування¹⁵.

Значною перевагою японської авіації стало те, що, на відміну від радянських, японські винищувачі були обладнані засобами радіозв'язку. Принаймні третина японських винищувачів мала приймач і передавач, решта — лише приймач, але це давало змогу забезпечити радіозв'язком всіх командирів від рівня ланки і вище¹⁶. Це суттєво спрощувало управління винищувальною авіацією під час бою, давало змогу своєчасно доводити інформацію про повітряну обстановку та її різкі зміни, своєчасно здійснювати наведення винищувачів, що несли чергування у визначених зонах у повітрі, на групи радянських літаків. Радянська ж авіація не змогла повністю вирішити проблеми з радіозв'язком навіть до кінця Другої світової війни¹⁷.

Особливого значення цей фактор набув під час повітряних бойовищ — нової форми застосування винищувальної авіації, яку вперше широко використали саме під час конфлікту в районі р. Халхін-Гол із послідовним введенням у повітряні бої авіаційних підрозділів та частин у порівняно незначному районі повітряного простору¹⁸.

На початку конфлікту японські льотчики суттєво переважали радянських за рівнем льотної підготовки, особливо у веденні маневреного повітряного бою з використанням активних і небезпечних еволюцій літака. У японській авіації краще були відпрацьовані питання ведення групового повітряного бою. Натомість у радянській основну увагу під час підготовки льотчиків приділяли індивідуальним діям у повітрі, такій собі повітряній дуелі, що на практиці траплялося вкрай рідко. Особливим тактичним прийомом японських льотчиків було відкриття вогню після виконання петлі у вертикальній площині, у положенні шасі догори. Це давало японцям змогу економити час після виконання маневру для зайняття вигідного положення щодо противника, не витрачаючи дорогоцінні секунди на приведення літака у «нормальне» положення¹⁹.

Усе наведене вище пояснює причини переваги японської авіації над радянською на початку

конфлікту. Варто зауважити, що у подальшому радянське командування вирішило частину вказаних проблем і спромоглося створити умови для завоювання і утримання панування у повітрі.

Отже, з цієї інформації логічно випливає, що в умовах, коли радянська авіація з об'єктивних причин не могла організувати ефективне перехоплення японських літаків, додаткова відповідальність покладалася на служби протиповітряної оборони. Однак функціонування цих служб суттєво ускладнювалося браком необхідного устаткування.

Наприклад, дивізії зенітної артилерії, перекинуті у район бойових дій із Московського військового округу (МВО), взагалі не були забезпечені жодними засобами зв'язку²⁰ і могли покладатися винятково на власних спостерігачів. Однак навіть за наявності цих засобів ситуація б істотно не покращилася, адже війська повітряного спостереження оповіщення та зв'язку (ПСОЗ) також мали відчутні проблеми в організації. Зокрема, війська ПСОЗ не мали жодних технічних засобів зв'язку, їхні пости розташовувалися доволі хаотично, а у випадку контакту з авіацією противника вони могли застосувати лише так звану звукову систему оповіщення²¹, що полягала у банальному передаванні сигналу тривоги голосом по ланцюгу.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновок про те, що радянські літаки дещо поступалися японським у швидкісних характеристиках, а особовий склад ВПС дізнавався про загрозу повітряної небезпеки лише тоді, коли японські літаки з'являлися безпосередньо у полі зору. Зрозуміло, що всі ці фактори значно зменшували бойовий потенціал і обмежували спроможність радянських ВПС.

Проблема організації ефективної системи перехоплення та оповіщення про наближення літаків противника була далеко не єдиним слабким місцем військово-повітряних сил РСЧА. Як відомо, одним зі стратегічних завдань авіації вважають ведення повітряної розвідки. Для ведення розвідки над позиціями противника командування ВПС також мусило отримати дозвіл керівництва, в нашому випадку — наркома Ворошилова²². З аналізу цих документів відомо, що

¹⁵ «Ki.27», Уголок неба. Авиационная энциклопедия, accessed October 20, 2024, <https://airwar.ru/enc/fw2/ki27.html>.

¹⁶ Вячеслав Кондратьев, *Халхин-Гол: Война в воздухе* (Восточный горизонт, 2002), 44.

¹⁷ «О состоянии радиосвязи в истребительных полках ВВС Красной Армии», Механизмы войны, accessed October 20, 2024, http://www.warmech.ru/war_weapon/radstationavia.html.

¹⁸ Володимир Резнік, «Формування та розвиток системи застосування авіації у XX столітті», *The Scientific Heritage*, 48–3 (2020): 46.

¹⁹ Кондратьев, *Халхин-Гол*, 43.

²⁰ РДВА. Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 55–64. Донесение командования 1-й Армейской группы К. Е. Ворошилову с оценкой результатов действий группы и противника 23–25 июля и необходимых мерах по усилению группы для подготовки к предстоящему наступлению. 27 июля 1939 г.

²¹ Там само. Спр. 38. Арк. 28–33. Запись разговора по прямому проводу Б. М. Шапошникова с командованием 57-го Особого корпуса о положении на участке к востоку от р. Халхин-Гол. 20 мая 1939 г.

²² Там само. Спр. 60. Арк. 194–195. Донесение командования 1-й Армейской группы К. Е. Ворошилову с просьбой о

станом на 9 вересня 1939 р. питання свободи ухвалення рішень командування Військово-повітряних сил РСЧА щодо застосування підпорядкованих йому сил все ще залишалося відкритим і до кінця воєнних дій на Халхін-Голі 15 вересня так і не було вирішене.

Ще до початку конфлікту на Халхін-Голі Яков Смушкевич у своїй статті «Авіація в наступній війні» зазначав: «Дедалі чіткіше з'являється потреба єдиного, централізованого керівництва всіма збройними силами країни. Дії всіх родів військ у всіх випадках мають бути координованими і переслідувати одну спільну мету, а це може бути досягнуто тільки єдиним командуванням»²³. Радянський комкор чітко сформулював потребу реформування системи управління військами загалом та військово-повітряними силами зокрема, однак його пропозицію політичне і військове керівництво СРСР проігнорувало.

Правильність думок Смушкевича в черговий раз підтвердилася під час оборони висоти Еріс Улійн Обо. Зона дії першої авіагрупи, відповідальної за ведення розвідки на цій ділянці, покривала територію від 500 метрів до 3 кілометрів перед радянськими позиціями та уможлиблювала систематичне отримання розвідувальних даних про 2-гу, 4-ту і 9-ту піхотні дивізії противника²⁴. Саме тому, коли атаку на радянські позиції розпочали підрозділи зі складу інших з'єднань японської армії, про які не було відомо раніше, це стало несподіванкою для радянського командування. Лише стійкість бійців стрілецької роти 603-го стрілецького полку та своєчасний підхід резервів дали змогу втримати позиції та відбити атаку.

Важко втриматися від зауваження щодо неналежно організованої системи військової розвідки у радянських військах, адже з боку командування 603-го стрілецького полку було доволі необережно повністю покладатися на повітряну розвідку і не намагатися вести військової власними силами, чого вимагав бойовий статут. Іншої причини того, чому командування полку не знало про наявність японських підрозділів, що загрожували стрілецькій роті, знайти не вдалося.

Отже, можна констатувати, що, на додаток до проблем з організацією ефективної повітряної

розвідки, радянське командування зіткнулося з неефективністю військової розвідки. Ці фактори мали відчутний вплив на дії Червоної армії, адже загальновідомим є те, що ведення збройної боротьби без налагодженої системи розвідки апріорі не може бути ефективним. Показовий приклад радянської оборони висоти Еріс Улійн Обо, яка ледь не закінчилася поразкою, лише додатково підтверджує правильність цієї тези.

Ще одним доволі промовистим прикладом невдалої взаємодії між повітряною та військовою розвідкою може слугувати випадок, що трапився 20 травня 1938 р. За завданням командування радянські ВПС здійснювали повітряну розвідку над східним берегом річки Халхін-Гол, і її результати показали, що серйозних сил противника на березі немає. Розвідка виявила лише два ескадрони спішеної кінноти із шістьма кулеметами, взвод піхоти і один гарматний броневий автомобіль. Варто зауважити, що повітряна розвідка велася в доволі несприятливих погодних умовах: йшов дощ і хмарність була низькою²⁵. До того ж, східний берег був вкритий лісом, у якому цілком могли перебувати значно більші сили противника. Незважаючи на це, командування переправило на східний берег два ескадрони кінноти та розвідувальну групу Бикова. Майже одразу було виявлено, що японські сили у згаданому секторі налічують близько роти піхоти, ескадрон кінноти, три бронемашини й танк²⁶. Винятково завдяки ініціативним і сміливим діям командирів підрозділів, незважаючи на перевагу противника і тимчасову втрату зв'язку, їм удалося уникнути оточення.

Для ведення повітряної розвідки радянська авіація застосовувала біплани Р-5, чий швидкісний характеристики були доволі низькими і які станом на початок бойових дій на Халхін-Голі вже застаріли. Такі тихохідні машини без труднощів перехоплювали японські винищувачі. Наприклад, під час здійснення розвідки над східним берегом Халхін-Голу Р-5 було перехоплено винищувачем І-96 — так за радянською класифікацією називали палубний винищувач Mitsubishi A5M, хоча цілком ймовірно, що радянські спостерігачі переплутали його з Ki-27 через схожість силуету та нерухоме шасі, встановлене на обох літаках. У результаті атак японського винищувача радянський розвідник зазнав 13 пробойн і був змушений приземлитися. Поставало на-

расширении района воздушной разведки над территорией противника.

²³ Яков Смушкевич, «Авиация в предстоящей войне», *Большевик* 4 (1938): 46.

²⁴ РДВА. Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 194–195. Донесение командования 1-й Армейской группы К. Е. Ворошилову с просьбой о расширении района воздушной разведки над территорией противника.

²⁵ Там само. Спр. 38. Арк. 28–33. Запись разговора по прямому проводу Б. М. Шапошникова с командованием 57-го Особого корпуса о положении на участке к востоку от р. Халхин-Гол. 20 мая 1939 г.

²⁶ Там само.

гальне питання про залучення до ведення повітряної розвідки нових швидкісних машин. Оскільки альтернатива у вигляді Р-10 ще не надійшла на озброєння у необхідній кількості (лише 18 таких машин перебували на озброєнні 2-го штурмового полку), начальник Генерального штабу РСЧА Б. Шапошніков віддав наказ надалі використовувати для ведення повітряної розвідки винищувачі²⁷.

Проблема налагодження ефективної взаємодії різних родів військ виходить за рамки цього дослідження, і, можливо, її буде висвітлено в іншій статті.

Незважаючи на те, що радянському командуванню систематично доповідали про проблеми, які перешкоджали радянським ВПС повністю використати весь свій потенціал, воно не вживало необхідних заходів або вживало їх із запізненням. Як наочний приклад до цієї тези можна використати наказ про підготовку останнього потужного наступу радянських військ під час воєнних дій на Халхін-Голі. Зокрема, у ньому Климент Ворошилов і Борис Шапошніков вимагали, що наступу піхоти мають передувати артилерійські та авіаудари по позиціях японської артилерії і піхоти²⁸. Вони мали організовуватися винятково наявними силами і без жодних підкріплень як авіаційні підрозділи зі складу 1-ї та 2-ї армій особливого призначення. Відмова радянського командування видається логічною, адже авіапарк двох згаданих вище армій складався з важких бомбардувальників далекої дії і саме тому ідея їхнього використання для виконання завдання безпосередньої підтримки військ була доволі дивною. Більш ефективним з погляду воєнного мистецтва стало б їхнє застосування для ураження об'єктів у тилу японської армії: великих логістичних вузлів, станцій постачання та штабів.

Також Ворошилов і Шапошніков відкинули прохання командування Окремої Червонопрапорної далекосхідної армії, якій формально підпорядковувалася 1-ша Армійська група, про організацію групових авіаційних ударів на позиції противника. У результаті військове командування цілком свідомо обмежило використання авіації для підтримки піхоти під час наступу.

Під час згаданого вище наступу штурмовики та винищувачі діяли доволі інтенсивно, однак

досвід застосування бомбардувальників СБ для підтримки піхоти можна назвати вельми сумнівним. Згідно з наявними даними, СБ діяли лише в період від 1 до 10 серпня, причому 3 і 4 серпня вильоти не проводили через погану погоду²⁹. Намагання використати бомбардувальники для завдання ударів по японських позиціях мало лише частковий успіх. Наприклад, 1 серпня 12 СБ, перебуваючи на висоті 1000 метрів, скинули на позиції в районі висоти Заозерна 64 касети, що у військах отримали назву «відра» (в кожній касеті перебувало 30 бомб по 2,5 кг і 4 бомби ФАБ-50), причому два бомбардувальники були знищені бомбами з власних касет. Через цей прецедент уже 10 серпня Ворошилов заборонив використання касетних боеприпасів та застосування бомбардувальників СБ для безпосередньої підтримки сухопутних військ³⁰.

Висновки. Бойові дії в районі Халхін-Голу оголили цілий комплекс вкорінених проблем, швидко вирішити які було неможливо. Серед них найбільш нагальними вважали організацію ефективної системи перехоплення, що, своєю чергою, вимагало забезпечення ПСОЗ та зенітних дивізіонів засобами зв'язку для підтримки прямого контакту з винищувачами. Втім, якщо цю проблему цілком можна було вирішити на місці шляхом виділення додаткового технічного устаткування, то наступні дві потребували ретельної та довготривалої роботи.

Досвід бойових зіткнень з японськими літаками показав технічне відставання авіапарку радянських ВПС. З усіх типів літаків, що брали участь у воєнних діях на Халхін-Голі, лише І-16 мав достатні швидкісні характеристики, щоб здійснювати спроби перехоплення японських бомбардувальників та винищувачів, тимчасом як І-15 та І-153 поступалися у швидкості навіть важким японським бомбардувальникам. Ліквідація цього відставання потребувала мобілізації інтелектуальних зусиль і копіткої роботи конструкторських бюро та військової промисловості, однак з усіх нових типів літаків до авіаційних підрозділів надійшло лише 18 Р-10, даних про бойове застосування яких не виявлено.

Доволі нагальним було питання недостатньої взаємодії ВПС із наземними військами. Особливо гострою виявилася проблема ведення повітряної розвідки. Як показали результати дослідження, траплялися випадки, коли результати повітряної розвідки давали вкрай неточні та навіть

²⁷ РДВА. Ф. 37977. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 28–33. Запись розговора по прямому проводу Б. М. Шапошнікова з командуванням 57-го Особого корпусу о положении на участке к востоку от р. Халхин-Гол. 20 мая 1939 г.

²⁸ Там само. Спр. 28. Арк. 26. Директива К. Е. Ворошилова командованию Фронтальной группы с одобрением представленного плана наступательной операции по ликвидации противника, не переходя границы. 10 августа 1939 г.

²⁹ Маслов, *Скоростные бомбардировщики*, 109.

³⁰ Там само, 109–110.

викривлені дані щодо кількісного складу військ противника, що призводило до недооцінки загрози. Виникає питання щодо того, чому дані повітряної розвідки не зіставляли з даними розвідки військової і навпаки. Подібна халатність ледь не призвела до поразки радянських підрозділів у районі висоти Еріс Улійн Обо та на східному березі річки Халхін-Гол. Варто наголосити на тому, що налагодження ефективної взаємодії між родами військ є одним з найскладніших завдань, що

потребує тривалих спільних навчань та злагодження. Зрозуміло, що в умовах воєнних дій подібні навчання були неможливими.

Варто наголосити на тому, що вирішення вказаних проблем потребувало системного підходу, нових ідей і часу для їхньої імплементації, однак в умовах воєнних дій можливості для цього були вкрай обмеженими. Саме тому більшість із них станом на закінчення неоголошеної війни на Халхін-Голі так і не було вирішено.

Bibliographic References

- Gauthier, Kristian. "La bataille de Nomonhan et la seconde guerre mondiale en extrême-orient." Ph. Diss., Montréal, 2016.
- Goldman, Stuart. *Nomonhan, 1939: the Red Army's victory that shaped World War II*. Annapolis, Md.: Naval Institute Press, 2012.
- Kharuk, Andrej. *Istrebiteli Vtoroi mirovoi: samaya polnaya entsiklopediya*. Moskva: Yauza, 2012.
- Kolomiets, Maksim. "Neobyavennaya voyna" *Stalina. Tanki na Khalkhin-Gole*. Moskva: Yauza, 2013.
- Kondratiev, Vyacheslav. *Halhin-Gol: Voyna v vozduhe*. Vostochnyy gorizont, 2002.
- Maslov, Mikhail. *Skorostnie bombardirovshchiki Stalina SB i Ar-2*. Moskva: Kolleksiya, 2010.

- Mekhanizmi voini. "O sostoyanii radiosvyazi v istrebitelnikh polkakh VVS Krasnoi Armii." Accessed October 20, 2024. http://www.warmech.ru/war_weapon/radstationavia.html.
- Bold, Ravdangijn. *Ogranichennaya voyna: voenno-diplomaticheskaya istoriya srazheniya u reki Khalkhin-Gol*. Ves Mir, 2019.
- Rieznik, Volodymyr. "Formuvannia ta rozvytok systemy zastosuvannia aviatsii u KhX stolitti." *The Scientific Heritage* 48-3 (2020): 44–49.
- Smushkevich, Ya. "Aviatsiya v predstoyashchei voine." *Bolshevik* 4 (1938).
- Ugolok neba. *Aviatsionnaya entsiklopediya. "Ki.27"*. Accessed October 20, 2024. <https://airwar.ru/enc/fw2/ki27.html>.

V. Lytvyn

SOVIET AVIATION DURING THE BATTLES OF KHALKHIN GOL: OPERATIONAL, ORGANISATIONAL AND TECHNICAL ASPECTS

The article, based on archival documents and partially on ego-sources, highlights and examines the problems faced by the Red Army Air Forces during the military conflict in the area of the Khalkhin-Gol River in 1939. In particular, it was concluded that the experience of combat operations demonstrated a significant technical gap between the Soviet and Japanese aircraft fleets, which was impossible to liquidate during this undeclared war. The weaknesses also included an inadequately organized system of airborne observation and warning and improper cooperation between Soviet aviation and ground units. During the research, several factors were identified that significantly reduced the combat capability of the Soviet Air Force, among them: the influence of political factors, low level of interaction, insufficient flight and tactical training, lack of political will to launch strikes on enemy territory, and insufficient material support for air surveillance, warning and communication units. The combination of all the above-mentioned factors led to the fact that, despite the fact that the USSR emerged victorious in the undeclared war with Japan, the conflict on Khalkhin-Gol demonstrated the insufficient combat capability of the Soviet Air Force and exacerbated the need for its prompt reform.

Keywords: Khalkhin-Gol, Soviet Air Forces, Kliment Voroshilov, Yakov Smushkevich, combat use of aviation, air battles, air strikes, interaction, aerial surveillance, warning and communication.

Матеріал надійшов 15.03.2025

V. Pylypenko

RUSSIAN MILITARY THOUGHT DURING THE FIRST CHECHEN WAR: THEORY AND PRACTICE ¹

In foreign and Russian historiography, the First Chechen War has been primarily studied through the prism of military affairs and innovations of both sides of the conflict. However, the main drawback was the availability of unused electronic archival resources, as well as the memoirs of the conflict participants. In terms of methodology, attention was paid to the descriptive method (actually reconstructing the clashes and their features), while the analysis of military theory was relegated to the background.

The study traces the development of Russian military thought during the First Chechen War. The author analyzes the strategy as a multifaceted component (ranging from economic and political to military factors). Traced the theoretical foundations and practical implementation of Soviet/Russian doctrine during the aforementioned military conflict. A separate object of study is military tactics as a fundamental element of the implementation of the strategy of the Russian command.

Keywords: Chechen war/wars, Russian, Soviet, tactics, strategy.

Historiography and methodology¹

The topic of the operational and tactical art of the Russian army during the Chechen wars has been repeatedly covered by foreign researchers. Among the individual works, we can highlight the research of Efim Sindler on the first battle for Grozny² or a general study of the Russian style of warfare by Lester Grau and Charles Bartels³. Separate research studies on the experience of urban battles in the Chechen war was carried out by representatives of the RAND (Research and Development) analytical center⁴. Certain aspects of fighting in urban and rural areas during the Chechen wars, as well as the role of the Russian Air Force in this conflict, have been mentioned in the works of Dodge Billingsley and Pavel Bayev⁵.

This topic (especially in the last 10-15 years) has been mainly glorified in Russian historiographical

thought. Such studies focused not so much on scientific research as on reconstructing events “as they were”. A typical example is the research by writer Serhiy Halytskyi⁶ or the sketch by journalist Yevhen Norin⁷. At the same time, in the late 1990s and early 2000s, there were some attempts (mainly by specialized military publishers or initiative groups of veterans) to analyze the actions of the Russian army. The examples are the textbook “Malaja vojna (Organizacija i taktika boevyh dejstvij malyh podrazdelenij)” (1998)⁸ or the intelligence report “Kak vyzhit i pobedit’ v Chechne. Master-klass luchshih voennyh professionalov” (2014)⁹.

Nevertheless, the shortcomings of the current foreign and Russian historiography are also evident. Foreign researchers and analysts are not always able or willing to use Russian-language sources. Usually, this situation is caused by the language barrier or, more specifically, by the genre (e.g., short research or nonfiction), which does not provide a comprehensive analysis of certain events. Resources/sources from the Russian side are often selective, which does not allow for a full qualitative coverage of the topic. Finally, the modern research methodol-

¹ The paper was prepared based on the results of an individual research project within the Invisible University for Ukraine program of the Central European University with the support of the University of Jena and DAAD.

² Efim Sandler, *Battle for Grozny*, vol. 1 (Warwick: Helion and Company, 1994), 5–65.

³ Lester Grau and Charles Bartels, *The Russian Way of War: Force Structure, Tactics and Modernization of the Russian Ground* (Grant Hall: Foreign Military Studies Office, 2016), 24–390.

⁴ Olga Oliker, *Russia's Chechen Wars 1994-2000. Lessons from Urban Combat* (Santa Monica: RAND, 2001), 1–76.

⁵ Dodge Billingsley and Lester Grau, *Fangs of the lone wolf: Chechen tactics in the Russian-Chechen wars, 1994-2009* (Warwick: Helion and company, 2013), 10–200; Pavel Baev, “Russia's airpower in the Chechen War: Denial, punishment and defeat,” *The Journal of Slavic Military Studies* 10:2 (1997), 1–18.

⁶ Sergei Galickij, *Oni zashishali otiechestvo* (Moscow: Pirs, 2006), 1–50.

⁷ Eugenii Norin, *Chechenskaya vojna*, vol. 1 (Moscow: Chernaya sotnia, 2021), 30–120.

⁸ Anatoly Taras, “Malaja vojna” (*Organizacija i taktika boevyh dejstvij malyh podrazdelenij*) (Minsk: Harvest, 2003), 10–500.

⁹ *Kak vyzhit i pobedit’ v Chechne. Master-klass luchshih voennyh professionalov*, ed. by Michail Boltunov (Moscow: Ecsmo, 2014), 18–390.

ogy envisages a view of military history not only as an object of detailed reconstruction but also as a theoretical component that includes the analysis of tactics/strategy, social background, military traditions/practices, and the actor's own experiences. In Russian historiography, as noted above, the problem is the excessive glorification of events, as well as the outdated event-descriptive approach. Some studies aimed at scrupulously analyzing the Russian wartime experience have not received their logical continuation, not to mention that they rely on the outdated sources.

Our research will be based on several approaches. The first of them will focus on military theory. According to the military historian Jeremy Black¹⁰, the importance of theory is to trace practical changes in the strategy and tactics of a particular actor. In other words, it is a kind of comparative analysis of the theory (ideas) and practice (implementation) of the military art of the army system within a particular army. The other approach is identical to the first one but focuses on the peculiarities of local military practices in a certain period. In other words, the *zeitgeist* ("spirit of the times")¹¹. Finally, in our opinion, Soviet and early Russian military thought are integral to each other (especially in the context of the First Chechen War). Considering the short period between the fall of the USSR and the invasion of Chechnya, the initial neglect of the army by the political leadership of the Russian Federation, and the frequent overlap between elements of Soviet and Russian military practice during the First Chechen War (as discussed below), it is worth considering the above theory of these two entities as a single whole.

Theory of Soviet strategy and its realization in Russia

In analyzing Soviet strategy, it is better not to associate it exclusively with military tactics. For the military theorists of the Soviet Union, strategy existed as a multidimensional object. Its main components were the so-called "sociopolitical" and "military" factors. The former were mainly related to the political course of the state and the development of the Soviet Union's economy, while the latter were related to the operational and tactical activities of the armed forces¹².

The roots of the "military" component of Soviet strategy were under the direct influence of one of

the founders of the Soviet Union, Vladimir Lenin. Lenin, being familiar with the theoretical work of Clausewitz and Machiavelli, believed that war "is simply a continuation of politics by other (violent) means"¹³. The only exception was that he saw the labor "class" as its main actor, not states. In addition, the experience of foreign intervention in 1918–1921 and the immediate neighborhood with recent enemies gave rise to the idea of the Soviet Union being surrounded by a "tight ring" of "imperialist countries," supplemented by the ideological postulate of "classes" confrontation¹⁴. Thus, the military component significantly dominated Soviet politics.

At the same time, the concept of "the rear" ("tyl") was fundamental to Soviet strategy. It was linked to the country's social and economic power. The roots of the latter can be traced to the party ideology of the Soviet Union. Lenin's doctrine was based on the thesis of the unchanging development of societies, scientific progress, and the subsequent class struggle caused by these factors¹⁵. At the same time, such attention to the economic factor of the strategy was caused by the actual practical experience of the Soviet Union. The latter had a fairly successful practice of five-year plans ("pyatiletki") that increased the overall level of industrialization and militarization of the country. In wartime, "the rear" was understood as a kind of second "front" that combined not only economic (industrial centers, logistics, communications) but also social (a place of personnel creation, the core of the party leadership, public support) needs of the country¹⁶.

The third element of the Soviet Union's strategy was the political vision of the "working masses" and the party. In other words, diplomacy. The latter, on the one hand, was allowed certain «deviations» not related to Soviet ideology (military theorists often cited the example of Lenin, who, to preserve the political entity and create a regular army, had to sign the Brest-Litovsk Peace Treaty¹⁷). At the same time, the main idea of Soviet diplomacy was about confrontation with "imperialist" powers. Therefore, any dialogue was to take place only if the Soviet Union gained a military or political advantage over its enemies (for example, the resumption of negotiations

¹⁰ Jeremy Black, *Introduction to global military history* (New York: Routledge, 2024), 327.

¹¹ Ibid., 335.

¹² Ivan Seleznev, "On the questions of the factors of victory in modern warfare," *Voyennaya Mysl* 6 (1959): 5.

¹³ Vasilij Zemskov, "Questions on the History and Theory of Military Science," *Voyennaya Mysl* 4 (1971): 18–20.

¹⁴ Valentin Dmitriev, "Diplomacy and Military Strategy," *Voyennaya Mysl* 7 (1971): 49–51.

¹⁵ Siergiej Illin, "The 24th CPSU Congress and Questions of the Scientific Guidance of Ideological Work with the Troops," *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 4.

¹⁶ Konstantin Abramov and Mikhail Ivanov, "Leninist ideas Concerning the Role of the Rear in Warfare," *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 18–20; Seleznev, "On the questions," 8.

¹⁷ Dmitriev, "Diplomacy," 51.

with Romania in 1944 after the Red Army approached its border¹⁸).

Thus, the Soviet strategy included both a political and socioeconomic component, as well as an exclusively military “solution” to existing external problems.

Unlike the Soviet Union, the Russian Federation entered the First Chechen War with only one of the three components mentioned above – a strategy that appealed exclusively to a military solution. The first, socioeconomic component, could not be implemented at the time. The reason for this was a) the initial incapacity of the Russian economy after the collapse of the USSR and the struggle for control of the former raw material resources of the RSFSR between the presidential government (Yeltsin) and the so-called “seven bankers” (“semibankirschina”) (newly emerging business circles, former directors of Soviet factories¹⁹), b) ambiguous public opinion on military actions, not least influenced by the openness/independence of the media space²⁰.

The second factor, the pragmatism of diplomacy, gave way to the radicalization of political circles and society on both sides. The Italian researcher Mario Ricardo Cuciola proposed to interpret the nature of relations between the Center (Moscow) and the Soviet outskirts through the prism of the so-called definition of “transformismo” (“transformation”). This idea consisted of mutual concessions by local and central Soviet elites on various issues (e.g., preservation of the confessional system or tribal land administration in exchange for loyalty to the Soviet government²¹). Thus, after the disappearance of Soviet control in the Republic of Ichkeria, power passed to fully formed local elites — people from the clergy (such as Ruslan Khasbulatov) or representatives of local semi-financial, semi-religious clans (such as Yaragi Mamadayev²²). As can be understood, they felt, in a certain sense, detached from the Center in Moscow during the Soviet and early post-Soviet Russian Federation eras.

The aforementioned factor was also radicalised by a memory policy of the Soviet Union, in the narrative of which the Caucasian peoples (especially Chechens) remained accomplices of the “fascists”

during World War II²³. Thus, under Soviet rule, there were prerequisites for identifying Chechens as an “other” ethnic group.

During the period of the Russian Federation, the situation was radicalized by the influx of a large labor force from non-Russian regions (including Chechens) to Moscow and St. Petersburg, which partially filled vacant positions in the context of the economic crisis²⁴. Certain proto-nationalist radical circles (Zhyrinovsky, Rutskey) have also gained more power at the expense of media freedom (which resulted in more than a quarter of the votes in the State Duma)²⁵. Nationalist circles were partially supported by the President of the Russian Federation, Boris Yeltsin. As Anatoly Lieven notes, in the presidential circle, one could often hear about a “small victorious war” (“malenkaya pobednaya voyna”) that was supposed to distract the population from the internal problems of the country²⁶.

In the context of the actual abandonment of “pragmatic” diplomacy, radicalization of government circles, and economic and social stagnation of the rear, the Russian leadership had only one option for its strategy – military conflict. Thus, the Russian doctrine has actually “degraded” to the level of the First World War, in which, according to Jeremy Black, the main goal was military coercion and territorial capture of an enemy state, without regard to personal resources and local political and social factors²⁷.

The military component of Soviet/Russian strategy

Since we have paid attention to the military factor of the Russian/late Soviet strategy, it is worth briefly covering its main components. First of all, there is the offensive nature of the Soviet army’s actions. This view of Soviet theorists was based on several factors. The first was the experience of World War II²⁸. In this context, attention was drawn to both the successful operations of the Soviet Army (the occupation of the Baltic states and Bessarabia in the 1940s) and the reasons for the failures of 1941 (unrealized plans of the Soviet “march to Europe”, the Third Reich’s “blitzkrieg”)²⁹.

¹⁸ Ibid., 55.

¹⁹ Anatol Liven, *Chechnja: Tragedija rossijskoj moshhi. Per-vaja chechenskaja vojna* (Moscow: Russkij fond sodejstvija obrazovaniju i nauke, 2019), 39.

²⁰ “Rastsvet rossijskih SMI. Epoha Eltsina, 1992-1999,” Yeltsinmedia. com, Accessed January 18, 2025, <http://www.yeltsin-media.com/>.

²¹ Mario Ricardo Cuciola, “The transformist. The evolution and adaptability of Sharaf Rashidov’s regime in Soviet Uzbekistan,” in *Moscow and the Non-Russian republics in the Soviet Union*, ed. by Li Bennich-Björkman, Saulius Grybkauskas (London: Routledge, 2022), 92.

²² Liven, *Chechnja*, 121–123.

²³ Natalie Nougayrède, offline conversation with author, December 7, 2024.

²⁴ Jeff Sahadeo, *Golosa sovetskih okrain: zhizn’ juzhnyh migrantov v Leningrade i Moskve* (Moscow: NLO, 2023), 376.

²⁵ Liven, *Chechnja*, 175.

²⁶ Ibid., 175.

²⁷ Jeremy Black, *Military Strategy: A Global History* (New Heaven: Yale University Press, 2020), 207–215.

²⁸ Black, *Military Strategy*, 266–267.

²⁹ Iosif Gusakovskij, “Some questions on the Theory of Military Art,” *Voyennaya Mysl* 3 (1960): 3–10.

Another important factor was the changes caused by the “arms race” between the USSR and the United States. The main means of destroying the enemy force in the Cold War was a massive strike with missile weapons (nuclear and ballistic). To somehow minimize their losses from the above-mentioned weapons, Soviet theorists envisaged an attack with available units (without waiting for the full concentration of their own forces) on enemy positions and a quick breakthrough to go beyond the enemy’s nuclear and ballistic weapons and destroy its centers (launchers).

The experience of the Second World War and the initial stages of the Cold War confrontation also influenced other aspects of Soviet strategy. Attention to the aviation component increased. After the Second World War, the airplane became not only a means of destruction and cover for ground troops but also a carrier of high-precision missile weapons, a direct means of destroying enemy ground forces³⁰.

The American experience of the Vietnam War (creation of airborne units) provoked the Soviet command to rethink the role of the Airborne Forces (“vozdušno-desantnye voyska” (VDV)). On their basis, highly mobile units were created, which, with fire support and airborne assault (helicopters, airplanes), could carry out independent operations in the rear and near the immediate front line³¹. At the same time, the latter were reinforced by motorized units (tanks, armored personnel carriers), which increased firepower and mobility after the landing stage. The creation of such military formations was dictated by the aforementioned Soviet doctrine (a quick victory in a “conventional” battle before the threat of a nuclear strike).

The anti-colonial movements in Asia and Africa created new fronts of confrontation between the United States and the USSR. This policy was confirmed by the 24th Congress of the CPSU in 1971. The theses of the Congress emphasized “resistance to the aggression of imperialism” in the context of the newly emerging anti-colonial movements³². Thus, fighting on the continents required the creation of specialized units that could be deployed in relatively short periods to potential war theaters in Africa or Asia. At the same time, to cover the northern coast of the Warsaw Pact countries (Baltic Sea islands) and to directly support the advancing land

group in Europe, it was necessary to create specialized naval units that could take control of enemy points of resistance³³. The main implementation was the use of marines, which, with the help of specialized means of transportation and rapid deployment, could become the core of the Soviet grouping in the above-mentioned locations³⁴. Finally, this policy was facilitated by the Soviet Army’s experience with the use of this type of troops on the coast of the Crimean Peninsula in 1942-1943.³⁵

As mentioned above, the Soviet strategy appealed to Lenin’s thesis of the need for scientific development as the basis for future “class” struggle. This thesis can be applied to the strategy chosen by the Soviet Union in its confrontation with the United States. According to Soviet theorists, one of the main components of the victory of the Soviet Army was its supply of modern weapons. The weapons were required to be a) capable of quickly supplying the army (in other words, mass-produced) and b) “no worse or better in terms of characteristics... than the weapons possessed by capitalist countries”³⁶. In this regard, the attention of Soviet theorists to unmanned reconnaissance aircraft is illustrative. The latter were considered promising due to their «simplicity» of production, low visibility, and practicality (since they did not require an airport)³⁷.

Finally, an important approach of the Soviet victorious strategy was psychological pressure on the enemy’s political circles and population to ensure its further surrender. According to the Soviet postulate, war accomplishes political tasks by forcible coercion» to force the enemy to negotiate. It was necessary to destroy its armed forces and to do so in a short period, without waiting for the enemy to respond. Another way to force the enemy’s surrender was to exert psychological pressure on its population. In the article “On Methods of Influencing the Decision of the Enemy” published in the December issue of *Military Thought*, Artillery General Mikhail Ionov suggested using methods of forcing the enemy to surrender, identical to those used during the bombing of Dresden in 1945 or Hiroshima and Nagasaki³⁸.

³³ Fedor Saviel’ev and Oleg Shulman, “Organization of a landing of Amphibious Forces,” *Voyennaya Mysl* 3 (1970): 4.

³⁴ Donald Cliff, “Soviet Naval Infantry: A New Capability?,” *Naval War College Review* 10 (1971): 90–91.

³⁵ Saviel’ev, Shulman, “Organization,” 8–10.

³⁶ Ivan Voloshin, “Theory of the Operation in Depth and Trends in Its Development,” *Voyennaya Mysl* 8 (1978): 17.

³⁷ Valentin Chetverikov, “Manned aircraft or Pilotless Systems of Aerial Reconnaissance,” *Voyennaya Mysl* 1 (1974): 4; Mikhail Ivanov, “The capabilities of the Reconnaissance Forces and Means of a Front and Their Employment,” *Voyennaya Mysl* 1 (1976): 5.

³⁸ Mikhail Ionov, “On the methods of influencing an opponent’s decisions,” *Voyennaya Mysl* 12 (1971): 59.

³⁰ Black, *Military Strategy*, 271.

³¹ Andersen Drozhzhin, “Basic Trends in the Organizational Development and Employment of Army Aviation,” *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 41–47.

³² Siergiej Lukonin and Andrei Migolat’ev, “The 24th CPSU Congress on Current Problems in the building of Communism and the Strengthening of the defensive might of the USSR,” *Voyennaya Mysl* 5 (1971): 1–24.

Soviet/Russian tactics in practice. The First Chechen War case.

The study of the theory and practice of Soviet/early Russian tactics of that time is full of contradictions. On the one hand, several individual theoretical aspects were successfully tested during the First Chechen War. One of them is the tactic of storming enemy defenses by maneuvering units. For Soviet theorists, the practice of bypassing fortified points and their surroundings dates back to the time of the Russian Civil War. This element of tactics is associated with the intensive use of cavalry by the Soviet army, which, in turn, was due to the peculiarities of the economic development of the Russian Empire (relatively low level of industrialization) and the geographical features of its territory (steppe)³⁹. During the Second World War, this tactic was tested in larger formations – fronts, tank armies, motorized rifle and cavalry divisions, and brigades⁴⁰. In the First Chechen War, this Soviet element of tactics was repeatedly used to capture strongholds. In 1995, during the storming of the village of Khidi-Khutor, units of the 136th and 166th motorized rifle brigades, under the threat of flanking from both sides, forced the local garrison to retreat without engaging in protracted fighting⁴¹. In a similar maneuver in 1995, the aforementioned 166th Brigade and other units managed to force the enemy to retreat from Grozny.

A successful Soviet innovation was the creation of independent, reinforced motorized infantry units, the prototype of modern battalion tactical groups (“batalyonno-takticheskie grupy”). The practice of creating similar formations can be traced back to World War II. Initially, these were so-called “formations” (“soydineniya”) consisting of separate tank units (mainly armies) and aimed at expanding the breakthrough in the enemy’s front and defeating its reinforcements or logistics routes⁴². For this purpose, formations were reinforced by several motorized rifles or infantry battalions and artillery. While the infantry was expanding the bridgehead, tank and motorized rifle units were breaking through to the enemy’s rear. The Soviet command noticed that during such “raids,” these units were too far from the main forces and acted independently. Subsequently, smaller groups (tank or motorized rifle corps, divisions, and brigades reinforced by other branches of

the armed forces) were formed to enter the enemy’s rear after breaking through its defenses.

During the first conflict in Chechnya, in 1994–1996, several so-called “consolidated detachments” (“svodnyie otryady”) were formed, consisting of several platoons or companies of various branches of the armed forces (tank, airborne, motorized infantry). However, this situation was not always due to the requirements of the tactics of the time. In the context of the downsizing and conversion of the Russian army to contract service, the lack of payments caused by the collapse of the Soviet economic system and the outflow of experienced personnel to the national outskirts, the units of the Russian Federation were short of personnel⁴³. To bring the number of personnel up to the required standard, various units were combined into separate formations. Their effectiveness depended on the level of training of the personnel. As one of the officers of that time noted, commanders and privates often had no idea of their subordination⁴⁴.

At the same time, in more trained (mostly elite) units, the level of task performance was much higher, not to mention lower casualty rates. Such units usually perform specialized operations in isolation from other forces. One such combined group that stormed Grozny in 1994 consisted of paratroopers from the 106th Airborne Assault Division, scouts from units of the Main Intelligence Directorate (“Glavnoe razvedyivatelnoe upravlenie (GRU)”), and several armored vehicles (tanks and infantry fighting vehicles). The aforementioned unit managed to establish an appropriate level of interaction between the detachments and take control of one of the enemy’s airports in Mosdok by airborne assault⁴⁵. Subsequently, this unit was able to take up positions in the center of Grozny and destroy several enemy defensive points in the city.

The aforementioned Soviet desire for massive, effective weapons was also seen in the fighting in Chechnya. In 1994–1996, a specialized reconnaissance regiment, the 45th Airborne Regiment, was created. It was known for “Bee” (“Pchela”) drones (the latest Soviet development of this class), which were repeatedly used to detect enemy troop concentrations⁴⁶.

³⁹ Valentin Dmitriev, “Diplomacy and Military Strategy,” *Voyennaya Mysl* 7 (1971): 56.

⁴⁰ Ivan Voloshin, “Theory of the Operation in Depth and Trends in Its Development,” *Voyennaya Mysl* 8 (1978): 28.

⁴¹ Konstantin Masaliyov, *Pamyatnik beshenoy pehote* (Ekaterinburg: Storm, 2021), 72–89.

⁴² Khristofor Dzhelaukhov, “Combating strategical reserves on the Theater of Military operations,” *Voyennaya Mysl* 11 (1964): 50–54.

⁴³ *Chechenskaya vojna: rabota nad oshibkami*, ed. by Michail Efimov (Moscow: Ecsmo, 2009), 60; *Zhestokie uroki Chechenskoy voynyi*, ed. by Michail Boltunov (Moscow: Ecsmo, 2009), 151.

⁴⁴ Konstantin Masaliyov, *Pamyatnik beshenoy pehote* (Ekaterinburg: Storm, 2021), 14.

⁴⁵ *Chechenskaya vojna: Boevyye operatsii*, ed. by Aleksiej Sukholieskij (Moscow: Ecsmo, 2009), 230–248.

⁴⁶ Alexandr Lebediev, “45 ОПИ ВДВ РФ,” accessed May 11, 2020, <https://www.warchechnya.ru/45-orp-vdv-rf/>; “Udarnaya sila — Beskontaktnaya vojna,” You Tube, accessed March 21, 2003, https://youtu.be/ZCIs4tIC_M?si=nB9674uBkYJ4jEby.

Screen 1. Chechen detachment, detected by Russian drone “Pchela-1T” (“Udarnaya sila – Beskontaktnaya voyna,” YouTube, Accessed March 21, 2003, https://youtu.be/ZCIs4tlC__M?si=nB9674uBkYJ4jEby)

Screen 2. Russian GRU sniper during the battle of Grozny, 1995 (“Chechnya – Grozny Street Battles Intensify,” Associated Press YouTube archive, Accessed January 24, 1995, <https://youtu.be/7Uhumjm84ds?si=E2va3rZ6bvY1OXa7>)

At the same time, certain elements of the Soviet military doctrine did not prove to be effective in practice. Last but not least, this was due to the lack of clear instruction on how to overcome “internal threats”⁴⁷ (terrorists and other military formations). Therefore, Russian units had to invent or borrow certain elements of tactics from the enemy.

One of the main problems for the Russian army was urban combat (the storming of Grozny is often cited as an example). One of these issues is the lack of “light” reconnaissance units, the so-called “yegers” or “marksmen” (snipers)⁴⁸. At the same

time, the latter were available in the enemy ranks. As a result, this role, by default, was taken by GRU special forces units, from which sniper groups were selected.

At the same time, there were shortcomings in the intelligence of the enemy’s defense (especially in cities such as Grozny). Reconnaissance groups operated a short distance from the main forces⁴⁹. Thus, the entire column of federal troops could be attacked by Chechen units at once. Considering the experience gained, some units (such as the 166th Motorized Rifle Brigade) began to create separate inde-

⁴⁷ Chechenskaya voyna: rabota nad oshibkami, 75.

⁴⁸ Ibid., 135.

⁴⁹ Konstantin Masaliov, *Pamyatnik beshenoy pehote* (Ekaterinburg: Storm, 2021), 102.

pendent motorized reconnaissance groups of light vehicles (mainly armored personnel carriers), which, under the cover of aviation (usually two Mi-24 or Ka-52 helicopters), conducted reconnaissance of enemy defenses. After completion of the reconnaissance, a signal was given for the entire column of troops to move⁵⁰.

Among the main borrowings of the federal army from the Chechen troops was the use of small groups (the so-called “troika”) that carried out ambushes or raids into the enemy’s rear. The best suited for this role were the GRU’s special forces units, which had been trained with this purpose in Soviet times⁵¹. At the same time, the implementation of this tactic was quite spontaneous. A soldier of the 166th Brigade, Konstantin Masalev, recalls that near the village of Komsomolske, chasing an enemy group in the local forest, his unit had to split into small infantry units in search of the remnants of enemy troops⁵².

Conclusion

Throughout this research, one of our main theses has been repeatedly confirmed: the study of theory is important for understanding the subsequent practice of the Russian military leadership. The Soviet military strategy was inextricably linked to military tactics, as well as to the political and socioeconomic components. The armed confrontation coexisted with the pragmatism of Soviet diplomacy, the economic power of the “rear,” and the support of the “masses”.

⁵⁰ Masaliyov, *Pamyatnik beshenoy pehote*, 201.

⁵¹ Chechenskaya vojna: rabota nad oshibkami, 108–116.

⁵² Masaliyov, *Pamyatnik beshenoy pehote*, 117.

Although the political and military leadership of the Russian Federation tried to copy the aforementioned strategic “trinity,” it could not ensure the proper level of interaction between these factors. In contrast to the always available armed force, the flexible policy of the Soviet Union gave way to the theses of the radicalized masses. The socioeconomic component of the strategy was faced with a lack of understanding of the military invasion by society and the economic devastation of the country. Thus, the Russian Federation entered the war in a deliberately losing position.

The military factor of Russian strategy was rooted in Soviet military doctrine. The latter appealed to an ideological basis (technological development as a prerequisite for class struggle) and the practical experience of the Civil War and World War II. Thanks to this “inheritance”, the Russian Federation achieved from the previous state a modern technological base (production of unmanned aerial vehicles, a significant aviation group), a reformed army (airborne troops and marines), military and theoretical knowledge (the idea of effective psychological and armed influence on hostile political states, tested by previous military experience).

Certain theoretical components of Soviet tactics (maneuver and encirclement, combination of units from different detachments) were successfully used by Russian troops during the first armed clashes with Chechen units. At the same time, unsuccessful episodes of Soviet military theory realisation prompted the federal army for the invention of new practices (e.g., the emergence of light raiding units and changes in approaches to urban combat).

Bibliographic References

- Abramov, Konstantin, & Mikhail Ivanov. “Leninist ideas Concerning the Role of the Rear in Warfare.” *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 16–26.
- Baev, Baev. “Russia’s airpower in the Chechen War: Denial, punishment and defeat.” *The Journal of Slavic Military Studies* 10:2 (1997): 1–18.
- Billingsley, Dodge, & Lester Grau. *Fangs of the lone wolf: Chechen tactics in the Russian-Chechen wars, 1994–2009*. Warwick: Helion and company, 2013.
- Black, Jeremy. *Introduction to global military history*. New York: Routledge, 2024.
- — —. *Military Strategy: A Global History*. New Heaven: Yale University Press, 2020.
- Chechenskaya vojna: Boevye operatsii*, edited by Aleksiej Sukhopleskij. Moscow: Ecsmo, 2009.
- Chechenskaya vojna: rabota nad oshibkami*, edited by Michail Efimov. Moscow: Ecsmo, 2009.
- “Chechnya — Grozny Street Battles Intensify.” You Tube. Accessed January 24, 1995, <https://youtu.be/7Uhumjm84ds?si=E2va3rZ6bvY1OXa7>.
- Chetverikov, Valentin. “Manned aircraft or Pilotless Systems of Aerial Reconnaissance.” *Voyennaya Mysl* 1 (1974): 4–11.
- Cliff, Donald. “Soviet Naval Infantry: A New Capability?” *Naval War College Review* 10 (1971): 90–101.
- Cucciola, Mario Ricardo. “The transformist. The evolution and adaptability of Sharaf Rashidov’s regime in Soviet Uzbekistan.” In *Moscow and the Non-Russian republics in the Soviet Union*, edited by Li Bennich-Björkman & Saulius Grybkauskas, 92–121. Saulius, London: Routledge, 2022.
- Dmitriev, Valentin. “Diplomacy and Military Strategy.” *Voyennaya Mysl* 7 (1971): 48–61.
- Drozhdzhin, Andersen. “Basic Trends in the Organizational Development and Employment of Army Aviation.” *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 41–48.
- Dzhelaikhov, Khristofor. “Combating strategical reserves on the Theater of Military operations.” *Voyennaya Mysl* 11 (1964): 2–14.
- Galickij, Sergei. *Oni zashishali otiechestvo*. Moscow: Pirs, 2006.
- Grau, Lester, & Charles Bartles. *The Russian Way of War: Force Structure, Tactics and Modernization of the Russian Ground*. Grant Hall: Foreign Military Studies Office, 2016.
- Gusakovskij, Iosif. “Some questions on the Theory of Military Art.” *Voyennaya Mysl* 3 (1960): 2–11.

- Illin, Siergiej. "The 24th CPSU Congress and Questions of the Scientific Guidance of Ideological Work with the Troops." *Voyennaya Mysl* 9 (1971): 1–15.
- Ionov, Mikhail. "On the methods of influencing an opponent's decisions." *Voyennaya Mysl* 12 (1971): 58–66.
- Ivanov, Mikhail. "The capabilities of the Reconnaissance Forces and Means of a Front and Their Employment." *Voyennaya Mysl* 1 (1976): 4–12.
- Kak vyzhit' i pobedit' v Chechne. Master-klass luchshih voennykh professionalov, edited by Michail Boltunov. Moscow: Ecsmo, 2014.
- Lebediev, Alexandr. "45 ОПП ВДВ РФ." Accessed May 11, 2020. <https://www.warchechnya.ru/45-orp-vdv-rf/>.
- Liven, Anatol. *Chechnja: Tragedija rossijskoj moshhi. Pervaja chechenskaja vojna*. Moscow: Russkij fond sodejstvija obrazovaniju i nauke, 2019.
- Lukonin, Siergiej, & Andrei Migolat'ev. "The 24th CPSU Congress on Current Problems in the building of Communism and the Strengthening of the defensive might of the USSR." *Voyennaya Mysl* 5 (1971): 1–24.
- Masaliov, Konstantin. *Pamyatnik beshenoy pehote*. Ekaterinburg: Storm, 2021.
- Natalie Nougayrède, offline conversation with author, December 7, 2024.
- Norin, Eugenii. *Chechenskaya vojna*. Vol. 1. Moscow: Chernaya sotnia, 2021.
- Oliker, Olga. *Russia's Chechen Wars 1994–2000. Lessons from Urban Combat*. Santa Monica: RAND, 2001.
- "Rastsvet rossiyskikh SMI. Epoha Eltsina, 1992–1999." Yeltsinmedia. com. Accessed January 18, 2025. <http://www.yeltsinmedia.com/>.
- Sahadeo, Jeff. *Golosa sovetskikh okrain: zhizn' juzhnykh migrantov v Leningrade i Moskve*. Moscow: NLO, 2023.
- Sandler, Efim. *Battle for Grozny*. Vol. 1. Warwick: Helion and Company, 1994.
- Saviel'yev, Fedor, & Oleg Shulman. "Organization of a landing of Amphibious Forces." *Voyennaya Mysl* 3 (1970): 3–12.
- Seleznev, Ivan. "On the questions of the factors of victory in modern warfare." *Voyennaya Mysl* 6 (1959): 1–12.
- Taras, Anatoly. "Malaja vojna" (*Organizacija i taktika boevykh dejstvij malyh podrazdelenij*). Minsk: Harvest, 2003.
- "Udarnaya sila – Beskontaktnaya vojna." Associated Press YouTube archive. Accessed March 21, 2003. https://youtu.be/ZCIs4tIC_M?si=nB9674uBkYJ4jEby.
- Voloshin, Ivan. "Theory of the Operation in Depth and Trends in Its Development." *Voyennaya Mysl* 8 (1978): 16–32.
- Williams, Brian. "Commemorating 'The Deportation' in Post-Soviet Chechnya." *History and Memory* 1 (2000): 101–134.
- Zemskov, Vasilij. "Questions on the History and Theory of Military Science." *Voyennaya Mysl* 4 (1971): 16–28.
- Zhestokie uroki Chechenskoy voyni, edited by Boltunov, Michail. Moscow: Ecsmo, 2009.

Пилипенко В. Г.

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ДУМКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ВІЙНИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У закордонній і російській історіографії тематику Першої чеченської війни, першочергово, досліджували крізь призму воєнної справи та новацій обох сторін конфлікту. Головним недоліком залишалася наявність невикористаних електронних архівних ресурсів, а також спогадів учасників конфлікту. В плані методології увагу надавали описовому методу (фактично реконструкції боєзіткень та їхніх особливостей), натомість аналіз воєнної теорії відводили на другий план.

У поданому дослідженні простежено розвиток російської воєнної думки в період Першої чеченської війни. Здійснено аналіз російської / радянської стратегії як багатопланової складової (починаючи від економічного та політичного і закінчуючи військовим чинником). Розглянуто теоретичні підоснови і практичне втілення воєнної доктрини в період згаданого військового конфлікту. Окремим об'єктом дослідження є воєнна тактика, як основоположний елемент реалізації стратегії російського командування.

Ключові слова: чеченська війна / війни, російський, радянський, тактика, стратегія.

Матеріал надійшов 17.03.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВИКЛИКИ МОДЕРНУ: РЕПРЕСИВНІ ПОЛІТИКИ, ПРОБЛЕМНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПАМ'ЯТІ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ ДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

УДК 94:355.257.7(=411.6)(477.53)“1941/1944”
DOI: 10.18523/2617-3417.2025.8.30-40

Бородіна Т. М.

«ЦЯ НЕВИДИМА ГРУПА»: РЕКВІЗОВАНІ ЦИВІЛЬНІ ОСОБИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ НА ПОЛТАВЩИНІ¹

У статті досліджено примусове залучення місцевих жителів Полтавщини до виконання супутніх робіт, пов'язаних із реалізацією Голокосту. Дії реквізованих цивільних осіб (термін Патріка Дебуа, який виокремив і концептуалізував значення цієї групи для вивчення Голокосту на локальному рівні) на прикладі Полтавщини досліджено вперше. Авторка проаналізувала історіографічні доробки з теми й залучила широке коло джерел (чимало з яких уперше введено до наукового обігу). У статті проаналізовано місцеву динаміку розгортання Голокосту з урахуванням потреби (або її відсутності) щодо виконання супутніх робіт, пов'язаних із геноцидом. Із цієї перспективи розглянуто, як апарат місцевої допоміжної поліції та радянські військовополонені (за наявності) могли використовуватись як першочергові трудові ресурси для виконання супутніх робіт, пов'язаних із Голокостом.

Досліджено, що на Полтавщині реквізовані цивільні особи виконували такі види робіт: копали ями, де згодом нацисти розстрілювали євреїв, закопували тіла, привозили необхідні речі до місць розстрілу, перебирали одяг убитих євреїв і завантажували його до вантажівок (подальші дослідження, ймовірно, можуть розширити цей перелік). Це, загалом, перегукується з ситуацією в інших окупованих регіонах Радянського Союзу. Разом з тим, наше дослідження демонструє, що частіше реквізовували жителів маленьких сіл, що розташовувались неподалік місць розстрілів, аніж місцевих жителів того населеного пункту, звідки походили євреї (зазвичай це були містечка), однак це питання потребує подальшого аналізу із залученням ширшого кола джерел. Дослідження також оприявило необхідність подальшого детального вивчення діяльності акторів влади місцевого рівня щодо реквізування місцевих жителів для виконання робіт, пов'язаних із Голокостом. Насамкінець, у статті окреслено фактори, які могли впливати на (не)залучення праці місцевих жителів як реквізованих цивільних осіб.

Ключові слова: Голокост, Полтавщина, реквізовані цивільні особи, євреї, радянські військовополонені, українська допоміжна поліція.

Дослідники Голокосту вже кілька десятиліть вивчають історію геноциду, не обмежуючи свій аналіз лише роллю виконавців і стратегіями виживання переслідуваних. Як слушно зауважив історик Петро Долганов, новим історіографічним трендом у дослідженні Голокосту є мультиперспективні дослідження². Вчені прагнуть

осягнути всю складність соціальної динаміки взаємовідносин, яка формувалась із початком нацистської окупації та трансформувалась під впливом взаємодії різних акторів влади, а саме: військової, а згодом цивільної адміністрацій та структур СС і поліції. Відомо, що вже до вересня 1941 р. ці структури почали вбивати не лише єврейських чоловіків, а й усіх євреїв: жінок, дітей і літніх людей, які траплялись їм під час

¹ This project has received funding through the EURIZON project, which is funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

² Петро Долганов, «Кожен був через рідних чи ще через когось якось із тим зв'язаний»: свідчення українських сусідів

про Голокост на Волині,» відвідано 20 лютого 2025, <https://blog.ehri-project.eu/uk/2023/05/05/the-holocaust-in-volhynia-uk/>.

просування захопленими територіями, отож вони стали основними виконавцями расової політики на Сході. Разом з тим, ми маємо враховувати і агентність місцевих допоміжних структур (районних і міських управ, бургомістрів та української допоміжної поліції в містах, а також сільських управ і старост у селах) як виконавців владної політики на місцях.

Важливий вплив на зміну оптики у дослідженні Голокосту на окупованих територіях Радянського Союзу здійснили отець Патрік Дебуа і його команда з Яхад-Ін Унум. Ще в 2004 році вони розпочали поїздки селами і містечками України, де брали інтерв'ю у місцевих жителів, які пережили нацистську окупацію у цих населених пунктах³. Унікальність цих відеосвідчень полягає в тому, що респондентами були не самі переслідувані або призвідники Голокосту, а їхні сусіди — українці, поляки, росіяни. Фактично, у 2000-х роках ці відеосвідчення були ключовими усноісторичними джерелами, які звертались до перспективи сусідів на українських територіях.

Дебуа привернув увагу до Голокосту в сільських районах і завдяки інтерв'юванню неєвреїв продемонстрував, наскільки фізично близько відбувалися вбивства переслідуваних односельців. Масові розстріли євреїв можна було побачити з вікна будинку, якщо він стояв на окраїні населеного пункту. Крім того, Патріку Дебуа вдалося виокремити та проаналізувати ще один важливий аспект, який змінює наше розуміння реалізації Голокосту, — це залучення до геноциду малопомітної, на перший погляд, але важливої групи. Йдеться про реквізованих цивільних осіб (*the requisitioned civilians*), які були насильно втягнуті до реалізації геноцидного процесу. Сам Дебуа характеризує їх як «невидиму групу», оскільки згадки про діяльність цих людей найчастіше передаються у документах завдяки пасивній знеособленій формі мовлення: «могили були викопані», «одяг з євреїв був знятий», однак «ким?» і «як?», запитує Дебуа⁴.

Реквізовані цивільні особи — це люди, які не належали ані до групи виконавців, ані до переслідуваних, однак вони насильно були змушені асистувати нацистам і місцевій адміністрації до,

під час, або після виконання розстрілів і часто перебували на відстані кількох десятків метрів або ж ще ближче у момент скоєння злочину. Зазвичай це були односельці або жителі сусідніх населених пунктів, яких реквізували для виконання тієї чи іншої роботи. Інтерв'юючи неєврейських свідків Голокосту, Дебуа вдалося ідентифікувати понад двадцять видів дрібних робіт, які були пов'язані зі скоєнням геноциду, — «small death jobs»⁵. Це і копання могил, і транспортування євреїв до місця страти, і транспортування тіл, і сортування одягу та інших речей вбитих, і продавання одягу вбитих, і приготування їжі для членів розстрільних команд тощо⁶. Дебуа наголошує, що реквізування (*requisitioning*) у ширшому контексті дуже часто є одним із прихованих обличчій військової окупації країни⁷.

Актуальність, історіографія, джерельна база

Дослідження реквізованих цивільних осіб на Полтавщині не проводили, що зумовлює актуальність нашої статті. Вивчення обраного аспекту в цьому регіоні, який було окуповано у вересні — жовтні 1941 р. і який до кінця нацистської окупації перебував у складі генеральної округи «Київ» Райхскомісаріату «Україна», є важливим, оскільки Полтавщина — це переважно сільські райони з двома великими містами (Кременчук і Полтава), які до цього часу майже не досліджували. Отже, мета статті — проаналізувати залучення місцевих жителів як реквізованих цивільних осіб під час Голокосту на Полтавщині й дослідити, які фактори на це впливали, а також окреслити, яким чином їхній досвід ускладнює наше розуміння місцевої динаміки реалізації Голокосту.

Аналіз видів залучення реквізованих осіб і дослідження їхнього досвіду є важливим етапом для формування мультиперспективної оптики у дослідженні Голокосту та верифікації наявних даних, що стосуються масових розстрілів та організаційних процесів навколо них. У вивченні Голокосту в Україні дослідники вже неодноразово звертались до аналізу дій місцевого неєврейського населення. Їхні праці можна умовно поділити на ті, що стосуються функціонування локальних допоміжних структур (місцевих

³ Український переклад інтерв'ю з неєврейськими свідками Голокосту в Україні див.: Отець Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту*, пер. Володимира Каденка (Київ: Дух і Літера, 2011).

⁴ Father Patrick Desbois, "The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad-In Unum," in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations* (Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013), 95.

⁵ Ibidem, pp. 96–98.

⁶ Ibidem.

⁷ Patrick Desbois, *In broad daylight: the secret procedures behind the Holocaust by bullets*, translated from the French by Hilary Reyl and Calvert Barksdale (New York: Arcade Publishing, 2018), 26.

адміністрацій⁸ і української допоміжної поліції⁹) та їхньої ролі у вчиненні Голокосту на місцевому рівні, а також праці, присвячені вивченню досвіду іншого місцевого неєврейського населення. Це були сусіди переслідуваних, і вони могли не перебувати на службі в поліції та адміністрації, однак це не ізолювало їх від Голокосту, за розгортанням якого вони спостерігали¹⁰, а в численних випадках і до нього долучались¹¹. Важливим джерелом для вивчення досвіду місцевих неєврейських жителів щодо перебігу Голокосту на місцевому рівні стали інтерв'ю, записані під час реалізації різних усноісторичних проєктів¹². Також маємо напрацювання дослідників, які на основі колекцій відеоінтерв'ю, зібраних командою Яхад-Ін Унум, вивчали перебіг Голокосту в різних регіонах¹³. Уточнимо, що наразі дослі-

дження, присвячене досвіду реквізованих цивільних осіб, здійснено лише на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля»¹⁴. Тому дослідження цих колекцій з інших регіонів, як і аналіз залучення реквізованих цивільних осіб, є актуальним та перспективним. У нашому дослідженні ми послуговуємось напрацюваннями Патріка Дебуа щодо виокремлення і теоретичного осмислення ролі цивільних реквізованих осіб, аналізуємо Голокост на Полтавщині з перспективи потреби (або її відсутності) щодо виконання супутніх робіт, пов'язаних із геноцидом, а також залучаємо широке коло джерел, що дає змогу робити перехресну перевірку інформації.

До війни у Полтавській області проживали близько 47 тис. євреїв, з яких у Полтаві близько 13 тис. і в Кременчуці близько 20 тис. Решта у невеликих містах (Лубни, Золотоноша, Пирятин) і в селах. У населених пунктах переважали українці. Тут, порівняно із західними регіонами, не було ендегенного націоналістичного руху. Всього у період 1941–1943 рр. в області було розстріляно більше ніж 13 тис. євреїв. За динамікою реалізації Голокосту в області варто уточнити, що тут дезінтеграція єврейських громад і розстріли були проведені у перші місяці окупації, тобто восени 1941 р. Друга хвиля вбивств відбулася взимку — навесні 1942 р. Решту часу до кінця окупації тривала фаза «полювання на євреїв», що вціліли. Тобто навіть якщо у цей час на цій території військовою адміністрацією і були створені гетто, то, як зазначає знаний дослідник Голокосту в Україні Дітер Поль, вони були «підготовчим етапом до знищувальних операцій»¹⁵. Тому фактично тут реалізація Голокосту відбувалась у перші місяці окупації.

Джерельна база нашого дослідження складається з відеоінтерв'ю неєврейських свідків Голокосту з території Полтавщини, зібраних командою організації Яхад-Ін Унум під час поїздок Україною у 2015 р. Колекцію становлять 42 інтерв'ю. Їхня тривалість коливається від 14 хвилин до двох годин 50 хвилин. Респондентами були чоловіки і жінки у віці від 79 років до 94 років. Середній вік респондентів — 86 років. Серед них було 25 жінок і 17 чоловіків. Імена респондентів в інтерв'ю свідомо не зазначали, а вказували їхні номери в колекції відеосвідчень. Для аналізу ролі

⁸ Маркус Айкель, «Способствуя проведению Холокоста: органы местного управления в оккупированой немцами центральной и восточной Украине (1941–1944)», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1 (5) (2009): 9–26; Markus Eikel and Valentina Sivaieva, “City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities,” *Contemporary European History* 23, no. 3 (2014): 405–428; Oleksiy Honcharenko and Alina Ivanenko, “Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat ‘Ukraine’ in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944),” *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 1 (41) (2023): 181–200; Daria Rudakova, “Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation” (PhD diss., The University of Western Australia, 2018), 44–76; Юрій Радченко, *Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-російсько-білоруському пограниччі (1941–1943)* (Київ: Фенікс, 2024), 177–192.

⁹ Александр Прусин, «Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1 (2) (2007): 31–59; Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: Palgrave Macmillan, 2000); Роман Шляхтич, «Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 9 (2017): 10–26; Даниїл Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–1943», *Україна Модерна* 34 (2023): 229–261; Тетяна Бородіна, «Залучення української поліції до вчинення Голокосту в Кременчуці (1941–1942)», *Україна Модерна* 34 (2023): 197–228 та ін.

¹⁰ Анна Вилегала, «Польські та українські свідки Голокосту в сільській місцевості дистрикту “Галичина”. Реконструкція структури досвіду», частини 1, 2, *Україна Модерна*, відвідано 23 лютого 2025, <https://uamoderna.com/backward/polski-ta-ukrayinski-svidky-golokostu-v-silskij-misczevosti-dystryktu-galychyna-rekonstrukciya-struktury-dosvidu-chastyna-2/>.

¹¹ Петро Долганов, «Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: Історія, Культура, Суспільство* 9 (2) (2020): 46–87.

¹² Андрій Усач, «“То не німці...”: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях», в *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть: зб. наук. праць*, за наук. ред. Г. Грінченко (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021), 143–161.

¹³ Див., наприклад: Роман Шляхтич, «Єврейські табори примусової праці на трасі Кривий Ріг — Дніпро (Дніпропетровськ) (за матеріалами усноісторичних джерел)», *Eminak* 3 (47) (2024): 411–427; Volodymyr Zilinskyi, “‘They Were Killed on the Spot’: the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region,” *Visnyk of the Lviv University. Series History Special Issue* (2019): 340–360.

¹⁴ Roman Mykhalchuk, “Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum),” *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

¹⁵ Дітер Поль, «Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 71.

реквізованих цивільних осіб на Полтавщині ця колекція використовується вперше. Проаналізовано й документи з архіву національного меморіалу Голокосту в Ізраїлі Яд Вашем, зокрема листи Євсея Ланцмана до Іллі Еренбурга, в яких йшлося про вбивства євреїв на Полтавщині.

Також було використано архівно-слідчі справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, зокрема допити свідків по справах керівників поліції чи рядових поліцейських та очільників місцевої адміністрації, які були залучені до організації розстрілів євреїв. Залучено документи з галузевого архіву СБУ в Полтавській області¹⁶, що стосуються встановлення обставин вбивства євреїв у різних населених пунктах Полтавщини та містили свідчення осіб, які стали свідками цього. Використано документи з фонду «Комісія з історії Великої вітчизняної війни при Академії Наук УРСР», що стосуються розслідування злочинів «німецько-фашистських загарбників» на території Полтавської області, з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці. Більшість із використаних неопублікованих джерел уперше введено до наукового обігу.

Проаналізовано і низку збірників опублікованих джерел (переклади звітів німецьких структур, які були залучено до вбивства євреїв Полтавщини¹⁷, а також переклади справ на осіб, які розстрілювали або в інший спосіб були причетні до вбивства євреїв з боку нацистської влади¹⁸). До аналізу також залучено і опубліковані свідчення та спогади місцевих жителів Полтавщини¹⁹. Зазначимо, що документальні згадки про реквізованих цивільних осіб у джерелах трапляються вкрай рідко.

Українська допоміжна поліція та військовополонені в контексті здійснення Голокосту на Полтавщині

Представники нацистської окупаційної влади з самого початку встановлення їхнього режиму

використовували місцевих жителів як ресурс. Безперечно, поточна ситуація залежала від наявної інфраструктури та умов, які склались із просуванням лінії фронту. Наприклад, існування поблизу населеного пункту чи в його межах покинутого заводу або іншого великого приміщення могло означати інфраструктурну перевагу для розміщення там військовополонених, чію працю активно використовувала для своїх потреб місцева влада. Це особливо актуально для Полтавщини, де було розподілено велику кількість радянських військовополонених, які потрапили в полон у результаті невдалої Київської оборонної операції восени 1941 р. Потенційно праця місцевих євреїв також могла становити суттєвий трудовий ресурс у середньостроковій перспективі, однак не для Полтавщини як одного з центральних регіонів, де, як зазначає дослідник Андрей Ангрік, німецькі військові структури мали за пріоритет винищення євреїв, а не використання їхньої праці²⁰.

Аналіз наявних джерел демонструє, що у тих населених пунктах, де існували табори для військовополонених і розгалужений апарат місцевої допоміжної влади, зокрема допоміжної поліції, місцевих жителів українців рідко залучали до «обслуговування» геноцидного процесу євреїв. У одній із наших попередніх розвідок ми розглядали, в який спосіб апарат місцевої поліції Кременчука залучали до переслідування та організації масових розстрілів євреїв²¹. У цьому випадку, який охоплює як лівобережну, так і правобережну частину міста (Крюків), ми не знайшли інформації про те, що кременчужани були реквізовані для цих робіт. В окремих випадках їх навіть намагались ізолювати від цього процесу. Наприклад, Петро Гриценко, машиніст водонасосної станції Кременчука, яка була розташована неподалік місць розстрілу в районі Піщаної гори, зазначав, що він неодноразово ставав свідком розстрілів, перебуваючи у приміщенні станції, а отже, він не був помічений тими, хто вчиняли розстріл. Про те, що це були розстріли євреїв, свідчать десятки нарукавних пов'язок, які чоловік побачив біля місця розстрілу, коли підійшов подивитись²². Прикметно, що коли Петра Гриценка одного разу все ж помітили, його німецький офіцер загнав у приміщення станції, аби той, імовірно, не мав змоги спостерігати за

¹⁶ Авторка висловлює щиру вдячність співробітниці архіву Олені Євдокімовій за допомогу під час пошуку архівних матеріалів.

¹⁷ *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах*, сост. Александр Круглов (Київ: Інститут іудаїки, 2002).

¹⁸ Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейсхкомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Ліра ЛТД», 2016).

¹⁹ *Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років*, ред. Василь Гроссман та Ілля Еренбург, пер. Мирослав Лаюк (Київ: Дух і Літера, 2020); Сергей Тимофеев, *Воспоминания провинциального хирурга (часть вторая)*, упоряд. Олександр Сиченко (Лубни: Інтер-Парк, 2016).

²⁰ Андрей Ангрік, «Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в Центральній Україні», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 269–271.

²¹ Бородіна, «Залучення української поліції», 209–220.

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 55663. Т. 3. Арк. 119.

розстрілами²³. В цьому випадку необхідну супутню роботу виконувала українська допоміжна поліція.

Важливо уточнити, що члени місцевої допоміжної поліції, як правило, виконували супутні роботи, як-от закопування місця розстрілу євреїв, сортування речей, доставка речей до складу міської управи, охорона периметра місця розстрілу в момент скоєння злочину та ізолювання території. Однак були випадки, коли окремі поліцейські отримували завдання прибути на місце розстрілу опісля і закопати яму, заповнену тілами вбитих євреїв. Так сталося у Гадячі (місто, розташоване у північно-східній частині Полтавської області), коли поліцейський Михайло Заяц, згідно з його свідченнями, у січні 1942 р. разом з іншими поліцейськими отримав від керівництва завдання виїхати на окраїну міста до «Гончарового Яру»²⁴ й закопати там трупи близько ста розстріляних євреїв²⁵. Інформацію про час і місце розстрілу євреїв Гадяча підтверджують дані з інших джерел²⁶.

У випадку, якщо йшлося про розправу над євреями, які були військовополоненими, то, як правило, ці примусові роботи лягали на плечі самих військовополонених. Наприклад, відомо, що в Кременчуцькому таборі перед візитом високопоставленого німецького офіцера у грудні 1941 р. винищили полонених євреїв, а «потім цілий день полонені вивозили розстріляних на тачках в яму»²⁷. Також військовополонених використовували для закопування місць масових розстрілів і цивільних євреїв²⁸. Таке практикували, наприклад, у Лубнах (місто, розташоване у північно-західній частині області). Місцевий житель Федір Вовк у квітні 1942 р. почув стрільбу з автоматів, визирнув у вікно (чоловік жив на окраїні Лубен) і побачив, що неподалік відбувається розстріл євреїв (чоловіків, жінок і дітей). Люди партіями виходили і спускались у яму, де їх розстрілювали. Таких партій чоловік нарахував близько 50. Коли розстріл закінчився, із

сараю поблизу вивели групу військовополонених (близько 80 осіб)²⁹, які почали закопувати яму, наповнену трупами³⁰. Свідок описує розстріл, який стався 6 квітня 1942 р., на Великдень, коли загін зондеркоманди «Плат» розстріляв близько 700 євреїв³¹.

Зі свідчень Якова Шевелинди, який у той час працював лісником і став свідком регулярних розстрілів на окраїні Лубен, що відбувались у період з осені 1942 р. і до літа 1943 р., відомо, що трупи закопували військовополонені, яких німці спеціально привозили для цієї мети³². Однак військовополонені могли не лише закопувати місця розстрілів, а й, наприклад, були задіяними у санітарних заходах. Так, колишній санітар дулагу (збірні пересильні табори тимчасового утримання³³) № 132 Георг Вебер після розстрілу 6 квітня 1942 р. поїхав із кількома військовополоненими на те місце, де вони позасипали хлорним вапном тріщини у землі на місці розстрілу³⁴.

Отже, можна стверджувати, що військова та цивільна нацистські адміністрації використовували ресурс військовополонених для виконання робіт, необхідних для реалізації масових розстрілів євреїв, які були як військовополоненими, так і цивільними. І не використовували для цих робіт цивільне населення, оскільки поблизу вони мали альтернативний варіант. Це простежується у тих населених пунктах, де були розташовані ці табори, наприклад у Кременчуку і Лубнах.

Залучення місцевого населення для реалізації Голокосту

Аналізуючи письмові та усні джерела, справді можна стверджувати, що реквізовані цивільні особи Полтавщини є майже «невидимою» групою. Їхні дії описують у джерелах вкрай рідко, а в усних розмовах респонденти не надто бажають говорити про цей досвід, особливо якщо це сто-

²³ Там само.

²⁴ «Гончарські ярки», або «Гончарний яр» — урочище, де протягом нацистської окупації розстрілювали євреїв із Гадяча. Про це, зокрема, йдеться в інтерв'ю: Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1948UK.

²⁵ Галузевий архів СБУ в Полтавській області (далі — ГА СБУ в Полтавській області). Ф. 11. Спр. 1412. Т. 3. Арк. 125.

²⁶ Наприклад, див.: Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 453.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 55663. Т.3. Арк. 165.

²⁸ Є приклади з інших окупованих радянських територій, коли самих євреїв змушували копати собі ями, в яких їх згодом розстрілювали. Так було у селі Лопавше Рівненської області, у містечку Глибокому Вітебської області, поблизу міста Білосток (напередодні нацистської окупації місто входило до Білостоцької області Білоруської республіки) та ін. Детальніше див.: Чорна книга, 317, 190, 234.

²⁹ Найімовірніше, це були військовополонені із дулагу № 132, оскільки відомо, що в 1942 р. у Лубнах функціонував табір для військовополонених (дулаг № 132, який у серпні 1942 р. було переформовано в офлаг № 65). Див.: Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944), упоряд. М. Г. Дубик (Київ, 2000), 232.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі — ЦДАГОУ). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 1–2. Також ця інформація підтверджується свідченням місцевого жителя, який перебував поряд із місцем розстрілу, бо пас корів, див.: Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1921UK.

³¹ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 459.

³² ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 20–21.

³³ Віктор Ревегук, *Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943). Нариси історії*. (Полтава: Дивосвіт, 2015), 301.

³⁴ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 459.

сується закопування могил³⁵. Попри це, наявні знахідки проливають світло на те, як цих людей залучали до виконання геноцидних робіт.

Патрік Дебуа у своєму дослідженні реквізованих цивільних осіб звертає увагу на те, що до виконання робіт, пов'язаних із геноцидом, потенційно залучали людей, які мали необхідний реманент, зокрема вози, підводи³⁶. Це підтверджується прикладом із Кобеляк (місто, розташоване на півдні Полтавської області). Місцевий житель Василь Клименко, який у період окупації працював вантажником на млині, отримав наказ прибути з підводою до районної управи. Там він від заступника шефа району Мешалова отримав розпорядження їхати з підводою до поліції. Клименко виконав розпорядження і прибув до поліції, де йому одразу доручили вантажити лопати та ломи на підводу³⁷. Після цього із будівлі вийшов Костянтин Іордан, який обіймав посаду керівника поліції. Він, за свідченнями Клименка, сказав йому: «*Ну що, старий, поїдемо зараз на весілля*»³⁸. Після цього вони сіли на підводу та поїхали на місце розстрілу. Прибувши, Василь Клименко став свідком організації та, власне, розстрілу євреїв: «Тут був протитанковий рів, виритий до окупації. До цього часу поліцейські привели до цього місця євреїв і загнали їх в будиночок. Іордан з німцями розставив охорону навколо рову із поліцейських, озброєних гвинтівками. Потім із будиночку поліцейські почали виводити євреїв, уже роздягнених догола, партіями людей по сім, і ставили їх до рову. Розстрілював євреїв німець-жандарм із автомату і один поліцейський із револьвера, прізвища його не знаю. За німцем та поліцейським, які розстрілювали, стояв Іордан і спостерігав за розстрілом»³⁹.

Після побаченого Василю Клименко стало погано, він упав. До нього підійшов Іордан і почав «*лаяти... нецензурними словами та говорити: "Що, шкода тобі, не хочеш дивитись на бенкетування? Ну, їдь звідси"*»⁴⁰. Після цього чоловік сів на підводу та швидко покинув місце розстрілу. Як бачимо, Клименко був абсолютно не готовий до того, свідком чого він став, на відміну від керівника поліції Іордана, який хизувався перед чоловіком і описував події через метафори святкування. Однак це не заперечує те, що Клименко виконав покладену на нього роботу —

доставив підводою на місце розстрілу все, що від нього вимагали.

Можемо стверджувати, що викопування ям для масових розстрілів євреїв силами реквізованих цивільних осіб не було поширеним явищем для Полтавщини. Це пов'язано з тим, що організатори розстрілів використовували вже наявні заглиблення, які з'явилися або в результаті ведення бойових дій (протитанкові рови, місця потрапляння авіабомб), або через природні умови — наприклад яри та балки за населеними пунктами. Однак траплялись винятки. Хронологічно перший випадок, який зафіксовано у джерелах, стався в селі Оржиця (розташоване в західній частині області). Туди 23 листопада 1941 р. приїхав, за словами місцевого жителя Якова Шамоти, «німецький каральний загін»⁴¹. Згодом цей загін оточив Оржицю і оголосив про збір всіх чоловіків селища для перевірки документів. У результаті перевірки з-поміж місцевих жителів було ідентифіковано двох євреїв і п'ятнадцять чоловіків військовополонених. Цих людей під конвоєм відвели за межі села Оржиці (приблизно за 200 метрів) і розстріляли. Потому, за словами цього місцевого жителя, вони зробили фотографії трупів та цього місця розстрілу і поїхали до села Загір. Однак важливо, що перед від'їздом керівник цього «карального загону» наказав старості села Оржиці Павлу Половині закопати ці трупи⁴². Той, своєю чергою, зібрав декілька місцевих жителів цього села та змусив їх копати яму, в яку були скинуті трупи⁴³.

Цей та інші випадки⁴⁴ демонструють, що сільські старости та в цілому апарат місцевої адміністрації були виконавцями завдань, які їм

⁴¹ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 86–86 (зв.). Найімовірніше, тут йдеться про діяльність поліцейського полку «Південь», який отримав від Фрідріха Екельна 11 жовтня 1941 р. завдання щодо «чистки» (що передбачало і вбивство євреїв на цій території) району Яготин — Золотоноша — Градижськ — Хорол — Лубни. Оржиця входила до цієї території. Детальніше див.: Александр Крутлов, «*Schießt ihn Tot*»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г.», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 3 (2006): 50.

⁴² ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 86–86 (зв.).

⁴³ Там само.

⁴⁴ Див., наприклад, повідомлення для старости села Кропивне (Золотоніський район) Івана Шакуна: «Прослідкуйте за євреями, які живуть на території Вашого села і якщо такі є, вишліть їх у Золотоніську окремліцію (тобто поліцію Золотоніського округу. — Т. Б.) на реєстрацію» (30 жовтня 1941 р.). Див.: ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 248 (зв.). Або ж інформація, зазначена під час допиту Лукою Кривоколіском (обіймав посаду начальника районної поліції Котельви, а потім був заступником старости Котелевської районної управи), про те, що він віддав розпорядження старостам сільських управ подавати дані на «комуністів, комсомольців, військовополонених та осіб єврейської національності», що залишились проживати на території тієї чи іншої сільуправи. Див.: Там само. Спр. 4376. Т. 1. Арк. 37 (зв.).

³⁵ Див. наприклад: Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK.

³⁶ Desbois, «The Witnesses of Ukraine», 96.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68134. Т. 1. Арк. 120–121.

³⁸ Там само. Арк. 121.

³⁹ Крутлов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 455.

⁴⁰ Там само.

«спускали згори», та зв'язною ланкою між місцевим населенням і німецькими чиновниками. Тому, досліджуючи локальний рівень реалізації Голокосту, варто фокусувати увагу не лише на діях нацистських функціонерів чи місцевого поліційного апарату, а й управ, оскільки дії цих трьох акторів влади були між собою скоординовані, хоч останні два ієрархічно були у виконавчому статусі.

Вище ми зазначали, що організатори розстрілів намагалися використовувати наявні заглиблення чи рови поблизу. Однак відомий випадок, коли навіть ці, на перший погляд, уже готові ями потребували додаткової підготовки. І для таких робіт місцеве населення також залучали. Наприклад, 8 березня 1943 р. гребінківська жандармерія «мобілізувала» двох (за іншими даними, трьох осіб — двох чоловіків і жінку) місцевих жителів села Слободо-Петрівка, які примусили очищувати протитанковий рів від снігу. За словами свідка, троє поліцейських привезли цих жителів села на підводі. Після виконання роботи жінку відвезли з місця розстрілу, а двох чоловіків лишили. Їх після основного розстрілу, де було вбито 35 «радянських громадян» (у джерелі не зазначено, чи були серед них євреї), також розстріляли⁴⁵.

У наявних джерелах є нечисленні згадки про те, що «силами місцевих жителів»⁴⁶ було вирито ями, в які згодом скинули трупи (як правило, невелику кількість)⁴⁷. У цьому випадку йшлося про вбивства не лише євреїв, а й інших груп людей, тому можемо висновувати, що працю місцевих жителів могли використовувати в контексті не тільки реалізації Голокосту, а й інших репресивних заходів нацистського режиму.

Один із найпоширеніших видів робіт, які були змушені виконувати реквізовані цивільні особи на Полтавщині, — закопування місць розстрілів євреїв. 6 квітня 1942 р. 300 місцевих жителів Пирятин (місто, розташоване у північній частині Полтавської області) були реквізовані місцевою владою для закопування розстріляних євреїв у Пироговій Леваді за три кілометри від міста. Їх під конвоєм привели на місце розстрілу приблизно о третій годині дня⁴⁸. Петро Чепуренко, який був серед тих, кому належало виконати роботу, розповідав: «Я бачив, як вони вбивали. О п'ятій годині дня скомандували: "Засипати ями". А з

ями лунали крики, стогони. Під землею люди ще ворухнулися»⁴⁹. Під час виконання завдання чоловік впізнав свого сусіда Рудермана, знайомого столяра Сіму. Зрештою чоловік знепритомнів після того, коли з-під тіла вбитої жінки виповз маленький хлопчик і закричав⁵⁰. У той день зондеркоманда «Плат» розстріляла 1600 євреїв⁵¹.

Присутність такої великої кількості (300) реквізованих цивільних осіб під час розстрілу (або навіть поблизу) вказує на відкритість геноцидного процесу. Інший місцевий житель Пирятин у відеоінтерв'ю розповів про те, що за його старшим братом (1926 р. н.) приходили представники місцевої влади («був у нас квартальний такий Прокопенко») разом з поліцейськими, які «вигонили із лопатами, щоб закидали цю яму, де розстріляли людей»⁵². За словами респондента, після цього його брат Саша говорив, що земля рухалась⁵³. З інтерв'ю точно не можна встановити, чи йдеться саме про розстріл 6 квітня, чи про інший⁵⁴, однак у цьому випадку стає зрозумілим механізм рекрутингу такої великої кількості місцевих жителів: за допомогою місцевої адміністрації і під примусом поліцейських, які ходили по домівках і реквізували цих осіб для тактичних завдань, пов'язаних із геноцидом.

На Полтавщині відомо про ще один випадок, коли після розстрілу євреїв Гадяча жителів сусіднього села змусили закопувати яму з трупами. Мешканець Гадяча зазначає в інтерв'ю: «А люди ж з села Східці⁵⁵ приходили тоді на другий день, вечором чи рано утрім і закопували. Бо вони (німці. — Т. Б.) не давали ховать. Поліцаї ганяли»⁵⁶. Аналізуючи Голокост на Полтавщині, можемо окреслити тенденцію, коли людей із маленьких сіл (де до війни могло не бути євреїв узагалі), що прилягають до більших населених пунктів, частіше реквізували для виконання примусових робіт, пов'язаних із вбивством євреїв, аніж жителі того населеного пункту, де були зібрані місцеві євреї та відконвойовані на розстріл (Пирятин є винятком). І подальші випадки підтверджують цю тенденцію.

⁴⁹ Чорна книга, 89.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 458.

⁵² Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1931UK. Time: 50–53.

⁵³ Ibid. Time: 52:57–53:07.

⁵⁴ Оскільки відомо, що через деякий час на цьому ж місці розстріляли групу комуністів і близько 40 євреїв, які залишились після першого масового розстрілу. Детальніше див.: Yad Vashem. Record Group P. 21 Ilya Ehrenburg Collection. File number 122. P. 13.

⁵⁵ Найімовірніше, йдеться про село Хитці поблизу Гадяча.

⁵⁶ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1952UK. Time: 14:58–15:15.

⁴⁵ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Спр. 1222. Т. 3. Арк. 77 (зв.) — 78 (зв.).

⁴⁶ Йдеться про жителів села Кротенки (нині село Сем'янівка) Полтавського району.

⁴⁷ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 11. Спр. 1412. Т. 1. Арк. 16.

⁴⁸ Yad Vashem. Record Group P. 21 Ilya Ehrenburg Collection. File number 122. P. 11.

Жителі цих сіл могли буквально з вікна свого будинку на відстані кількох сотень метрів, а то й ближче, спостерігати за масовими розстрілами євреїв⁵⁷. Наприклад, місцева жителька Благодарівки (село поблизу Лохвиці на півночі Полтавської області) стала свідком розстрілу євреїв⁵⁸ із вікна власної хати: *«Так не можна було... Ми з матір'ю не виходили надвір. Крик був такий, що страшне діло»*⁵⁹. Жінка зазначала, що змогла побачити розстріли лише євреїв із першої вантажівки, а потім її як робітницю цегельного заводу по гучномовцю було викликано на роботу, і вона, прямо під час розстрілу, який відбувався недалеко від її хати, вийшла і пішла на роботу⁶⁰. Тобто у сільській місцевості для частини місцевих жителів розстріли, які відбувались неподалік помешкань, проникали у їхнє щоденне життя та співіснували зі щоденною рутинною.

Часто респонденти, які ставали свідками розстрілу, могли детально описати послідовність дій німців і поліцейських, а також окреслити реакцію євреїв і їхні дії. Наприклад, жителька села Млини поблизу Лохвиці розповідала, що її тітка жила на хуторі неподалік⁶¹. І саме біля хати її тітки відбувався масовий розстріл євреїв із Лохвиці, а поруч із її сараєм євреїв роздягали. Респондентка, яка саме прийшла до тітки в гості, стала свідком цього вбивства. Вона буквально в кількох десятках метрів із вікна хати спостерігала за розстрілом і дуже детально описувала дії німців та в цілому обставини вчинення розстрілу. Оскільки жінка перебувала дуже близько до місця події, вона змогла розгледіти навіть деталі цієї «рутини Голокосту», наприклад паличку, на якій була отрута для дітей⁶², а також пляшку горілки і склянку, які стояли біля тих, хто розстрілював. Респондентка також описала рукавиці, в яких був німець, який мазав отрутою дітям під носом, і детально розповіла про перебіг учинення розстрілу. За словами жінки, *«вони їм (євреям. — Т. Б.) казали, що собиравіться, і ми вас відвезем у Палестину... А воно Палестина он яка получилась...»*⁶³.

Уже за кілька днів ця жінка зі свідка масового розстрілу стала реквізованою цивільною осо-

бою, оскільки її та інших жителів села Млини місцевий староста примусив закопувати цю масову могилу. В інтерв'ю жінка спершу дещо узагальнено охарактеризувала цю роботу: *«Так вони з усього села людей вигнали та лопатами закидали»*. І лише після додаткового запитання інтерв'юера, чи жінка також у цьому брала участь, уточнила: *«Ходило все село, бо там таких два провалля що, там нічого мало людей не зроблять»*⁶⁴. Помітно, що це для неї була неприємна тема. Однак тут важливо уточнити, що після цього розстрілу для закопування було вибрано метод, що передбачав використання вибухівки: землю біля розстрільної ями підривали, і в результаті вибуху яма засипалась землею без участі людей. Про використання цього методу відомо також під час масового розстрілу євреїв Лубенського району поблизу села Вільшанка навесні 1943 р.: *«Коли німці закінчили свою розправу, то на кожному куті ями поклали щось із вибухового матеріалу і підпалили, самі всі відбігли в бік, відбулись вибухи і німці поїхали»*⁶⁵.

Однак цей метод, звісно, не був дієвим у довгостроковій перспективі. Місцевий житель с. Вільшанки Нестор Іщенко, який після закінчення розстрілів і вибухів пішов на це місце, побачив, що *«трупи були на половину видно, лежали всі обличчями донизу»*⁶⁶. На місці розстрілу поблизу Лохвиці опісля пішов дощ і землю розмило, утворились тріщини. Тож жителів Млинів було реквізовано для закопування місця масового розстрілу. Прикметно, що в самих Млинах євреїв майже не було (жінка згадує лише про трьох осіб — батька і двох синів, останні загинули на фронті⁶⁷), однак це не убезпечувало місцевих жителів від залученості до тих або інших примусових робіт, пов'язаних із рутинною вчинення масового насильства.

Цікаво, що, попри існування в Лохвиці табору для цивільного населення, де утримували колишніх радянських і партійних активістів та інших людей⁶⁸, їх не було використано для закопування місця масового розстрілу євреїв. І це при тому, що точно відомо, що працю цих ув'язнених усе ж використовували, але для виконання «нейтральних» технічних робіт. Наприклад, один з ув'язнених, яких став свідком порпання німців і поліцейських на місці розстрілу, розповів: *«Зранку 13 травня 1942 р. із комуністичного табору, де я знаходився тоді, німці вигнали на*

⁵⁷ Див., наприклад, випадок місцевого жителя села Засулля, поблизу Лубен: ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 26–28.

⁵⁸ Розстріл відбувся 12 травня 1942 р., його провела зондеркоманда «Плат».

⁵⁹ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1935UK. Time: 24:04–24:29.

⁶⁰ Ibid. Time: 24:28–24:51.

⁶¹ Із контексту зрозуміло, що йдеться про Благодарівку.

⁶² На Полтавщині частими були випадки, коли дітей не розстрілювали, а убивали отрутою, якою мазали їм під носом, і скидали до ями. Окрім того, відомі й інші способи вбивства, наприклад ін'єкції отруйних речовин (Кобеляки).

⁶³ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK. Time: 20:22–20:47.

⁶⁴ Ibid. Time: 40:41–41:00.

⁶⁵ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 23–24.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1934UK. Time: 02:28–02:45.

⁶⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто, 130.

роботу велику групу в'язнів. В цю групу потрапив і я. Нас погнали до [річки] Сула (...змусили укріпляти береги, пошкоджені весняним паводком). Але коли нас гнали із Лохвиці, і наша група приблизилась до Благодарівки, ми побачили, що з гори, біля провалля [яру] спускаються німці і поліцаї, чоловік 40. Ми вже знали, що в цю ніч німці розстріляли лохвицьких євреїв»⁶⁹.

У цьому випадку, найімовірніше, організатори не бажали залучати своїх політичних антагоністів (комуністів і радянських активістів) до виконання завдання, яке хоч і було за своєю суттю технічним, однак стосувалось основного політичного вектора діяльності нацистського окупаційного режиму, а саме реалізації расової політики. Тому, на нашу думку, вони обрали «більш надійних» жителів прилеглого села Млини. Однак загалом питання вибору виконавців технічної роботи, пов'язаної з реалізацією геноциду в умовах існування альтернативних варіантів, потребує подальшого дослідження.

Важливо підкреслити, що Голокост не закінчувався фізичним знищенням євреїв, оскільки після загибелі цих людей лишались їхні помешкання та особисті речі, які вони, згідно з наказом, взяли із собою, думаючи, що їх переселятимуть до іншої місцевості. Ці особисті речі залишались на місцях розстрілу, їх потрібно було розсортувати, зібрати цінні речі (коштовності), відокремити хороший одяг і взуття від уже зношених, завантажити ці речі на підводи або ж вантажівки, перевезти до складу (найчастіше це був склад при місцевій допоміжній адміністрації). Відтак частину цих речей відправляли до Німеччини, а частину роздавали місцевим чиновникам або членам поліції або ж продавали у спеціальному магазині. Все це варіювалось, залежно від місцевих умов. Маркус Айкель наголошує, що органи місцевого управління були напряму задіяні в розподіленні власності євреїв безпосередньо перед їх убивством або ж після нього⁷⁰. Це стосується тих речей, які залишались або в помешканнях загиблих, або тих, які були привезені з місця розстрілу. Зазначимо, що не рідкими були випадки, коли на місцевих жителях помічали одяг розстріляних євреїв (таке було, наприклад, у Лубнах⁷¹, Кременчуці⁷², Кобеляках⁷³). Однак почасти неформальний розподіл речей міг відбуватись одразу на місці розстрілу.

Приклад Полтавщини демонструє, що роботу з сортування одягу, збирання цінностей та за-

вантаження і доставлення цих речей назад до населеного пункту найчастіше виконували члени української допоміжної поліції. Так було в Полтаві⁷⁴, Кременчуці⁷⁵, Миргороді⁷⁶, Кобеляках⁷⁷ та ін. Однак були винятки, коли для цього ситуативно реквізували місцевих жителів. Так сталося після розстрілу євреїв Лубен поблизу села Засулля у жовтні 1941 р. Тоді зондеркоманда 4а розстріляла 1500 євреїв⁷⁸. І коли дійшла справа розбиратись із одягом убитих, місцеві засульські хлопчики, які пасли поруч корів, були реквізовані для шукання в одязі цінних речей. Один із них у відеоінтерв'ю пригадує: «...одержи гори були... і отут одержу палили... стару, а нову одержу у гори складали окремо. Оце тут була стара одержа і обув стара, її запалили, щитали, що там золото зашите. І німці кажуть: “рийте, шукайте золото”. Як найдеш п'ять золотих рублів чи десять — давай їм, а він тобі дасть одержу, яку ти схочеш. І ми оце тут, пацани... корови пасуться, а ми рилися, заставляли»⁷⁹.

Тоді ж він став свідком того, як до цього місця розстрілу і нагромадження одягу приходили жінки і просили у німців одяг. А коли вже підігнали бортові великі машини, тоді «оце тут жінки і ми, пацани, заставляли оцю одержу носити і грузити на оці машини, де хороша одержа»⁸⁰. Отже, бачимо, що місцеві жителі могли ставати реквізованими цивільними особами спонтанно, якщо вони перебували поблизу. Щодо цього випадку є важливе уточнення, яке вказує на те, що «порпатись» в одязі розстріляних євреїв могли не лише ті люди, на яких вказував респондент. Наприклад, після розстрілу орсткомендатура I/922 в Лубнах конфіскувала у місцевого жителя Михайла Волкова речі, які чоловік «знайшов» у єврейському майні: «15 американських доларів, руські золоті монети царського періоду та 66 грамів розплавленого золота»⁸¹. У джерелі немає інформації, за яких обставин (на місці розстрілу чи вже пізніше) чоловік узяв собі ці речі.

Висновки

У підсумку зазначимо, що тема реквізованих цивільних осіб у контексті реалізації Голокосту в

⁶⁹ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 461.

⁷⁰ Айкель, «Способствуюя проведению Холокоста», 20.

⁷¹ Тимофеев, *Воспоминания провинциального хирурга*, 207.

⁷² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68133. Арк. 82.

⁷³ Там само. Спр. 68134. Т. 1. Арк. 103 (зв.).

⁷⁴ ГА СБУ в Полтавській області. Ф. 6. Спр. 9604. Арк. 113.

⁷⁵ Бородіна, «Залучення української поліції», 216–220.

⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68140. Арк. 26, 38, 48.

⁷⁷ Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 455.

⁷⁸ Там само, 444–445.

⁷⁹ Yahad-In Unum. Trip 41UK. Witness 1921UK. Time: 1:04–1:06.

⁸⁰ Ibid. Time: 1:06–1:07.

⁸¹ Цит. за: Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост в Украине*, 445.

Україні є маловивченою і залишається перспективною для аналізу. Зроблено спробу такого дослідження на прикладі Полтавщини, яке здійснено із залученням джерел, що до цього часу не було введено до наукового обігу. Загалом, зосередження дослідницького фокусу на місцевому неєврейському населенні дає можливість враховувати інший досвід, який відрізняється від досвіду виконавців та жертв. У цьому контексті аналіз ролі реквізованих цивільних осіб є надзвичайно важливим, оскільки він оприявнює виконавців важливих супутніх робіт, які мали бути виконані в контексті реалізації геноциду. Більше того, залучення цих осіб також потребувало координації між різними акторами влади на місцях, що увиразнює більш нюансовану динаміку реалізації Голокосту на місцевому рівні.

Використання праці реквізованих цивільних осіб на Полтавщині концентрувалось навколо копання / закопування ям, де згодом розстрілювали євреїв, доставлення необхідних речей до місця розстрілу, перебирання одягу та завантаження його у вантажівки. Тут кейс Полтавщини не є унікальним, оскільки ці та інші види робіт виконували реквізовані цивільні особи і на інших територіях окупованого Радянського Союзу. Уточнимо, що деякі з цих видів робіт, як, наприклад, закопування, могли бути передані на виконання військовополоненим, якщо табір із ними існував поблизу населеного пункту, де планували розстріли. Також у багатьох випадках усі ці роботи виконували члени місцевої допоміжної поліції. Наш аналіз демонструє, що частіше реквізували жителів маленьких сіл поблизу

місць розстрілів, аніж місцевих жителів того великого (або принаймні більшого) населеного пункту, звідки походили євреї. Зрештою, досвід реквізованих цивільних осіб також підважує аналітичну релевантність категорії «bystander» (як рафінованої моделі відстороненості). Приклад Полтавщини свідчить: в умовах, коли місцеве неєврейське населення протягом нацистської окупації розглядали як ресурс, а динамічна реалізація геноциду як однієї з найбільш пріоритетних цілей вже з перших місяців окупації потребувала тактичної залученості «додаткових рук», місцевих жителів залучали до виконання робіт, пов'язаних із геноцидом.

Однак перспективним для дослідження лишається питання з'ясування внутрішньої логіки акторів влади місцевого рівня щодо використання / невикористання праці реквізованих цивільних осіб у кожному окремому випадку, що потребує залучення ширшого кола джерел. На нашу думку, в контексті Полтавщини на це впливали такі фактори: місцевість (наявність чи відсутність попередньо створених природою чи військовими обставинами заглиблень, які можна було використати як місце розстрілу), інфраструктура населеного пункту (наявність чи відсутність місць, де потенційно могли утримуватись військовополонені: покинуті заводи, елеватори, військові частини тощо); укомплектованість і чисельність штату місцевої допоміжної поліції; кількість євреїв; особиста ініціатива німецьких функціонерів у поєднанні з організаційною спроможністю місцевих адміністративних структур.

Bibliographic References

- Aikel, Markus. "Sposobstvuya provedeniyu Kholokosta: organi mestnogo upravleniya v okkupirovanoi nemtsami tsentralnoi i vostochnoi Ukraine (1941–1944)." *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini ta sviti* 1 (5) (2009): 9–26.
- Angrik, Andrei. "Znyshchennia ta pratsia: yevrei i Tranzytnyi shliakh IV v Tsentralnii Ukraini." In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, ed. by Rei Brandon, Vendi Lauer, 264–310. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Borodina, Tetiana. "Zaluchennia ukrainskoi politsii do vchynennia Holokostu v Kremenchutsi (1941–1942)." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 197–228.
- Chorna knyha: pro zlochynne povsiudne znyshchennia yevreiv nimetsko-fashyistyskymy zaharbynkamy v tymchasovo okupovanykh raionakh Radianskoho Soiuzu ta taborakh znyshchennia v Polshchi pid chas viiny 1941–1945 rokiv, ed. by Vasyl Hrossman end Illia Erenburh, transl. Myroslav Laiuk. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.
- Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.
- Debua, otets Patrik. *Khrynytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Transl. Volodymyr Kadenko. Kyiv: Dukh i Litera, 2011.
- Desbois, Father Patrick. "The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad—In Unum." In *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013.
- Desbois, Patrick. *In broad daylight: the secret procedures behind the Holocaust by bullets*. Translated by Hilary Reyl and Calvert Barksdale. New York: Arcade Publishing, 2018.
- Dolhanov, Petro. "Kozhen buv cherez ridnykh chy shche cherez kohos yakos iz tym zviazanyi": svidchennia ukrainskykh susidiv pro Holokost na Volyni." Accessed February 20, 2025. <https://blog.ehri-project.eu/uk/2023/05/05/the-holocaust-in-volhynia-uk/>.
- — —. "Benefitsiary Holokostu: rol susidiv u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsyistyskoi okupatsii." *Misto: Istoriia, Kultura, Suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.
- Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944), ed. M. H. Dubyk. Kyiv, 2000.
- Eikel, Markus, and Valentina Sivaieva. "City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities." *Contemporary European History* 23, no. 3 (2014): 405–428.
- Honcharenko, Oleksiy, and Alina Ivanenko. "Participation of Local Administration Bodies of Provisional Military Administration and Reichskommissariat 'Ukraine' in Ensuring Holocaust Measures (1941–1944)." *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 1 (41) (2023): 181–200.

- Kruglov, Aleksandr, Andrei Umanskii, and Igor Shchupak. *Kholokost v Ukraine: Reiskhkommisariat "Ukraina", Gubernatorstvo "Transnistriya"*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniya Kholokosta "Tkuma"; ChP "Lira LTD", 2016.
- . "Schießt ihn Tot': rol' shtaba Ekel'na i podchinennyh emu podrazdelenij v istreblenii yevreev Ukrainy letom i osen'yu 1941 g." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 3 (2006): 26–65.
- Mykhalchuk, Roman. "Small death jobs': the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)." *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.
- Pol, Diter. "Masove vbyvstvo ukrainskykh yevreiv za nimetskoi viskovoi administratsii i v Reikhskomisariati Ukraina." In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, ed. Rei Brandon, Vendi Lauer, 41–112. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Prusin, Aleksandr. "Ukrainskaya politsiya i Kholokost v generalnom okruge Kiev, 1941–1943: deistviya i motivatsii." *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini ta sviti* 1 (2) (2007): 31–59.
- Radchenko, Yurii. *Dopomizhna politsiia, mistseva administratsiia, SD ta Shoa na ukrainsko-rosiisko-biloruskomu pohranychchi (1941–1943)*. Kyiv: Feniks, 2024.
- Revehuk, Viktor. *Poltavshchyna pid nimetskoiu okupatsiieiu (1941–1943)*. Narysy istorii. Poltava: Dyvosvit, 2015.
- Rudakova, Daria. "Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944: A study of motivation." PhD diss., The University of Western Australia, 2018.
- Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami yevreev Ukraini v 1941–1944 godakh*, ed. by Aleksandr Kruglov. Kiev: Institut iudaiki, 2002.
- Shliakhtych, Roman. "Ievreiski tabory prymusovoi pratsi na trasi Kryvyi Rih — Dnipro (Dnipropetrovsk) (za materialamy usnoistorychnykh dzherel)." *Eminak* 3 (47) (2024): 411–427.
- . "Stvorennia ta funktsionuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii na Kryvorizhzhii v roky nimetskoi okupatsii." *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 9 (2017): 10–26.
- Sytnyk, Daniil. "Ukrainska politsiia ta Holokost u Kyievi, 1941–1943." *Ukraina Moderna* 34 (2023): 229–261.
- Timofeev, Sergei. *Vospominaniya provintsialnogo khirurga (chast vtoraya)*, ed. by Oleksandr Sichenko. Lubni: Inter-Park, 2016.
- Usach, Andrii. "To ne nimtsi...': mistsevi vynuvaltsi Holokostu v neievreiskikh usnoistorychnykh svidchenniakh." In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit: zb. nauk. prats*, ed. by H. Hrinchenko. Kyiv: TOV "ART KNYHA", 2021.
- Vylehala, Anna. "Polski ta ukrainski svidky Holokostu v silskii mistsevesti dystryktu 'Halychyna'. Rekonstruktsiia struktury dosvidu." *Chastyny* 1, 2, *Ukraina Moderna*. Accessed February 23, 2025. <https://uamoderna.com/backward/polski-ta-ukrayinski-svidky-golokostu-v-silskij-miscevesti-dystryktu-galychyna-rekonstrukciya-struktury-dosvidu-chastyna-2/>.
- Zilinskyi, Volodymyr. "'They Were Killed on the Spot': the Destruction of Jews During the Nazi Occupation in the Territory of the Lviv Region." *Visnyk of the Lviv University. Series History* Special Issue (2019): 340–360.

T. Borodina

"THIS INVISIBLE GROUP": THE REQUISITIONED CIVILIANS DURING THE HOLOCAUST IN THE POLTAVA REGION

The article examines the forced involvement of locals of the Poltava region in performing work related to the implementation of the Holocaust. The actions of the requisitioned civilians (a term coined by Father Patrick Debois, who singled out and conceptualized the significance of this group for studying the Holocaust at the local level) in the Poltava region are being investigated for the first time. The author analyzed historiographical works related to the topic and drew on a wide range of sources (many of which are being introduced into scientific circulation for the first time). The article analyzes the local dynamics of the unfolding of the Holocaust, taking into account the need (or lack thereof) for the performance of related work connected to the Holocaust. From this perspective, it is explored how the local auxiliary police and Soviet prisoners of war (if available) could be used as primary labor resources to do this type of work.

It has been researched that in the Poltava region, the requisitioned civilians performed the following types of work: digging pits where Jews were later shot and burying them, bringing necessary items to the shooting sites, sorting the clothes of murdered Jews and loading them onto trucks. Further research may expand this list. This, in general, echoes the situation in other occupied regions of the Soviet Union. At the same time, our research demonstrates that residents of small villages located near the execution sites were more often "requisitioned" than local residents of the settlement the Jews came from (usually these were small towns), but this issue requires further analysis involving a wider range of sources. The analysis also revealed the need for further detailed study of the activities of local government actors in "requisitioning" local residents to perform Holocaust-related work. Finally, the article outlines factors that could have influenced the (non)engagement of local residents as requisitioned civilians.

Keywords: the Holocaust, Poltava region, the requisitioned civilians, Jews, Soviet prisoners of war, Ukrainian auxiliary police.

Матеріал надійшов 30.03.2025

Яременко М. В.

«[...] ОЧЕНЬ ПОНРАВИЛАСЬ НАМ ЭНТА МУЗЕЯ. ОЧЕНЬ ХОРОШО И ЛАХОВО, ХВАКТ»: РУСИФИКАЦІЯ В УРСР ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ НА ПРИКЛАДІ ВІДВІДУВАЧІВ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ*

Русифікація в УРСР давно привертає увагу істориків, педагогів і лінгвістів. Дослідники зосереджують увагу на різних сюжетах: аналізі урядових приписів, освіти та шкільних програм, видання книжок тощо. Втім, до вивчення ситуації в добу пізнього сталінізму звертаються менше, ніж до середини 1950-х — 1980-х рр. У цій статті на основі дослідження книги відгуків кінця 1940-х — початку 1950-х рр. відвідувачів головного історичного музею УРСР у Києві проаналізовано, як послуговувалися мовою у повсякденному житті громадяни радянської України (саме вони становили левову частку екскурсантів), що спонукало їх віддавати перевагу українській або російській мові. Добровільний вибір мовного регістру дає змогу констатувати масштабність неадміністративних чинників русифікації, неформальний тиск столичного київського мовного середовища та уявлень про престижне / непрестижне. У статті проаналізовано зокрема соціальний склад, походження та вікові характеристики відвідувачів історичного музею УРСР, щоби зрозуміти, чи впливали вони на вибір мови відгуку, а також звернуто увагу на грамотність, стилістику й лексику нотаток у екскурсантів.

Ключові слова: русифікація, пізній сталінізм, УРСР, Київ, Державний історичний музей.

Русифікація в УРСР, зокрема й у перше десятиліття після Другої світової війни, давно привертає увагу дослідників-гуманітаріїв. Власне, про неї говорили ще сучасники, зокрема у вищому партійному керівництві відразу після смерті Сталіна, коли почалася боротьба за владу. В контексті критики його політики порушували також питання русифікації в окремих регіонах СРСР. На початку червня 1953 р. на пленумі ЦК КПУ йшлося про дискримінацію української мови в УРСР: у вищій освіті (зокрема Київському державному університеті) та школі, Академії наук, партійному і державному діловодстві, політичній пропаганді; зауважували брак українськомовних підручників, наукових видань і фільмів¹. На одній із нарад при Міністерстві освіти УРСР у 1956 р. констатували, що у великих промислових містах, особли-

во у їхніх центрах і також у столиці, суттєво переважали чи й функціонували тільки російськомовні школи. А на республіканській нараді заввідділів шкіл обласних відділів народної освіти і керівників інститутів удосконалення кваліфікації вчителів того ж таки року йшлося про те, щоб урівняти навантаження учнів в українських школах (де воно було вищим) із російськомовними закладами².

На обговореннях у Києві рішень XX з'їзду КПРС серед письменників і композиторів звучали заклики розширити сфери побутування української мови, вживати та плекати її в консерваторіях. Державні органи отримували звернення від інтелігенції про необхідність ширшого застосування української мови в освіті (від дошкільної до вищої), науці, спорті, сферах обслуговування, медіях, а також про занепокоєння кількісним зростання російськомовних шкіл. Це невдоволення також загострили події Угорської революції³.

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

¹ О. Бажан, «Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.)», *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* 14 (2008): 95–97; М. Парахіна, «Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми)», *Український історичний журнал* 4 (2014): 128–129.

² О. Лаврут, *Радянська школа у другій половині XX ст.: вимір України* (Слов'янськ: Друкарський двір, 2020), 67–69.

³ О. Бажан, «Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.», *Український історичний журнал* 5 (2008): 148–149.

Навіть радянська статистика містить інформацію про переваги для російської мови в освіті⁴. А в дослідженнях радянського часу про русифікацію можна здогадатися, читаючи «між рядками». У них, як і в сучасних студіях, натрапляємо на згадку про постанову Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 1 березня 1945 р. розробити і розпочати 1946/1947 навчальний рік з новими підручниками для вивчення української та російської мов у початкових класах, у яких належало «відбити в лексичному й стилістичному відношенні спорідненість двох братніх мов»⁵ (себто йшлося про, по суті, зросійщення української мови). Про русифікацію ще під час існування СРСР писали автори за кордоном, як-от публіцист, член Компартії Канади Іван Коляска⁶. Його книжка кінця 1960-х рр., до речі, — добрий приклад того, що спостерігаємо і в сучасних студіях: русифікація у пізньосталінську добу констатується, проте згадується мимохідь, без детальнішого аналізу.

Сучасні дослідники твердять про упослідженість української мови у пізньосталінську добу як річ очевидну. На доказ цієї тези наводять різні аргументи. Наприклад, створення кращих умов для російської мови у школах (зокрема, учні російськомовних шкіл складали менше іспитів, бо не було екзаменів з української мови), введення в українську мову російської лексики, звернення більшої уваги на якісне викладання саме російської⁷, зростання в УРСР кількості російськомовних загальноосвітніх шкіл та учнів, які навчалися російською, а також закриття шкіл національних меншин чи збільшення у них вивчення не української, а саме російської мови⁸ тощо.

⁴ У 1953/1954 н. р., наприклад, в УРСР домінували школи з українською мовою навчання (25 192 із загальною 29 551). Російськомовних було ушестеро менше, вони посідали друге місце (4027). Але різниця у кількості учнів була меншою: вихованці українських шкіл лише у три рази переважали тих, хто відвідував російські (4 460 781 супроти 1 414 551 особи) (М. Гриценко, *Нариси з історії школи в Українській РСР* (Київ: Радянська школа, 1966), 192). Наприкінці 1950-х рр. у столиці УРСР Києві лише 30 % учнів навчалися українською мовою, а в Одесі та Луганську їхня частка була втричі та вчетверо меншою (10 % і 7 % відповідно) (Лаврут, *Радянська школа*, 70–71).

⁵ *Постанови партії та уряду про школу* (Київ — Харків: Радянська школа, 1947), 78. Див. про це, наприклад: О. Філіпов, *Розвиток радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки* (Київ: Радянська школа, 1957), 109, 111–113; Гриценко, *Нариси*, 204.

⁶ І. Коляска, *Освіта в радянській Україні*, пер. з англ. мови з доповненнями і додатками (Торонто: Peter Martin Associates Ltd., 1970), 19.

⁷ Лаврут, *Радянська школа*, 65; Її ж, «Радянська школа у другій половині 1940-х — кінці 1980-х рр.: вимір України» (Дисертація ... доктора іст. наук, ДНУ ім. В. Стуса, ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2021), 152, 197.

⁸ Н. Красножон, «Русифікація національних меншин України (1944–1953)», *Етнічна історія народів Європи* 5 (2000): 124.

Проте русифікаторську політику в часи Хрущова, з кінця 1950-х рр. (появу ще більшої кількості російських шкіл та учнів, які обирали російську для навчання, зменшення кількості українських шкіл; переведення на російську наукової періодики та загалом збільшення російськомовної друкованої продукції і російської мови в інформаційному просторі, економіці, суспільно-політичному житті, зростання кількості вчителів російської мови та літератури⁹, зміни в українському правописі задля усунення відмінностей із російською орфографією, заохочення українсько-російського білінгвізму замість вживання української мови, пропагування її меншовартості та непридатності для вжитку у сферах «високої» культури тощо), розцінюють як потужнішу, ніж у перше повоєнне десятиліття¹⁰. А от апогей русифікації в УРСР, на думку дослідників, припав на 1970–1980-ті рр.¹¹

Загалом, у дослідженнях становища української мови домінує його розгляд через аналіз законодавчої бази та інституцій, що відповідали за русифікацію, співвідношення російськомовних та українськомовних видань тощо. Натомість мене цікавить, як насадження російської мови діяло на «необов'язковому» рівні, чи була вона поширена там, де вжитку російської не вимагали і не контролювали. Наскільки можуть бути цікавими для дослідника «неформальні» сфери висловлювання, продемонстрував Сергій Скульчик. Він аналізував коментарі на бюлетенях тих, хто голосував на виборах до різних органів влади. Такі записи за 1946–1953 рр. показують, серед іншого, що кияни не боялися анонімно критикувати владу. За підрахунками Скульчика, приблизно 25 % повідомлень на бюлетенях (а такі нотатки робили далеко не на всіх із них) не були позитивними для влади, причому на критичні припадало 12 %, а на такі, що містили ворожі, інколи антирадянські та антисталінські випадки — 13 %¹². Це важливе і для мого дослідження спостереження, адже воно демонструє, що ідеологічне оброблення населення (у цьому випадку — киян) не означало його тотального страху чи згоди зі владою. Для мене джерелом «необов'язкового» висловлювання, а заодно й антропологічного зрізу русифікації у добу піз-

⁹ На 1958/1959 н. р. їхня чисельність у 5–7 класах майже дорівнювала кількості вчителів української мови та літератури (Парахіна, «Особливості русифікації», 142).

¹⁰ Бажан, «Наростання опору», 152–155; Парахіна, «Особливості русифікації», 130–146.

¹¹ Лаврут, «Радянська школа у другій половині 1940-х», 403.

¹² С. Скульчик, *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни* (Київ: Laurus, 2018), 221–231.

ного сталінізму стала книга відгуків відвідувачів головного історичного музею УРСР у Києві.

Офіційно після Другої світової війни Державний історичний музей¹³ відкрив двері для відвідувачів у 1948 р. — до річниці «Жовтневої революції»¹⁴. Втім, як свідчили у вересні 1948 р. завідувачі відділів «Докласове суспільство» та «Київська Русь» Іван Шовкопляс і Надія Лінка, «при помощи и с участием Института Археологии АН УССР сотрудники музея восстановили археологические отделы к началу 1947 г.». І згодом «руководство музея вынуждено было неофициально разрешать посещение этих отделов для организации групп учащихся и студентов, которые неизменно выносили благодарности, большое количество которых записано в “книгу предложений”. Таким путем через археологические отделы прошло уже несколько тысяч человек». Тоді, після війни, археологічні артефакти становили більшість матеріалів, а експозиція займала лише 4 зали¹⁵. З кожним роком експозиція розширювалася, а в жовтні 1952 р. відкрито для огляду всі поверхи музею¹⁶.

На раніше за офіційне відкриття музею вказує і його книга відгуків. У збереженому до сьогодні варіанті книги перший запис зафіксовано за 29 березня 1948 р., а останній за згаданий рік — 31 грудня¹⁷ (хоча за офіційним звітом музей був відкритим для відвідувачів лише 60 днів у цьому році¹⁸). За час, що мене цікавить (пізній сталінізм), збереглися нотатки екскурсантів тільки до 25 вересня 1951 р.¹⁹ Наступна відома книга відгуків розпочинається 1956 роком. За весь проаналізований час екскурсанти залишили враження від огляду експозиції. Лише один запис стосується не експозиції, а фондів музею. 17 липня 1951 р. співробітники Київського будинку моделей знайомилися «с богатыми

материалами фондов музея, по украинскому народному костюму и вышивке» та запевнили у відгуку, що це допоможе їм у подальшій роботі²⁰. Відвідувачі музею залишали у книзі різні за обсягом нотатки: від кількох слів до кількох сторінок тексту. Наприклад, 11 березня 1951 р. запис одного аноніма, окрім дати, містив усього два слова: «Музей очень»²¹. Щоправда, вкрай лаконічні та завеликі відгуки трапляються нечасто. Переважно екскурсанти писали кілька речень. Іноді одна група могла залишати більше ніж один запис: від усіх відвідувачів загалом і від окремих членів групи. Як довідуємося з одного розлогого критичного відгуку інженера з Ленінграда, під час його візиту до музею 26 серпня 1950 р. «Книга вражень» лежала на столику, біля якого не було стільця, що створювало незручності для охочих залишити запис²².

У цій розвідці мене цікавить мова, якою відвідувачі музею залишали відгуки. Чому її вживання було «неформальним»? Невідомо про існування будь-яких приписів, які б визначали, якою мовою писати нотатки. Ба більше, відгуки були необов'язковими, до них ніхто не змушував. Чудовим доказом цього є різниця між кількістю груп, які відвідали музей, і залишених у книзі відгуків. Наприклад, у 1948 р. історичний музей звітував, що пускав до себе екскурсантів тільки 60 днів, за які у його стінах відбулося 290 екскурсій²³. Натомість у книзі, що, як зазначено, охоплювала більший часовий проміжок, зазначено тільки 83 нотатки. У 1949 р. експозицію оглядала 1141 організована група²⁴, а відгуків у книзі залишено тільки 277. Від січня до середини листопада 1950 р. співробітники звітували про 946 екскурсійних груп²⁵, а до книги внесено тільки 275 відгуків. Наступного року було 2957 груп²⁶, а відгуків залишено 409. І хоча збереглася книга тільки до кінця вересня 1951 р., немає жодних сумнівів, що за жовтень — грудень кількість реплік екскурсантів не могла збільшитися у понад сім разів. Зауважмо, що частина охочих відвідувала експозицію самостійно, взагалі без екскурсії. Наприклад, 4 грудня 1949 р. п'ятеро киян записали: «Мы обошли все комнаты сами, экскурсовода нигде не встретили»²⁷. Для того щоби скористатися послугами гідів, група мала налічувати не менше ніж 20 осіб,

¹³ Таку назву музей мав у 1946–1950 рр., у 1951–1965 рр. — Київський державний історичний музей. Далі у тексті скорочено іменуватимуть його «історичний музей», «музей».

¹⁴ С. Сорокіна і О. Завальна, «Організація роботи та умови праці співробітників Державного республіканського історичного музею у 1943–1950 рр.», *Науковий вісник Національного музею історії України* 8 (2023): 449.

¹⁵ Н. Михайлова, «Історичний музей у 1948 році очима археологів», *Науковий вісник Національного музею історії України* 2 (2017): 175.

¹⁶ С. Вольська, *З досвіду науково-освітньої роботи Київського державного історичного музею* (Київ, 1962), 6.

¹⁷ Архів Національного музею історії України (далі — Архів НМІУ). Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1, 11. У записах за 1948 р. один аркуш (арк. 2) втрачено. На виготовлених у друкарні верхній палітурці та форзаці «Книги вражень» вказано стару назву музею у 1944–1945 рр. та вищого органу влади, якому він підпорядковувався — «Державний Республіканський Історичний Музей» та «Народний Коміссаріат Освіти У.Р.С.Р.». Але у ті роки музей ще не приймав відвідувачів.

¹⁸ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 16. Арк. 152 зв.

²⁰ Там само. Арк. 133.

²¹ Там само. Арк. 104.

²² Там само. Арк. 70.

²³ Там само. Спр. 17. Арк. 1.

²⁴ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

²⁵ Там само. Спр. 22. Арк. 4.

²⁶ Там само. Спр. 26. Арк. 3.

²⁷ Там само. Спр. 16. Арк. 46.

з другої половини 1950-х рр. — не менше ніж 15 осіб²⁸. У 1948 р. у 290 екскурсіях взяли участь 7550 осіб, а всього музей звітував про 10 779 відвідувачів²⁹. У 1949 р. індивідуальні відвідувачі склали 17 991 особу із 43 616³⁰, у 1950 р. — 17 848 осіб із 43 827³¹, у 1951 р. — 34 945 осіб зі 111 934³² екскурсантів.

Немає підстав вважати, що запис до книги відвідувачів міг бути обов'язковим також для окремих категорій екскурсантів, насамперед організованих груп військових і школярів. Та сама різниця між кількістю таких груп і кількістю нотаток це добре підтверджує. Наприклад, у 1949 р. музей звітував про прийом 154 груп військовослужбовців і 715 груп школярів³³. А в книзі зафіксовано 44 записи від імені перших і 123 — від імені других (див. табл. 5). Це при тому, що нотатки робили не тільки від імені груп, а й індивідуально.

Отже, до запису відгуку не зобов'язували, а такою можливістю користувалася меншість відвідувачів. Якою мовою писати відгук — вирішував відвідувач або керівник групи. Навряд чи на них впливав страх покарання за неправильний вибір. Як зазначалося, приписів щодо мови відгуків не існувало, як і свідчень того, що хтось мав контролювати і контролював записи. Зрідка у книзі трапляються якісь помітки-«галочки» на полях³⁴, але хто і коли їх робив — невідомо. Не те що мова нотаток, навіть їхній зміст нікого не цікавив. Наприклад, відвідувачі могли раз по раз вказувати на якісь проблеми, проте адміністрація ніяк на них не реагувала. Чудове підтвердження того, що книги навіть ніхто особливо не перевіряв, бачимо на одному із аркушів: там спокійнісінько залишилося без уваги (без закреслення) дописане кимось нецензурне слово «хуй»³⁵. Звісно, відвідувачі не знали, чи їхні записи читатимуть і хто це робитиме. Втім, не варто говорити про якийсь тотальний страх тих, хто залишив відгуки. Тим паче, що окремі опосередковані свідчення (як-от про безрезультатний пошук відвідувачами співробітників музею чи записи нецензурних або грубих слів) дають підстави припускати, що біля столика з книгою не було постійного наглядача, присутність якого

«тиснула» б на авторів нотаток. Дехто вказував під критичними зауваженнями свою домашню адресу, хтось, як видається, іронізував. Зрештою, дехто навіть демонстрував хамство (очевидно, не боячись наслідків), як-от група майбутніх міліціонерів-екскурсантів, яка 26 серпня 1951 р. лаконічно записала: «Мы учащиеся школы МВД и имеем вас в виде»³⁶.

Немає підстав твердити, що в музеї відвідувачі потрапляли у тотальне російськомовне середовище, що могло підштовхувати їх до обрання мови нотаток. Невідомо, якою мовою відбувалися екскурсії (припускаю, це могло залежати від побажань екскурсантів). Але текстовий супровід експозиції був українськомовним, про що відвідувачі згадують самі. І музей залишався байдужим до критики та пропозицій дублювати підписи також російською мовою. Таке побажання (робити двомовні етикетки), зокрема, записали 4 грудня 1949 р. екскурсанти з Москви³⁷. 11 червня 1950 р. на необхідності дублювання наголошував доцент К. Елле із м. Артемівськ (вочевидь, Сталінської, а не Ворошиловградської області)³⁸. Ще за рік, 21 травня 1951 р., інший відвідувач першою із трьох пропозицій вказав таку: «Перевести основные события на язык великого русского народа»³⁹. А 26 травня 1951 р. інший візитер підтвердив, що в музеї написи, попри побажання відвідувачів, залишаються українськомовними. Він просив додати до деяких експонатів «надписи на русском языке, чтобы приезжие со всех концов Советского Союза могли прочесть их»⁴⁰. 18 червня 1951 р. викладач Московського інституту інженерів залізничного транспорту ім. Сталіна записав у книзі тільки один відгук: «К большому сожалению очень много экспонатов музея не имеют подписей на русском языке»⁴¹. Регулярність таких зауважень вказує на те, що відвідувачі за самостійного ознайомлення з експозиціями зіштовхувалися з українською мовою. Проте цікаво, що вказівок на цю обставину у відгуках дешиця (власне, я перелічив усі випадки). Отже, або решта відвідувачів, які залишили відгуки, не читали етикеток, або їм вони були зрозумілі.

У двох записаних підряд 10 листопада 1950 р. дитячих відгуках (другий — учнів 91-ї школи, перший — без вказівки закладу), однаковий початок: «Побывав в Историческом Государном

²⁸ Київський державний історичний музей (путівник) (Київ, 1955), 162; Київський державний історичний музей. Короткий довідник (Київ: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958), 60.

²⁹ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

³¹ Там само. Спр. 22. Арк. 4.

³² Там само. Спр. 26. Арк. 3.

³³ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

³⁴ Наприклад: Там само. Спр. 16. Арк. 9.

³⁵ Там само. Арк. 82.

³⁶ Там само. Арк. 137.

³⁷ Там само. Арк. 46.

³⁸ Там само. Арк. 62 зв.

³⁹ Там само. Арк. 120 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 121.

⁴¹ Там само. Арк. 125 зв.

музее [...]»⁴². 5 лютого 1951 р. учасники шахових змагань із Рязані теж «остались очень довольными тем впечатлением, которое произвёл на нас Государственный Исторический музей»⁴³. Схоже, таке іменування установи — наслідок або відповідних написів у ньому (наприклад, дошка на фасаді, зазначення на білетах тощо), або інформації, наданої екскурсоводом українською мовою. Учні 5-го класу 11-ї (вочевидь, київської) середньої чоловічої школи не переклали з української на російську слово «визволительна»: «Нам очень понравилась “визволительная война украинского народа — 1648–1654 гг.”» (8.04.1950)⁴⁴. Мабуть, у музеї школярі теж зустріли українськомовне середовище. Про екскурсовода вони не згадують. Тож могло йтися не про усну розповідь, а про якісь підписи. А учні 6-го класу 6-ї (очевидно, теж київської) школи занотували 30 грудня 1950 р., пригадуючи або прочитану, або почуту від екскурсовода назву експозиції: «Очень нам понравилось “Народне первісне суспільство”»⁴⁵.

Отож, музей не «тиснув» на відвідувачів цілковито російськомовним середовищем. А їхньою рукою під час написання відгуків водили не приписи, а насамперед власний вибір та уявлення, що важливо для нашого дослідження.

За весь час у книзі столичного історичного музею залишено 1044 записи. З них лише 88 українською мовою (менше ніж 8,5 %). Причому в окремі роки відсоток був суттєво меншим. Наприклад, із 277 відгуків у 1950 р. тільки 13 (4,7 %) були українськомовними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість відгуків⁴⁶

	1948	1949	1950	1951	Усього
Українською мовою	7	25	13	43	88
Усіх відгуків	83	277	275	409	1044

За дрібним винятком (8 записів) решту рефлексій у книзі зафіксовано російською мовою. Ці майже непомітні у загальній кількості нотатки не по-українськи чи по-російськи становили: у 1949 р. — три репліки румунською, у 1951 р. — по одній латиською, литовською та білоруською мовами⁴⁷ (до речі, всі три — у серпні; саме в цьому році за книгою відгуків фіксується активізація цілеспрямованих літніх відвідувань музеїв, зокрема вчительськими групами,

як з різних українських регіонів, так і з інших союзних республік). Зрештою, у 1950 р. зафіксовано один відгук польською, а другий — англійською мовами. Обидва належать студентам Київського університету і написані з помилками⁴⁸, які чітко видають не носіїв відповідних мов, а охочих до хизування відвідувачів.

Наведена скромна статистика українськомовних записів насправді охоплює меншу кількість екскурсійних груп. Наприклад, у 1950 р. члени красзнавчого гуртка київської школи № 6 залишили у книзі відгук. Його занотувала Даниленко, а під відгуком стоїть 14 підписів⁴⁹. Нижче ця Даниленко і ще одна її однокласниця зробили дві персональні нотатки⁵⁰. Тож фактично одна група відвідувачів залишила три записи. Аналогічно, у 1951 р. до музею завітали учні 5–6 класів школи № 56. Від імені всієї групи учениця 6-го класу Е. Кесельман записала відгук. Усього під ним вказано сім підписів, причому один — російською мовою: «Ученица 6^е класса Шубина». Затим три шестикласниці з цієї групи — Цинцеус, Кесельман та Калістратенко — кожна від себе зробили три відгуки українською мовою⁵¹.

Найбільше нотаток українською мовою залишили кияни (майже 31 %). А загалом географія тих, хто писав відгуки по-українськи, демонструє виразне домінування екскурсантів із Західної, Північної та Центральної України. Власне, окрім цих регіонів лише один відгук належав представникам Запорізької області⁵². За дрібнішого поділу на першому місці за відвідувачами, які продемонстрували свою українськомовність, стояв Київ і тогочасна Київська область (37 записів, або 42 %), а далі йшли мешканці західноукраїнських областей (24 записи, або 27 %). Якщо ж узяти до уваги, що місце походження авторів 16 записів не вказано, то ці відсотки у групі відомих за місцем прибуття відвідувачів будуть вищими: понад 51 % і понад 33 % відповідно (див. табл. 2).

Окрім екскурсантів зі столиці та обласних центрів Дрогобича, Житомира, Львова та Ужгорода, з українських міст у книзі зафіксовано ще відгуки відвідувачів від спільної групи вихованців педучилищ Станіслава та Рогатина, мешканців Кривого Рогу, Миргорода, Канева, Проскуро-

⁴⁸ Там само. Арк. 52.⁴⁹ Там само. Арк. 75 зв.⁵⁰ Там само. Арк. 76.⁵¹ Там само. Арк. 108 зв.⁵² Тобто лише четверта частина тих із Запоріжжя, хто залишив відгуки (див. табл. 4). Цікаво, що до 1945 р. чимало урожденців цієї області не знали російської (див: Лаврут, *Радянська школа*, 65).⁴² Там само. Арк. 84 зв.⁴³ Там само. Арк. 98.⁴⁴ Там само. Арк. 59.⁴⁵ Там само. Арк. 90 зв.⁴⁶ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.⁴⁷ Там само. Арк. 140 зв., 141 зв., 143.

ва, Коломиї та групи студентів «вузів Західної України» (отже, теж із міст). Із тих 72 нотаток, автори яких указали своє походження, 41 належала містянам (чи тим, хто на той час навчався у містах), а решта — жителям сіл і селищ міського типу. Тож ця не вельми представницька статистика не дає підстав твердити, що селяни-відвідувачі віддавали перевагу українській мові більше за містян — екскурсанти з різних сіл залишали також відгуки по-російськи.

Таблиця 2

Походження авторів українськомовних відгуків⁵³

Вінницька обл.	1
Волинська обл.	1
Галичина	1
Дніпропетровська обл.	1
Дрогобич	1
Дрогобицька обл.	1
Житомир	1
Житомирська обл.	3
Запорізька обл.	1
Західна Україна	1
Кам'янець-Подільська обл.	1
Київ	27
Київська обл.	10
Львів	4
Львівська обл.	2
Полтавська обл.	1
Ровенська обл.	1
Станіслав і Станіславська обл.	5
Тернопільська обл.	3
Ужгород	1
Чернівецька обл.	2
Чернігівська обл.	3
не вказано	16
Усього	88

Українською мовою залишили відгуки переважно діти — 48 із 88. Якщо до них додати ще записи від студентських груп, то вийде 61 нотатка (69 %) від молоді. Майже всі решта відгуків належать інтелігенції: домінували вчителі, також були науковці та музейний працівник (13 нотаток, майже 15 %) (див. табл. 3). Цікаво, що серед чітко ідентифікованих дорослих бачимо комсомольського секретаря, який у 1950 р. зауважив потребу відобразити в експозиції народну боротьбу на Західній Україні⁵⁴. Два записи належали військовим. Один із них підписано лейтенантом («Вихожу з залів Історичного музею повний гордості за нашу велику Батьківщину. 24.7.50 г. Лей-т А. Кикоть»⁵⁵). Автор другого висловлював радість від візиту до Києва і зазначив адресу по-

льової пошти⁵⁶ (імовірно, адреса вказує на службу на Тихоокеанському флоті — зайве нагадування, що при аналізі записів від військовослужбовців локалізація різних частин є достатньо відносною для міркування про їхній склад). Ще один лаконічний відгук, написаний дорослою рукою і засвідчений нерозбірливим підписом, звучав достатньо опозиційно: «Бідний, бідний — дуже бідний музей. Це не музей України. 17.IV.1949 р.»⁵⁷.

Таблиця 3

Професія / заняття авторів українськомовних відгуків⁵⁸

Учні шкіл, дитячих будинків	46
учителі	9
студенти університетів, училищ	15
діти	2
аспірант АН УРСР	1
академік, наукові співробітники АН	2
директор Житомирського облмузею	1
комсомольський функціонер	1
військовослужбовці	2
інші дорослі	6
не вказано	3
Усього	88

Усі ці розрахунки, як на мене, достатньо умовні: і через малу кількість українськомовних записів (за тими чи тими відсотками інколи стоять всього кілька відвідувачів), і через те, що згадана статистика мало інформативна без урахування аналізу всіх відвідувачів, які зробили відгуки. А також тому, що не простежуються закономірності — мовляв, представники одного закладу чи гості музею з одного регіону послідовно записують враження саме українською. Наприклад, дві групи студентів Київського медичного інституту у 1951 р. залишили відгук українською мовою. Але інші студенти цього самого закладу зробили нотатку по-російськи⁵⁹. Так само чинили відвідувачі із сіл та міст Західної України. Наприклад, керівник групи «екскурсантов Дрогобицької області в количестве 30 человек» Грищенко залишив цілком грамотний російськомовний запис у книзі⁶⁰. Характеристика авторів усіх нотаток у книзі важлива ще й тому, що без неї годі оцінювати кількість українськомовних записів, — а ну ж більшість тих, хто щось прокоментував, узагалі походили з-поза УРСР.

Аналіз книги відгуків дає змогу констатувати, що щонайменше 824 записи із загальом 1044

⁵³ Укладено за: Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1–152 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 52.

⁵⁵ Там само. Арк. 67 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 48.

⁵⁷ Там само. Арк. 20 зв.

⁵⁸ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁵⁹ Пор.: Там само. Арк. 110, 111, 113 зв., 114 зв., 116 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 5 зв.

Таблиця 4

Походження авторів відгуків⁶¹

		1948	1949	1950	1951	Усього	
Українська РСР	Київ	48	166	184	220	618 (59,2 %)	
	Вінницька обл.	—	—	1	6	7	206 (19,7 %)
	Волинська обл.	—	—	—	1	1	
	Ворошиловградська обл.	—	—	—	2	2	
	Галичина	—	—	—	1	1	
	Дніпропетровська обл.	1	—	2	5	8	
	Донбас	—	—	1	1	2	
	Дрогобицька обл.	1	1	—	2	4	
	Житомирська обл.	3	2	1	4	10	
	Закарпатська обл.	—	2	—	1	3	
	Запорізька обл.	—	—	1	3	4	
	Західна Україна	—	1	—	—	1	
	Ізмаїльська обл.	—	—	—	1	1	
	Кам'янець-Подільська обл.	1	—	1	1	3	
	Київська обл.	2	10	3	15	30	
	Кіровоградська	2	—	—	3	5	
	Львівська обл.	—	—	3	5	8	
	Миколаївська обл.	2	1	2	—	5	
	Одеська обл.	—	2	—	2	4	
	Полтавська обл.	—	—	—	3	3	
	Ровенська обл.	—	—	1	2	3	
	Сталінська обл.	2	3	2	3	10	
	Станіславська обл.	2	2	—	2	6	
	Сумська обл.	1	—	2	4	7	
	Тернопільська обл.	1	—	1	1	3	
	Харківська обл.	3	4	2	2	11	
	Херсонська обл.	—	—	1	1	2	
	Чернівецька обл.	—	—	1	2	3	
	Чернігівська обл.	3	1	—	7	11	
	об'єднані групи з різних областей	—	2	2	—	4	
	не вказані населені пункти (УРСР)	2	5	12	25	44	
Інші РСР	Білоруська РСР	—	2	2	3	7	47 (4,5 %)
	Грузинська РСР	—	—	—	1	1	
	Латвійська РСР	—	—	—	2	2	
	Литовська РСР	—	—	1	1	2	
	Молдавська РСР	—	—	1	1	2	
	Російська РФСР	3	8	3	15	29	
	Узбецька РСР	—	—	—	1	1	
	змішані групи з УРСР та з-поза УРСР	—	—	—	2	2	
змішані групи з-поза УРСР	—	1	—	—	1		
Не вказано / не з'ясовано		4	40	25	32	101 (9,7 %)	
Військові частини різної локації		2	21	20	26	69 (6,6 %)	
З-поза СРСР	Румунія	—	3	—	—	3 (0,3 %)	
Разом		83	277	275	409	1044 (100 %)	

належали тим, хто зазначив походження з УРСР (майже 79 % відвідувачів з усіх тогочасних областей) (див. табл. 4). Насправді цей відсоток вищий. Адже серед солдатів різних військових частин могли бути українці. Втім, групу військовослужбовців-українців складно кількісно оцінити. Навіть локалізовані в УРСР підрозділи мали строкатий етнічний контингент. Наприклад, військовослужбовці частини 75110 кілька разів у різні роки відвідували музей, тобто цей підрозділ локалізувався у Києві чи неподалік.

4 березня 1951 р. відвідувачі своїм відгуком за-свідчили, що серед тих, хто служить, є узбеки: «посещение музея произвело хорошее впечатление солдаты представители Узбекской ССР узнали о героической борьбе братского украинского народа за свое освобождение и за соединение с Великим русским народом»⁶².

Якщо зупинитися на згаданій принаймні мінімальній кількості відгуків від жителів УРСР

⁶¹ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁶² Там само. Арк. 102 зв.

(824 нотатки), то частка українськомовних нотаток буде дещо вищою — приблизно 10,7 % (якщо ж припустити, що одна нотатка належить військовослужбовцю, який служив поза Україною, то 10,6 %). Слід зауважити, що вживання української мови у колективних відгуках могло ставати наслідком вибору не всієї групи відвідувачів, а того, хто робив запис, чи частини осіб. Наприклад, 26 вересня 1950 р. під українськомовною нотаткою членів краєзнавчого гуртка київської школи № 6 частина прізвищ власноруч написано українською, інші (як-от «Новак») не мінялися при зміні мовного регістру. Проте один учень написав своє прізвище по-російськи: «Зайковський» замість «Зайковський»⁶³. А одна із учениць-екскурсанток на прізвище Асонова відразу після цього групового відгуку (його написала школярка Даниленко, вочевидь, її однокласниця), залишила свій власний — російською мовою. Натомість дві інші екскурсантки з того ж краєзнавчого гуртка, які теж вирішили залишити персональні записи, — та сама Даниленко і ще Білявська — писали їх таки українською⁶⁴. Тож представники однієї екскурсійної групи однокласників воліли вживати різні мови, а мову їхньої спільної репліки обиралася, найшвидше, тим, хто її писав.

Серед залишених відвідувачами відгуків достатньо впевнено близько 65 % можна атрибутувати дітям і молоді. Це та категорія екскурсантів, які навчалися в школах та різних закладах професійної і вищої освіти. Очевидно, серед військовослужбовців, яких приводили до музею (12,3 %), також домінувала молодь (див. табл. 5). Переважання записів від учнівських груп (а якщо ширше — від дітей і молоді) корелюється зі статистикою, що її вказував у річних звітах історичний музей. Наприклад, із 10 779 осіб, які відвідали його у 1948 р., 3101 (28,8 %) становили школярі⁶⁵. Деталізованіша звітна статистика за 1949 р. показує, що із 43 616 екскурсантів на учнів припадало 37,4 %, на військові частини — 10,3 %, на студентів — 7,9 %, а на робітників і службовців — 3 % групових відвідувачів. У 1951 р. зі 111 934 відвідувачів 41,4 % припадало на школярів, 23,8 % — на військовослужбовців, 18,3 % — на студентів, 8,8 % — на службовців (у моїй таблиці — це інтелігенція і чиновники), 7,8 % — на робітників, 0,8 % — на колгоспників. Решту відвідувачів у звіті об'єднано окресленням «протчих»⁶⁶. На музеї, особливо

на раніше окупованих територіях, було покладено важливі функції ідеологічного виховання населення, практикували добровільно-примусові візити до музеїв, а їхні співробітники працювали агітаторами та лекторами⁶⁷. Відвідування музеїв школярами вважали одним із засобів засвоєння матеріалу при вивченні історії⁶⁸. Проте не варто вважати, що всі відвідувачі, зокрема діти, приходили до Державного історичного музею примусово. Ми бачимо приклади цілеспрямованого візиту на одну експозицію чи період, або й ще прицільніше — на один експонат. Наприклад, автори одного відгуку (архітектор і лікар) зізнавалися, що під впливом газетних публікацій прийшли подивитися на макет майбутнього Хрещатика, виставлений у музеї⁶⁹. Леонід Левін, чотирикласник 25-ї середньої школи, неодноразово відвідував музей. У записі за 31 березня 1949 р. він згадав, що вже вп'яте завітав сюди (музей, пригадаймо, тільки рік приймав відвідувачів). Разом з ним інколи приходив також школяр Володимир Єленський⁷⁰.

Дослідження авторів усіх нотаток прояснює, чому серед авторів українськомовних текстів домінували мешканці Києва та Київщини, діти і молодь — саме ці категорії загалом переважали серед відвідувачів музею. У більшості випадків маємо справу із відгуками тих, чий світогляд тільки формувався. Зрозуміло, що навіть власноручні нотатки діти чи військовослужбовці могли залишати під впливом осіб, які їх супроводжували (вчителі, піонервожаті, командири). Добре це демонструє запис від імені старости учениць 3-го класу Соломашенко та голови ради загону Остроушенко 13-ї середньої школи ім. Ушинського. Всю нотатку виконано дорослим почерком російською мовою. І лише прізвища підписанти вказали, очевидно, власноруч⁷¹. Так само за характером почерку зрозуміло, що російськомовну репліку від імені чотирикласників 25-ї чоловічої середньої школи точно робили не вони, а хтось із дорослих⁷². Утім, натрапляємо і на цілі нотатки, виконані дитячими руками російською мовою. У таких випадках стилістика та граматичні помилки навряд чи свідчать на користь того, що старші пильно заглядали авторам відгуків через плече. Помилки в написаних дитячою рукою текстах ніхто не виправляв.

⁶⁷ А. Якубець, «Система управління музейною справою в УРСР (1945–1953 рр.)», *Науковий вісник Національного музею історії України* 2 (1) (2017): 160–163.

⁶⁸ Грищенко, *Нариси*, 210.

⁶⁹ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 43 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 10 зв., 14 зв., 19–20.

⁷¹ Там само. Арк. 6.

⁷² Там само. Арк. 10.

⁶³ Там само. Арк. 75 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 76.

⁶⁵ Там само. Спр. 17, арк. 1.

⁶⁶ Там само. Спр. 26, арк. 3.

Таблиця 5
Професія / заняття авторів відгуків⁷³

	1948	1949	1950	1951	Усього
Учні шкіл і дитбудинків (зокрема у супроводі вчителів і піонервожатих)	45	123	113	169	450 (43,5 %)
Студенти університетів, технікумів і училищ, профшкіл, республіканських курсів	15	51	50	75	191 (18,5 %)
Змішані дитячі та молодіжні групи			1	4	5 (0,5 %)
Комсомольці		—	1	3	4 (0,4 %)
Піонервожаті			1		1 (0,1 %)
Військовослужбовці, курсанти, щойно демобілізовані	7	44	41	35	127 (12,3 %)
Дружини офіцерів		—	1		1 (0,1 %)
Депутати різних рівнів, комсомольські та партійні працівники, пропагандисти, агітатори, курсанти Вищої партійної школи		4	2	5	11 (1 %)
Інтелігенція, вожаті, працівники профкомів, службовці держорганів	4	15	10	20	49 (4,7 %)
Робітники, учні шкіл робочої молоді		5	5	11	21 (2 %)
Спортсмени ⁷⁴			2	1	3 (0,3 %)
Співробітники і курсанти МДБ та МВС, пожежники		4	6	7	17 (1,6 %)
Голови колгоспів, слухачі школи керівних кадрів колгоспів	1		2	1	4 (0,4 %)
Працівники сфери обслуговування	—	—	—	4	4 (0,4 %)
Змішані за віковим та професійним складом групи, сім'ї	3	7	4	3	17 (1,6 %)
Пенсіонери, інваліди, ветерани		3	1	2	6 (0,6 %)
Не вказані (дорослі — ідентифікація часто за почерком)	7	16	25	47	95 (9,2 %)
Не вказані (діти)	1	1	7	12	21 (2 %)
Не з'ясовано		1	3	1	5 (0,5 %)
Іноземці з-поза СРСР		3			3 (0,3 %)
Разом	83			410	100 %

Російською мовою залишали нотатки у книзі навіть ті відвідувачі, від яких насамперед, здавалося б, очікувалося вживання української. Саме по-російськи зробили запис 28 жовтня 1949 р. «ученики 27 украинской школы»⁷⁵ (навіть чи це вказівка на невеличке с. Українка на Київщині, де школа не могла мати № 27; ідеться, очевидно, про столичний заклад). Навіть учасники капели бандуристів Будинку культури заводу ім. Дзер-

жинського м. Дніпродзержинська, які у січні 1951 р. приїхали до Києва на Республіканський огляд художньої самодіяльності і які мусили виконувати український репертуар⁷⁶, зробили відгук російською мовою, хоча й без належної пунктуації⁷⁷. Організований гурток бандуристів у Дніпродзержинську при згаданому Будинку культури функціонував з 1927 р., тоді ним опікувався уродженець Верходніпровська Сергій Лобко (також виготовляв бандури), а згодом (від 1936 р.) керував його син Михайло. У 1954 році дніпродзержинські музиканти стали Заслуженою самодіяльною капелою бандуристів, а Михайло отримав звання залуженого артиста УРСР. Цей колектив відносять до однієї з найкращих самодіяльних кобзарських капел у СРСР, про нього згадано у розвідках з історії українського кобзарства, з нього вийшла низка професійних артистів. А Михайло Лобко у повоєнний час також викладав у музичній школі, був автором обробок і власних музичних творів, зокрема на слова батька «Бандуро дзвінка моя». Він також написав низку праць, що стосуються кобзарства⁷⁸. Вже наступного після відвідування історичного музею року у Києві у видавництві «Мистецтво» вийшла друком його невеличка книжка (32 с.) українською мовою про капелу бандуристів Дніпродзержинського заводу. Згідно з вихідними даними, вміщеними на останній сторінці книжки, її «звано на виробництво 26/III 1951 р.»⁷⁹. Попри це, представники капели (здається, серед них був і Лобко — підписи під нотаткою достатньо незрозумілі) проігнорували українську мову.

Виразне домінування російськомовних відгуків можна було б пояснити тим, що їх залишили ті громадяни УРСР, для яких російська мова була рідною. Адже частина екскурсантів мали неукраїнські прізвища (тобто ті, які постали не за правилами творення українських прізвищ). Наприклад, «Новикова», «Титова», «Чебатарева», «Злобин», «Соскина»⁸⁰ та ін. Нерідко натрапляємо на прізвища киян, які можна кваліфіку-

⁷⁶ У репертуарі капели виразно домінували українськомовні твори. І хоча її керівник зазначав у книжечці про колектив, що вони виконують і російські народні пісні, проте не згадав жодної з них, і риторично зізнався, що «ми ще не позбулися недоліків в справі добору репертуару, у нас ще мало творів братніх народів тощо» (М. Лобко, *Капела бандуристів Дніпродзержинського заводу імені Ф. Е. Дзержинського* (Київ: Мистецтво, 1952), 26–27).

⁷⁷ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 96 зв.

⁷⁸ Б. Жеплинський, *Коротка історія кобзарства в Україні* (Львів: Видавництво «Край», 2000), 48, 137; Б. Жеплинський і Д. Ковальчук, *Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник* (Львів: Галицька видавнича спілка, 2011), 145–146.

⁷⁹ Лобко, *Капела бандуристів*.

⁸⁰ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 36 зв., 42.

⁷³ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁷⁴ Це умовна категорія молоді, що брала участь у спортивних змаганнях; сюди відношу тих, про кого не вказано детальнішої інформації.

⁷⁵ Там само. Арк. 42. Зате 13 учнів 4-го класу київської спецшколи-інтернату з англійською мовою викладання залишили відгук українською (Там само. Арк. 11).

вати як єврейські («Фингерман», «Фельдман», «Берембейн», «Айзенберг», «Сигалов», «Лемперт» тощо)⁸¹. Проте аналіз записів спростовує таке припущення. Не тільки географія та походження (наприклад, із сільської місцевості), а й характер нотаток дає підстави впевнено стверджувати, що не для всіх авторів російськомовних відгуків російська мова була рідною. Наведу низку прикладів. Запис російською співробітників МДБ УРСР, які відвідали музей «групою в количестве 14 человек», і де їм сподобалося («нам понравилось историческом музее в котором собрано древния века») рясніє найрізноманітнішими помилками. Наприкінці нотатки вказано, що екскурсанти «очинь довольни, историческим музеем г. Киева и выносим свою благодарность, от всего коллектива». Їм сподобалися екскурсоводи, «которые кратко и ясно разъясняют историю древних веком, и историю борьбы нашего народа»⁸². У цьому безграмотному відгуку перекручені українські слова, вживання «и» замість «ь» вказує, що російська мова не була рідною для автора, який від імені групи його писав.

Наступний у книзі відгук від імені другої групи співробітників МДБ УРСР у складі 19 осіб наштовхує до аналогічного висновку. Щоправда, автор цієї нотатки більшу її частину дослівно скопіював із попередньої. Проте помилки колеги його майже не насторожили. У слові «розясняють» він не вжив апостроф, проте й твердий знак проігнорував. А ті слова, що додав від себе, ще більше стверджують у думці, що російська мова була не його рідною. Наприклад, автор записав: «выносим свою благодарность и приветствуем и поздравляемо экскурсоводов»⁸³ (його колега у попередній нотатці вжив «поздравляем» — із помилковою перестановкою літер, але без українського закінчення).

Вживання апострофа у першому відгуку співробітників МДБ вказує на навчання автора радше у 1920-х рр., коли замість «ъ» використовували «'» чи «''». До речі, саме другий знак 29 жовтня 1950 р. вжили у своєму стилістично неправильному відгуку дружини офіцерів Київського військового училища зв'язку у слові «об'яснения»⁸⁴. А комсомольці Міністерства сільського господарства УРСР, які залишили достатньо грамотний відгук 26 листопада 1950 р., писали це саме слово з одним апострофом — «об'яснение»⁸⁵. Були й такі нотатки, автори яких не вживали ні «ъ», ні його замітника. Наприклад,

у записі від імені військовослужбовців однієї з військових частин зауважено, що їм «понравилась лекция подема промышленности и сельского хозяйства»⁸⁶. Якщо у нотатках старших за віком відвідувачів вживання «'» замість «ъ» знаку легко пояснити часом, коли вони навчалися, то вказівка учнем 27-ї школи на початку 1951 р. апострофа у власному прізвищі замість «ъ» — «М'ячов»⁸⁷ — може свідчити про те, що його рідною мовою була українська.

За окремими нотатками співробітників органів держбезпеки та правопорядку (і не тільки їхніми) складно визначити, чи їхня рідна мова — українська, чи російськомовні стилістичні помилки були лише фактором малоосвіченості справді російськомовних відвідувачів, на які вказує також хибна орфографія і пунктуація, як-от у цьому випадку (1950 р.): «Мы работники УМГБ осмотревши музей остались в хороших впечатлениях»⁸⁸. Загалом записи екскурсантів-міліціонерів і співробітників інших органів безпеки й правопорядку безграмотні. Наприклад, російськомовний відгук від «коллектива» (з однією «л») 12-го відділення міліції на одне речення, зроблений 23 січня 1950 р., кульгає на пунктуацію (брак ком після зворотів) і орфографію («экспонатами» та «экскурсоводу» замість «экспонатами», «экскурсоводу»; «доходчево рассказанный» замість «доходчиво рассказанный»)⁸⁹. 10 квітня 1950 р. автор відгуку із трьох коротких простих речень від «групы» (з одним «п») київського управління міліції тільки підтвердив малограмотність цієї категорії відвідувачів: «Посетили музей группы управления милиции г. Киева. З глубоким пожеланием прослушали лекции экскурсоводов музейя. Понравилось оборудование экспонатов»⁹⁰.

Курсанти «ОВПК-МВД» (вочевидь, «окремої воєнізованої пожежної команди») 18 березня 1951 р. записали у книзі: «Посетили Исторический музейи Украины Музейи наполнен массой ценных и полезных вещей которое дало нам много знать о строительстве г. Киева и также метро, а также всей пройденной путь в Великой Отечественной войне»⁹¹. Я б не здивувався, якби у цій нотатці навіть відобразилися якісь особливості професійного сленгу (зворот «дало нам [...] знать»). Проте й у цьому випадку складно сказати, наскільки неузгодження відмінків, незнання інших правил російського правопису свідчить

⁸¹ Там само. Арк. 36 зв.–37, 41, 42 зв.

⁸² Там само. Арк. 29 зв.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. Арк. 83 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 86 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 87 зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 91.

⁸⁸ Там само. Арк. 81 зв.

⁸⁹ Там само. Арк. 52 зв.

⁹⁰ Там само. Арк. 59 зв.

⁹¹ Там само. Арк. 104.

про рідну мову авторів нотаток зі структур МВС і МДБ. Так само, скажімо, складно інтерпретувати схожі помилки, зроблені іншими категоріями відвідувачів. Наприклад, екскурсанти-військові 15 жовтня 1950 р. зазначили: «Мы военной части выражаем удовлетворительное впечатление по отношению обслуживания и роста исторического музея»⁹². Студент Київського річкового технікуму, за його словами, «узнал очень много интересного», зокрема про «наши достижения в науки и техники» (26 січня 1950 р.)⁹³. Після зробленого 18 березня 1951 р. запису групи київських міліціонерів, які, «прослушав и просмотрев экспонаты исторического музея», дякують за «чуткое внимание» і «ясные изложения», натрапляємо на нотатку якогось Будника. Почерк дещо нагадує дитячий, проте манера написання окремих літер відрізняється від шкільних правил правопису. А кількість різнорідних помилок у єдиному реченні може вказувати і на неграмотність, і на погане знання саме російської мови: «Я был у музея он мене очень понаравился»⁹⁴. Безграмотну стилістику бачимо у записах тих, від кого її очікується найменше. 30 березня 1950 р. до музею завітали разом радянський офіцер і вчителька з Гайсина Єфименко. Відгук від цих двох у книзі залишила вчителька. Проте її короткий текст із кількома виправленнями не можна назвати добрим прикладом дотриманням норм граматики та пунктуації, а часом і сенс сказаного не до кінця зрозумілий:

«Огромное впечатление произвела оборудованная комната: “Дружба народов СССР с народами демократических республик”. Это яркое свидетельство (sic!) дружбы народов выражено, уложена любовь в подарки присланные Румынской, Чехословацкой народной республики, подарки присланы каждой республикой СССР в день XXX летия УССР. Руками крестьян приготовлены костюмы и присланы в подарок — свидетельство любви (sic!) к нашему многонациональному государству к ее (sic!) вождям Ленину и Сталину. Народы СССР уверены, что крестьяне у себя построят такую же счастливую жизнь»⁹⁵.

Манера висловлювання гайсинської вчительки може бути не тільки вказівкою на повоєнну скруту на педагогів, а й на те, що російська мова не її рідна⁹⁶.

Один запис у книзі є наскільки безграмотним, що ця безграмотність має бути навмисною — такий собі стьоб. У середині жовтня 1950 р. відвідувачі музею, які назвалися шестикласниками, записали: «Мы ученики 6 классов, очень понравилась нам энта музея. Очень хорошо и лахвово, хвакт»⁹⁷. Але почерк нотатки, як на мене, не відповідає цій декларації, зокрема дукт окремих літер достатньо відмінний від прописів, яких мали дотримуватися школярі (наприклад, літер «у», «р», «х» тощо). Видається, це хтось із дорослих відвідувачів, почитавши шаблонні школярські відгуки, вирішив саркастично їх обіграти. Або ж учні ходили не до середньої, а вечірньої робітничої школи. У будь-якому випадку, вживання «хв» замість «ф» видає їхній українськомовний «бекграунд».

Натрапляємо й на інші приклади жартівливих нотаток. Зокрема такий продемонстрував власним підписом один із чотирьох солдатів, які 1 квітня 1951 р. відвідали музей. Цей воїн ув автографі написав «Арбуз», а поруч із підписом у дужках зазначив: «Тиква» (через «и»). Імовірно, його колега вирішив підіграти. У нього не такий розбірливий автограф, проте у ньому складно побачити другу частину прізвища, вказаного поруч у дужках, — «Семиволос-Пушкин»⁹⁸ (тож «Пушкін» тут відігравав ту саму роль, що й «Тиква» в підписі іншого солдата). 7 липня 1951 р. у книгу записали відгук від буцімто студентів Інституту фізкультури. У нотатці, яку починала дата «7/VII–1951 г. д. н. э.», вказано, що їм у відділі середньовіччя сподобалися експонати. Далі автор почав ретельно їх перелічувати, згадуючи «горшки», «пуговицы», «гребешки» та інші артефакти невеличкого розміру. Затим 2/3 цієї нотатки закреслили. Здається, такий жарт хотіли втрутити студенти філософського факультету Київського державного університету, адже почерк, яким від їхнього імені зроблено наступний запис, дуже нагадує нотатку

⁹² Там само. Арк. 81.

⁹³ Там само. Арк. 52 зв.

⁹⁴ Там само. Арк. 106 зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 58 зв.

⁹⁶ Киянин Дмитро Малаков, який навчався у російськомовній школі, згадував, що серед його педагогів наприкінці 1940-х рр. одна вчителька теж не могла правильно висловитися російською, а говорила суржилом (Д. Малаков, *Повосення. Спогади киянина* (Київ: Сидоренко В. Б., 2013), 171).

⁹⁷ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 81. Зазначу, що у той час і російську, й українську мови починали вивчати у молодших класах. Щоправда, навчальні плани різних років по-різному визначали старт їх опанування. Як згадує учень київської російської чоловічої школи № 24 Дмитро Малаков, він обидві мови почав вивчати у другому класі — в 1946/1947 навчальному році (Малаков, *Повосення*, 81). З 1943 року російську мову вивчали з третього класу; у 1946/1947 н. р. — українську з першого, а російську — з другого класу. У 1952/1953 н. р. російську вивчали з першого, а українську — з другого року, а в 1954/55 н. р. — знову навпаки. На середину 1950-х рр. передбачалося, що після закінчення початкових класів учні мають володіти російською мовою, тож кількість годин на її опанування приблизно дорівнювала тим, які було відведено для української мови (хоча відразу після завершення війни саме на українську мову та літературу відводили найбільше годин у навчальній програмі) (Лаврут, *Радянська школа*, 112–115, 479–480).

⁹⁸ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 112.

нібито студентів-фізкультурників. У відгуку філософів не йшлося ні про які «горщики» та інші середньовічні предмети. Вони писали про хвилювання, що у них викликав перегляд відділу про «Велику Вітчизняну війну», про почуття «горячей любви к Родине и ненависть к поджигателям войны» і ратували за «мир во всём мире»⁹⁹.

Зауважу, що вкрай неоковирні стилістичні конструкції відгуків могли стати наслідком того, що їхні автори не знали ні української, ні російської, а представляли інші союзні республіки. Наприклад, ось цей анонімний відгук за 6 травня 1951 р., як видається, можна пояснити саме згаданим чинником: «Мы самым наилучшей за музей наша очень взволновало прошло нашего народа это вовремя были на войне»¹⁰⁰.

Окрім малограмотних нотаток авторів, за якими непросто атрибутувати рідну мову тих, хто їх зробив, у книзі відгуків натрапляємо на російськомовні записи, які не залишають сумнівів у тому, що рідною мовою авторів була українська, але вони намагалися писати іншою. У 1949 році правоохоронці залишили таку нотатку: «милиционери отдельного ведомствинного дивизиона посетили Исторический музей У. С. Р. в Киеве остались очинь довольни и виносимо благодарность экскурсоводке тов. Шовкопляс за очень хорошее унимательное приподавание»¹⁰¹. Судячи із почерку підписантів, цей мовний «шедевр» залишив міліціонер на прізвище Гребенюк, якому російська мова явно не давалася. Його відгук перевершила своєю нотаткою 11 лютого 1951 р. «курсантка опс» (вочевидь, загону протипожежної служби), яка зазначила: «Осматрела я ваш Исторический музей и очи доволна, особино понравилися картины советских гиройив котории никогда не забуду. и понравилися картины Советских художников»¹⁰². Останнє речення дослівно дублює правильно написану фразу із попереднього відгуку київських студентів¹⁰³, проте грамотно його скопіювати курсантка не змогла.

Дитячі записи, особливо учнів молодших класів, складніше аналізувати на предмет рідної мови тих, хто їх зробив, адже неграмотність найчастіше є віковим фактором. Але й вони дають досліднику певні підказки.

У вересні 1949 р. музей відвідали учні четвертих класів Боярської залізничної школи № 18. Вони залишили відгук російською мовою: п'ять речень, написаних двома почерками із кількома дрібними помилками, які прямо не вказують на

українськомовний бекграунд («учиники» тощо). Під цим відгуком вказано три дитячі підписи: «Скиба, Горбач, Хропачевська»¹⁰⁴. Написання останнього прізвища не залишає сумніву, якою була рідна мова дівчинки.

Російськомовний відгук учнів із Чернівців, які 26 червня 1950 р. відвідали музей (сім підписів), теж видає їхній українськомовний характер і стилістикою, і в підписах. Вони неоковирно написали: «благодарим всем работникам музея», а один учень чи учениця у прізвищі та ініціалі двічі вжив літеру «І»¹⁰⁵. Старші учениці київської 138-ї жіночої школи 7 жовтня 1950 р. писали: «Мы очень благодарим экскурсоводу»¹⁰⁶. На початку листопада 1950 р. учень Гирич написав так: «Мене понравилось старинное оружие»¹⁰⁷. І якщо пропуск другого «н» у слові «старинное» можна розцінювати як недостатнє незасвоєння правил мови, то «Мене» замість «Мне» радше сигналізує про те, що російська не була рідною для хлопця. А вихованець ремісничого училища № 3 Шило своїм відгуком того самого року, підписаним ще одним його однокласником, цілком видав свою рідну мову: «Мы ученики ремесленного училища № 3 обсмотрели исторический музей. В музее нам понравилось битье первисных людей. Ещё нам понравилось оружие Богдана Хмельницкого. Мы благодарим своей Родине и Т. Сталину за то что он турбуется за нас и мы можем узнать много старовинного»¹⁰⁸. У написаному 28 червня 1951 р. від імені дев'яти вихованців дитбудинку із м. Марганець російськомовному тексті не лише не узгоджено відмінки та роди, а й зазначено, що діти приїхали «в столицу УРСР», а не «УССР», як мало би бути по-російськи¹⁰⁹.

Занотований 16 липня 1951 р. дитячим почерком текст із чотирма підписами під ним теж стилістично та лексично вказує на авторів з рідною українською мовою: «[...] посетивши истрический музей ознакомившись с прошлым мистетством нашего г. Киева [...]»¹¹⁰. Екскурсантка Маркіна (вочевидь, школярка, судячи з почерку та декларації про подальше вивчення історії) із Кіровоградської області зауважила 19 серпня 1951 р., що їй «очень понравились подарки украинскому народу от братних народов Советского союза»¹¹¹.

Цікавий для аналізу запис російською мовою залишили учні 6-го класу 63-ї чоловічої серед-

⁹⁹ Там само. Арк. 129.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 119.

¹⁰¹ Там само. Арк. 30.

¹⁰² Там само. Арк. 98 зв.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 37.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 64.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 79.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 84.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 81 зв.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 126 зв.

¹¹⁰ Там само. Арк. 132.

¹¹¹ Там само. Арк. 145.

ньої школи 19 лютого 1950 р. У ньому зазначено, що хлопці прослухали тему «Украина в Отечественной войне». Той, хто робив нотатку, спочатку написав «Украї» (з українською «ї»), а затим виправив «ї» на «и»¹¹². Зробити це, зрозуміло, легко — дописати ще одну коротку похилу лінію з нижнім заокругленням. Проте над виправленою буквою залишилися дві крапки від української «ї». А от в наступному записі, зробленому від імені учнів 5-го класу 130-ї чоловічої школи, які згадали, що прослухали те саме, тему записано без виправлення: «Україна в Отечественной войне»¹¹³. Схожого типу підказки на рідну мову бачимо у написанні прізвищ. Наприклад, під зробленим учителем 92-ї середньої школи від імені учнів 7-х класів російськомовному відгуку є й підпис школяра «Базалий» із крапкою над першою рисою літери «и». Отож, як виглядає, він спочатку написав українську літеру, а затим дописав її так, щоб було російське «и»¹¹⁴. А от вчителька, яка прийшла 22 квітня 1950 р. до музею з учнями 5-го класу школи № 35 і залишила російськомовну подяку у книзі, у прізвищі українську «і» не виправляла: «Засік»¹¹⁵. Учениця 20-ї середньої школи «пришла первый раз в исторический музей посмотреть его искусство», і їй «особенно [...] понравился 5 этаж в котором» дівчина «всё своё внимание сосредоточила на великий портрет И. В. Сталина». У відгуку слово «исторический» учениця почала писати з української «і», про що свідчить крапка над першою похилою лінією букви «и»¹¹⁶. Схоже бачимо у підписі учениці 5-го класу 101-ї школи під відгуком від 10 грудня 1950 р.: першу частину прізвища «Андрияновая» вона спочатку писала як «Андрі»¹¹⁷. Трьохкласниця середньої школи № 13 ім. Ушинського під російськомовною реплікою, підписаною прізвищами шести дівчат, навіть не зауважила, що українську «і» слід виправити. Тож її підпис залишився як «Вороніна Л.» (1951 р.)¹¹⁸.

Маємо також низку складніших для інтерпретації прикладів, у яких автори вживають у слові всього-на-всього одну чи кілька літер, які невластиві для російської мови. Наприклад, у відгуку 1950 р. учні 7-х класів 147-ї чоловічої школи вказали серед відділів, які їм найбільше сподобалися, і «Козачество»¹¹⁹ (не «Казачество»). Учень третього київського ремісничого

училища Микола Шило у березні 1951 р. занотував у книзі про свою «глубокую благодарность работникам музею» (а не «музею») ¹²⁰. Можливо, причиною таких помилок також була українськомовність школярів.

Та не лише учні виказували російськими відгуками свою рідну мову. Це стосується й нотаток старших відвідувачів, які не представляли правоохоронні органи. Наприклад, 30 березня 1950 р. керівник історичного гуртка Київської фельдшерсько-акушерської школи від його імені записав: «Осмотревши несколько залов музея мы остались довольны, богатейшими экспонатами музея». Така стилістична конструкція — «осмотревши» замість «осмотрев» — може, як одне із припущень, інформувати про носія української мови¹²¹. Студент Київського державного університету Москаленко записав 10 вересня 1950 р. наприкінці свого відгуку: «Я очень благодарю работникам музею...»¹²². А два відвідувачі 17 вересня 1950 р. залишили ось таку лаконічну безграмотну і невластиву для російської стилістики нотатку: «Мы 2 товарища благодарим за рассказание нам материалов»¹²³. Запис студенток Львівського університету Житницької та Риченко теж містить вказівку на рідну українську авторок (писала перша з них): вони «остались очень довольны», слово «союзных» почали писати як «соё», а не «сою». Та найголовніше — дівчата вказали, що вони з університету «им. И. Франка», а не «Франко», як було б правильно по-російськи¹²⁴.

Ще один приклад малограмотності російськомовного відгуку, який водночас демонструє українськомовний бекграунд його авторів (через стилістику та вживання окремих українських літер і слів замість російських), залишили у книзі 17 червня 1951 р. робітники київського заводу «Більшовик» Третяк і Храпа (весь текст включно із підписами виконано однією рукою):

«Мы рабочие з-да “Большевик” Третяк М. Д. Храпа М. А. просмотрели экскурсию украинской столицы. Нам очинь понравилосся устройство самого исторического музея где ми очинь были довольные объяснителями нашей группы где они объяснили много нам жизне них предках и их борбе мы взнали как они защищали свою землю и внастоящий момент ми так-же отдадим жизнь за защиту Нашой Любимой Родины. Очинь много вам все товарищи благодарим за то что вы сохранили для нас молодых очинь интиресного с

¹¹² Там само. Арк. 54.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. Арк. 59 зв.

¹¹⁵ Там само. Арк. 60.

¹¹⁶ Там само. Арк. 75 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 88 зв.

¹¹⁸ Там само. Арк. 97 зв.

¹¹⁹ Там само. Арк. 59.

¹²⁰ Там само. Арк. 106.

¹²¹ Там само. Арк. 58.

¹²² Там само. Арк. 72.

¹²³ Там само. Арк. 74.

¹²⁴ Там само. Арк. 97.

прошедшов времени. Жилаемо от нашего широкого сердца ищю лучших успех у вашей работе»¹²⁵.

Інший робітник-комсомолец Київської ТЕЦ-3 Іван Константинович Охай 26 серпня 1951 р. зізнавався, що «посетил впервые исторический музей Украинской культуры и развития мистецтва древней и настоящей в наше время. Я очень благодарен к своему Украинскому народу и всему своему Советскому народу за его боевые заслуги в дни Великой Отечественной войны за ихне героизм [...]». Окрім явних українців, цей українець у підписі, схоже, ще й поєднав у монограмі свої ініціали як «І» (а не «И») та «К»¹²⁶.

Той, хто від імені групи відвідувачів музею з числа слухачів школи керівних кадрів колгоспу (усього 35 осіб) робив запис у музейній книзі 12 грудня 1950 р., ніби й писав достатньо грамотно стилістично. Проте він жодного разу не вжив літер «э», «ъ» там, де належало, не скрізь писав «ы», ігнорував подвоєння літер і робив невластиві російські мові спрощення в групах приголосних («экспонати» / «экспонатов», «екскурсии», «екскурсовода», «экспозициям» «школы», «вислушали», «объяснение», «группа» / «группы», «промышленности», «участников»)¹²⁷.

Українськомовні записи у книзі відгуків демонструють, як поволі підпадають під русифікацію їхні автори. У цих українських репліках не все гаразд із лексикою («грамотні об'яснення», «на півпуті», «чому-то», «з великим мастерством», «Велике спасіба тов. Червинкіній, яка так широко об'яснила нам каждую деталь»¹²⁸ тощо). Чи не найпоказовіший приклад русифікації дітей шкільного віку — запис учня санаторію № 4 Кириленка, який відвідав музей у березні 1951 р. Його текст — малограмотна українська мова (можливо, через ще юний вік і перші кроки у навчанні, на що вказує почерк, чи якісь проблеми із навчанням у зв'язку із поганим здоров'ям). Але хлопець уже намагається додавати російські слова: «Мені в историческому музеї сподоблося на III му этаже о молодой Гвардеї, тікі там є такий недостаток що там очень темно і мало картинок про молодую гвардію»¹²⁹. Цікаво, що критичні нотки Кириленка цілком збігаються із тими, що їх перед ним на тій самій сторінці написали секретарі РК ЛКСМУ, незадоволені бідністю змісту та темним місцем розміщення відділу «Молода гвардія»¹³⁰. Не думаю, що хлопчина зумів прочитати їхній російськомовний запис. Найімовірніше, вони були на одній екскурсії, і Кириленко почув невдоволені

усні коментарі секретарів районних комсомольських відділів. На це вказує і наступний за хлопцевим запис від імені вихованців артилерійської та середньої жіночої шкіл, у якому так само згадано про відвідування тієї ж виставки¹³¹.

Одним із інструментів засвоєння російських фраз ставали радянські ідеологічні гасла. У 1949 році учні Броварської школи записали подяку музею за «гостиприємність» та зазначили: «Спасібо партії й т. Сталіну, що робить все для нашего розвитку»¹³². Бачимо також, що гасла діти зазубрювали без розуміння їхнього змісту, що часом призводило до вельми кумедної ретрансляції. Наприклад, учні 5–6 класів школи № 20 записали 28 серпня 1951 р.: «Мы рады что наша Родина очень объятна»¹³³.

Отже, громадяни УРСР приходили до історичного музею, де їх зустрічали українські написи, добровільно залишали відгуки у книзі, яку ніхто не перевіряв, у час, коли загалом русифікація не стала тотальною на рівні державних заходів. Але, як свідчить статистика українськомовних відгуків, вибір на користь російської був значним¹³⁴. При цьому навіть ті, для кого українська була рідною, намагалися писати по-російськи. Чому? Визначальним у цьому виборі, був, назовемо обережно, психологічний чинник, уявлення про «престижне» / «непрестижне». Причому, припускаю, що не стільки музей, а саме мовне середовище Києва спонукало переходити на російську там, де цього не вимагали, навіть українськомовних гостей столиці. Попри те, що у місті у той час періодика¹³⁵, методична література для вчителів¹³⁶, книжки, радіопередачі¹³⁷ виходили не лише російською, а й українською мовою, на вулицях сусідили вивіски, агітаційні плакати тощо двома мовами¹³⁸, учні у київських школах могли носити вишиванки¹³⁹, — українську мову трактували як неповноцінну. Підтвердження цієї тези

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. Арк. 37 зв.

¹³³ Там само. Арк. 147 зв.

¹³⁴ За спостереженнями Сергія Єкельчика, кількість киян, які залишали на виборчих бюлетенях записки для влади, до кінця 1940-х рр. помітно знизилася і на 1950 р. становила тільки 5 %. Історик зазначає, що така тенденція суголосна все більшій русифікації «офіційного дискурсу» (Єкельчик, *Повсякденний сталінізм*, 230).

¹³⁵ На кінець 1948 р. із 912 газет, що видавали в УРСР, 770 були українськомовними (В. Юрчук, *Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні* (Київ: Асоціація «Україно», 1995), 18).

¹³⁶ Філіпов, *Розвиток*, 104–105.

¹³⁷ Іван Дзюба і Дмитро Малаков згадували, що у повоєнні шкільні роки слухали українські пісні по київському радію (І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій* (Київ: Криниця, 2008), 108; Малаков, *Повосення*, 124).

¹³⁸ Малаков, *Повосення*, 83, 203. Див. фото Києва початку 1950-х рр.: Д. Малаков, *У Києві 1950-х* (Київ: Сидоренко В. Б., 2011), 15, 22, 57, 218.

¹³⁹ Малаков, *Повосення*, 87.

¹²⁵ Там само. Арк. 125.

¹²⁶ Там само. Арк. 147.

¹²⁷ Там само. Арк. 89.

¹²⁸ Там само. Арк. 24 зв.–25.

¹²⁹ Там само. Арк. 109.

¹³⁰ Там само.

бачимо на прикладі індивідуального досвіду українців — мешканців тогочасної столиці¹⁴⁰.

Киянин Дмитро Малаков, який ідентифікував себе та свою сім'ю як українців (зокрема, у ній потайки говорили про українських діячів, чий імена були заборонені, кепкували з різниці між росіянами та українцями, а Дмитро нібито ще в дитинстві усвідомив інакшість російської «ментальності»), згадував, що у них у родині залюбки співали російські пісні, його віддали до російськомовної школи, а його брат-студент, коли влітку 1950 р. був на практиці у Каневі, «насолоджувався чистою українською мовою — не засміченою суржиком, як на київських базарах»¹⁴¹ (тож, вочевидь, і вдома Малакови спілкувалися переважно російською). Більшість Дмитрових дворових друзів були українцями — п'ятеро, а ще два євреї, один чех і лише один росіянин. Попри це, вони спілкувалися не по-українськи: «Мова спілкування була, як усюди в тодішньому центрі Києва, російська, з характерною, суто київською домішкою суржика — багато українських, точніших слів, висловів, приказок, назв, понять; менш — єврейських»¹⁴².

Колоритно відобразила київську мовну ситуацію Наталя Яковенко. Вона два перші класи навчалася у сільській школі на Кіровоградщині (де народилася у 1942 р.), а згодом переїхала до Києва і ходила до українськомовної школи. Попри це, вона дуже швидко перейшла на російську, як тоді було заведено у місті: «В школу я ходила українську, але ви ж знаєте тоді українську київську школу: на уроці по-українськи, на перерві і в подвір'ї по-російськи». Тож через майже рік навчання, під час весняного візиту у рідне село Наталі довелося за таку русифікацію схопити на вигоні від інших дітей «по фізіономії», адже вона заговорила до товаришів по-російськи¹⁴³. Пригадує професор Яковенко також, як сприймалися у столиці українські школи — туди своїх дітей, за незначними винятками, віддавали батьки найнижчого соціального походження: «Українські

школи в центрі — це школи низів. Це школи двірників і прибиральниць. Значить, і такий був контингент. Щоб бідний, само собою бідний, само собою упосліджений»¹⁴⁴.

Наскільки мовне середовище столиці спонукало до русифікації окремих осіб, демонструє і музейна книга. Наприклад, 8 жовтня 1950 р. один із відвідувачів, студент, зізнався, що «вперше в житті відвідав Історичний музей». Проте вказуючи, хто він, автор зазначив: «КГУ философ. ф.»¹⁴⁵. Цілком можливо, що це нотатка першокурсника, який у Києві перебував тільки один місяць, текст відгуку виконав українською, а от короткий підпис — вже російською.

Київська ситуація не була унікальною. У спогадах Іван Дзюба, родом із Донеччини, заперечує російськомовність краю у перші повоєнні роки (за винятком великих міст). Водночас у селищі Оленівські кар'єри він навчався у російській школі (1944–1949), спілкувався російською (при цьому окремі учні говорили так, як і автори цитованих вище курйозних російськомовних покручів-нотаток із музейної книги). Дзюба мав за кумирів російських письменників, послуговувався російською навіть для суто індивідуальних потреб — наприклад, у шкільні та студентські роки робив нею різні нотатки та записи у щоденнику. А вступаючи до комсомолу, у графі про національність написав, що «русский». Відразу після школи хлопець розпочав навчання на російському відділенні філологічного факультету Сталінського педагогічного інституту. Свій вибір і тогочасну самоідентифікацію він пояснював більшою престижністю саме російського порівняно з українським. Українство стереотипно сприймалося як плебейське, а розмовляти російською було «нормою»¹⁴⁶.

Отож в окремих регіонах УРСР, насамперед промислових центрах і великих містах включно зі столицею, говорити по-українськи у перше повоєнне десятиліття означало не так порушувати якісь дискримінаційні приписи, як виказувати на загальну бучі культуру меншовартість, селянство¹⁴⁷. Книга відгуків Київського історичного музею дає, як на мене, змогу простежити цей складніший вловлюваний, аніж державні приписи та розпорядження, фактор уже від 1940-х рр. Причому вона цікава тим, що значно

¹⁴⁰ Складно визначити, скільки у час, що розглядаємо, українців мешкало в Києві, адже населення міста динамічно зростало. За радянськими даними між 1943 і 1956 рр. його кількість збільшилася від 180 тис. до 991 тис. осіб (*Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи)* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1982), 231).

¹⁴¹ Малаков, *Повосня*, 106, 124–125, 160; цит.: 199.

¹⁴² Там само, 129.

¹⁴³ Інтерв'ю з проф. Наталею Яковенко від 17.05.2024 р., записане Максимом Яременком і Оксаною Хом'як у рамках проекту «Усна історія відродження та становлення НаУКМА (1990-ті рр.)». Проект реалізують Лабораторія усної історії та НДЦ «Спадщина КМА» НаУКМА за фінансової підтримки фонду І. Кіндрата. Цей сюжет Наталя Яковенко запам'ятала добре, адже не раз про нього розповідала (див. згадку про нього: С. Плохий, «Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі», в *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко* (Київ: Laurus, 2012), 37.

¹⁴⁴ Інтерв'ю з проф. Наталею Яковенко.

¹⁴⁵ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 80.

¹⁴⁶ Дзюба, *Спогади і роздуми*, 51, 80, 82, 109, 114–116, 118, 122–123.

¹⁴⁷ І тоді, і згодом до формування стереотипного образу тих, хто вживає українську мову, як неосвічених, простаків, а то й комічних чи хитруватих персонажів низького соціального статусу долучився і радянський кінематограф (Е. Левкиевская, «Український мовний простір у російському просторі (на прикладі радянського кінематографа)», в *Русские об Украине и украинцах* (Санкт-Петербург: Алетея, 2012), 421–445).

виразніше за его-джерела (які насамперед репрезентують досвід окремих осіб) підкреслює масштабність згаданого чинника «престижності» мовного регістру як засобу русифікації та

адаптації до панівного мовного середовища — чинника, що залишатиметься у столиці України та інших українських містах актуальним у наступні десятиліття.

Bibliographic References

- Bazhan, O. "Movnyi protses v Ukrainskii RSR v umovakh pochatkovoho periodu destalinizatsii (1953–1955 rr.)." *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka* 14 (2008): 95–103.
- — —, "Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukrainskii RSR u druhii polovyni 1950-kh – 1960-kh rr." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2008): 147–159.
- Dziuba, I. *Spohady i rozдумы na finishnii priamii*. Kyiv: Krynytsia, 2008.
- Filipov, O. *Rozvytok radianskoi shkoly v URSR v period pershoi pislivoiennoi piatyrichky*. Kyiv: Radianska shkola, 1957.
- Hrytsenko, M. *Narysy z istorii shkoly v Ukrainskii RSR*. Kyiv: Radianska shkola, 1966.
- Koliaska, I. *Osvita v radianskii Ukraini*. Transl. from English, rev. and suppl. Toronto: Peter Martin Associates Ltd., 1970.
- Krasnozhan, N. "Rusyfikatsiia natsionalnykh menshyn Ukrainy (1944–1953)." *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 5 (2000): 123–125.
- Kyiv. *Istorychnyi ohliad (karty, iliustratsii, dokumenty)*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1982.
- Kyivskyi derzhavnyi istorychnyi muzei (putivnyk). Kyiv, 1955.
- Kyivskyi derzhavnyi istorychnyi muzei. *Korotkyi dovidnyk*. Kyiv: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR, 1958.
- Lavrut, O. "Radianska shkola u druhii polovyni 1940-kh — kintsi 1980-kh rr.: vymir Ukrainy." *Dysetratsiia ... doktora ist. nauk*, DNU im. V. Stusa, ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2021.
- — —, *Radianska shkola u druhii polovyni XX st.: vymir Ukrainy*. Sloviansk: Drukarskyi dvir, 2020.
- Levkievskaya, E. "Ukrainskii yazyk v russkom yazykovom prostranstve (na primere soetskogo kinematografa)." In *Russkie ob Ukraine i ukrainakh*, 415–454. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2012.
- Lobko, M. *Kapela bandurystiv Dniprodzerzhynskoho zavodu imeni F. E. Dzerzhynskoho*. Kyiv: Mystetstvo, 1952.
- Malakov, D. *Povoiennia. Spohady kyianyina*. Kyiv: Sydorenko V. B., 2013.
- — —, *U Kyievi 1950-kh*. Kyiv: Sydorenko V. B., 2011.
- Mykhailova, N. "Istorychnyi muzei u 1948 rotsi ochyma arkeolohiv." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 2 (2017): 173–177.
- Parakhina, M. "Osoblyvosti rusyfikatsii v URSR u druhii polovyni 1950 – pershii polovyni 1960-kh rr. (z istorii movnoi problemy)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2014): 128–146.
- Plokhii, S. "Natalia Yakovenko: portret istoryka u zворотnii perspektivi." In *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*, 35–61. Kyiv: Laurus, 2012.
- Postanovy partii ta uriadu pro shkolu*. Kyiv — Kharkiv: Radianska shkola, 1947.
- Sorokina, S., & O. Zavalna. "Orhanizatsiia roboty ta umovy pratsi spivrobotnykiv Derzhavnoho respublikanskoho istorychnoho muzeiu u 1943–1950 rr." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 8 (2023): 429–455.
- Volska, S. *Z dosvidu naukovo-osvitnoi roboty Kyivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu*. Kyiv, 1962.
- Yakubets, A. "Systema upravlinnia muzeinoiu spravoiu v URSR (1945–1953 rr.)." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 2 (1) (2017): 160–165.
- Yekelchuk, S. *Povsiakdennnyi stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny*. Kyiv: Laurus, 2018.
- Yurchuk, V. *Kulturne zhyttia v Ukraini u povoienni roky: svitlo i tini*. Kyiv: Asotsiatsiia "Ukraino", 1995.
- Zheplynskyi, B., & D. Kovalchuk. *Ukrainski kobzari, bandurysty, lirnyky. Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2011.
- Zheplynskyi, B. *Korotka istoriia kobzarstva v Ukraini*. Lviv: Vydavnytstvo "Krai", 2000.

M. Yaremenko

“[...] OCHEN’ PONRAVILAS’ NAM ENTA MUZEYA. OCHEN’ KHOROSHO I LAKHVOVO, KHVAKT”: RUSSIFICATION IN THE UKRAINIAN SSR IN THE LATE STALINIST PERIOD ON THE EXAMPLE OF THE STATE HISTORICAL MUSEUM’S VISITORS

Russification in the Ukrainian SSR has attracted the attention of historians, pedagogical researches, and linguists. Scholars have focused on various subjects: analysis of government regulations, education and school curricula, publishing, etc. However, the study of the Russification in the late Stalinist period is less frequently addressed than in the mid-1950s to 1980s. This article analyses how citizens of Soviet Ukraine used language in everyday life, and what prompted them to prefer Ukrainian or Russian. The paper is based on a study of the book of comments from the late 1940s and early 1950s by visitors to the main historical museum of the Ukrainian SSR in Kyiv (most of them represented the Ukrainian SSR). The voluntary choice of the language of visitors' notes in the book allows us to state the scale of non-administrative factors of Russification, the informal pressure of the Kyiv linguistic environment, and ideas of prestigious vs. non-prestigious. In particular, the article analyses the social composition, origin, and age characteristics of visitors to the historical museum of the Ukrainian SSR to understand whether they influenced the choice of language of written feedback. It also pays attention to the literacy, stylistics, and vocabulary of the excursionists' notes.

Keywords: Russification, Late Stalinism, Ukrainian SSR, Kyiv, State Historical Museum.

Матеріал надійшов 08.09.2025

Біла А. М.

«МАНДРІВКА ДО ІНШОГО СВІТУ», АБО ЯК АГІТАТОРИ-АТЕЇСТИ РЕПРЕЗЕНТУВАЛИ СВІЙ РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД (на прикладі автобіографічного нарису Євграфа Дулумана)

Статтю присвячено спробам агітаторів-атеїстів, які в минулому були священниками і зреклися віри, знайти спосіб «правильно» говорити про своє релігійне минуле. Вони, як і інші радянські люди, використовували практику написання «правильних біографій» як одну із стратегій виживання. Однак перед агітаторами поставало складне завдання: влада очікувала, що вони розповідатимуть про своє релігійне минуле та зречення віри як про приклади наочної атеїстичної пропаганди, водночас, такі сюжети могли бути потенційно небезпечними для їхніх авторів. На основі автобіографічного нарису Євграфа Дулумана «Чому я перестав вірити в бога» ми намагаємося простежити стратегії, які використовували пропагандисти у репрезентації свого минулого. Для цього ми аналізуємо самоідентифікацію автора, наратив, який він конструює, і топос «мандрівки до іншого світу», який Дулуман використовує для зображення свого релігійного минулого. Останній є не просто гарною метафорою, а продуктом ідеологічного дискурсу періоду «відлиги» з його яскравим акцентом на творенні радянської новомови. І демонструє, що у пошуках засобів «правильно» говорити про себе агітатори звертались передусім до тих риторичних конструкцій, які були б знайомими радянському суспільству.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда в СРСР, хрущовська антирелігійна кампанія, агітатори-атеїсти, «правильне минуле», «нова радянська людина», Євграф Дулуман.

Конструюючи свою біографію, радянська людина вчилася писати так, як від неї очікували. Йдеться не лише про правильну мову, а й про формування образу «правильного минулого»: соціального походження, життя під час Другої світової війни, членства в партії та участі в суспільному житті. Подекуди для цього доводилось приховувати незручні моменти минулого, прикрашати деякі вчинки або ж взагалі відверто брехати про певні події. До таких схем конструювання «правильної версії себе» звертались із різними мотиваціями: щоб отримати бажане місце роботи, житло чи соціальний статус, і навіть щоб захистити себе від можливих неприємностей чи небезпек.

Аналізуючи его-джерела, необхідно зважати на кілька їхніх специфічних рис, які суттєво впливають на те, як історики можуть ними послуговуватись. Першу ремарку висловив Джеремі Д. Попкін: створюючи розповіді про себе, їхні автори змушені відсіювати інформацію і вибирати, що вони готові зробити публічним, а що — ні. Так само рішення розповісти читачам про свій досвід призводить до потреб визначення стилю, змісту та побудови розповіді, а це неминуче призводить до формування певного нарати-

ву¹. По-друге, як зазначила Барбара Волкер, ми не можемо використовувати ці его-джерела для вивчення історичних подій. Але водночас вони можуть дати нам навіть дещо важливіше: ці джерела відтворюють те, як їхні автори сприймають навколишній світ. Саме завдяки таким документам ми можемо зрозуміти, як їхні автори ставляться до свого минулого і теперішнього, що для них є суспільною нормою, а що — аномалією². Тож, як влучно підкреслив Девід Гіллеспі, автобіографія є справжнім «дзеркалом досвіду» людини і відображає її спробу зрозуміти себе, відтворити свій шлях³. І саме в цьому контексті ми використовуватимемо его-джерело у цій статті: ми спробуємо зрозуміти, що воно може сказати про свого автора і сприйняття ним норм суспільства, в якому він жив.

¹ Jeremy D. Popkin, "Historians on the Autobiographical Frontier," *The American Historical Review* 104, no. 3 (June, 1999): 726.

² Barbara Walker, "On Reading Soviet Memoirs: A History of the 'Contemporaries' Genre as an Institution of Russian Intelligentsia Culture from the 1790s to the 1970s," *Russian Review* 59, no. 3 (Jul., 2000): 329.

³ David Gillespie, "First Person Singular: The Literary Diary in Twentieth-Century Russia," *The Slavonic and East European Review* 77, no. 4 (Oct., 1999): 621–622.

Корисною для розуміння нашого джерела також є теза Олени Стяжкіної про створення «правильної» біографії як стратегії виживання радянських людей, їхній спосіб пристосування до вимог системи, і саме тому громадяни вчилися писати про себе так, як система хотіла про це почути⁴. Зауважмо, що багато з них навіть опанували це мистецтво спілкування з державою на віртуозному рівні, проте жоден не був застрахований від загрози викриття. До того ж, у радянському суспільстві була специфічна категорія людей, які опинилися у вкрай складному становищі щодо конструювання своїх біографій — це колишні священники, які порвали з релігією і стали агітаторами-атеїстами.

Під час хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 років радянська влада боролася з Церквою на інституційному рівні, а також активізувала атеїстичну пропаганду як складник ідеологічного протистояння⁵. За останню здебільшого відповідала окрема організація — Товариство «Знання» СРСР, яке складалося з республіканських осередків по всій державі. Вікторія Смолкін пропонує виокремлювати три категорії агітаторів-атеїстів: першими з них були пропагандисти від часів «безбожної п'ятирічки», які вели агітацію в дусі «войовничого атеїзму». Другими — помірковані вчені, основним завданням яких була пропаганда науково-матеріалістичного світогляду, а в радянських реаліях атеїзм тлумачився як його складник. І останньою, найбільш специфічною категорією були священники, які публічно зреклися віри і стали атеїстами. З погляду влади, вони були найбільш ефективними агітаторами з кількох причин: по-перше, ці люди мали досвід вивчення релігії, а отже розумілися на основах віри, знали її слабкі місця і могли дискутувати з вірянами предметно, а не лише на рівні войовничих гасел чи наукових фактів⁶. По-друге, вони самі по собі були наочною демонстрацією «перемоги соціалістичного способу життя», а їхні дії — прикладом для наслідування вірянами. Тому у своїй роботі їм постійно доводилось конструювати перед аудиторією свої біографії.

За таких умов перед агітаторами поставала дилема: вони не могли уникати або замовчувати

того факту, що раніше були релігійними людьми, але й мусили навчитись описувати своє минуле так, щоб не наражати себе на небезпеку бути звинуваченими у реакціонізмі. І для цього недостатньо було просто опанувати радянську новомову з її специфічною лексикою, потрібно було знайти такі пояснення, які виправдали б їхні дії в минулому не лише перед владою, а й перед усім суспільством. Тому агітатори розробляли певні стратегії репрезентації минулого: вони не лише намагалися акцентувати увагу аудиторії на своєму «правильному» виборі — розриві з релігією і подальшому житті, а й формували значно складніші наративи для опису минулого. Прикладом такої репрезентації може бути брошура «Чому я перестав вірити в бога», яку написав Євграф Дулуман.

«Дзеркало досвіду»

Дулуман був непересічною особистістю серед поборників атеїзму в пізньорадянський період. Він народився у 1928 р., мав досвід навчання в духовній семінарії в Одесі, а потім — у Московській духовній академії, був кандидатом богослов'я⁷. У 1952 році публічно зрікся віри, згодом вступив до Товариства «Знання» УРСР і був відлучений від Церкви⁸. З кінця 1950-х років брав активну участь у атеїстичній пропаганді, зокрема під час хрущовської антирелігійної кампанії. Наприклад, лише за три місяці 1960 р. він провів більш ніж 50 виїзних лекцій, і деякі з них були такими популярними, що аудиторії були занадто малі для великої кількості слухачів, що приходили⁹. У 1964 році він став кандидатом філософських наук, працював у Київському планетарії, викладав у низці університетів, а також був завідувачем відділу теоретичних проблем релігії та атеїзму в Інституті філософії АН УРСР¹⁰. Протягом своєї кар'єри Євграф Дулуман написав низку монографій про концепт наукового атеїзму, матеріалістичний світогляд і релігійні вірування в СРСР, деякі з них були видані у співавторстві з іншими відомими діячами київської школи атеїзму — Володимиром Танчером і Борисом Любовиком. І саме Дулумана на рівні з Олександром Осиповим

⁴ Олена Стяжкіна, «Людина в радянській провінції: освоєння(від)мови», *Україна модерна*, дата звернення 7 березня 2025, <https://uamoderna.com/md/212-212/>.

⁵ Наталія Шліхта, «Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель», *Україна модерна* 4–5 (Ост., 1999): 253–254.

⁶ Victoria Smolkin, *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 113–114.

⁷ Оксана Горкуша, «Пам'яті знаного атеїстичного релігієзнавця Євграфа Дулумана», *Українське релігієзнавство* 68 (2013): 220.

⁸ Євграф Дулуман, «Что было после того, как я перестал верить в бога», *Наука. Релігія. Суспільство* 4 (2011): 165.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1470. Арк. 24, 27, 50.

¹⁰ Горкуша, «Пам'яті знаного атеїстичного релігієзнавця», 221.

вважають найвпливовішим атеїстом-відступником Радянського Союзу¹¹.

Проте у цьому дослідженні нас цікавить найбільш ранній період пропагандистської кар'єри Євграфа Дулумана, коли він ще не мав всесоюзного визнання, а лише починав свій шлях поборника атеїзму. Одразу після зречення в 1952 р. йому не вдалось здобути вищу освіту з філософії, тому за порадою вже згаданого Володимира Танчера він вступив до Одеського кредитно-економічного інституту¹². Лише у 1956 р. Євграф Дулуман став студентом філософського факультету Київського державного університету, а Танчер відтоді був його наставником¹³. Тоді ж колишній богослов став членом редакційної колегії газети «Молодь України», яка на той час була друкованим органом ЦК ЛКСМУ. Як зазначав у пізніших спогадах сам Євграф Дулуман, комсомольці поставили перед ним завдання: «Приглядатись до атеїстичних публікацій в газеті»¹⁴.

Менш ніж за півроку, у березні 1957 р., на шпальтах «Комсомольської правди» було надруковано статтю — публічне зречення Дулумана «Як я став атеїстом»¹⁵. Одразу після цього текст було опубліковано у низці інших всесоюзних і республіканських видань¹⁶. А за кілька місяців, у серпні того-таки 1957-го, було видано проаналізований у нашому дослідженні автобіографічний нарис «Чому я перестав вірити в бога». Можна припустити, що цей текст був написаний ще до березня 1957 р., бо стаття в «Комсомольській правді» є буквально компіляцією фрагментів нарису, за винятком незначних відмінностей.

Зважаючи на роботу Дулумана в редакції «Молоді України», не дивно, що за публікацію розширеної версії біографії відступника відповідало видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Але ще більш показовим є той факт, що у тому ж році аналогічну брошуру, лише написану російською мовою, було видано в московському видавництві «Молода гвардія»¹⁷. Нагадаємо, що саме наступного, 1958 року, розпочнеться масштабна хрущовська антирелігійна кампанія, в межах якої атеїстична пропаганда досягне значних розмірів. Тож якщо звернути увагу на активність пу-

блікацій Дулумана у переддень кампанії, а також згадану вище раду «приглядатись» до антирелігійних текстів, яку агітатор-атеїст отримав від комсомолу у 1956 р., можна стверджувати, що публікація брошури «Чому я перестав вірити в бога» мала для партійних ідеологів важливе пропагандистське значення. На користь цього свідчать і пізніші спогади Дулумана: в інтерв'ю Вікторії Смолкін у 2009 році він зазначав, що перша публікація його біографії у «Комсомольській правді» відбулась за особистої ініціативи Олексія Аджубея. Останній був головним редактором цієї газети і, що ще більш важливо, зятем Микити Хрущова. За словами Дулумана, Аджубей особисто розповів першому секретарю ЦК про новоспеченого відступника¹⁸.

Тож автобіографічний нарис — це не просто спроба Дулумана перетворити своє «неправильне» минуле на «правильний» образ сьогодні, і не лише формування нової ідентичності Дулумана як радянської людини. А й, цілком імовірно, приклад для наслідування, який був українцям потрібним владі під час антирелігійної кампанії. Власне, у пізніших спогадах Дулуман і сам підкреслював значення свого тексту — публічного зречення як рольової моделі для «кількох тисяч» інших відступників, серед яких був і відомий протоієрей Олександр Осипов¹⁹. І хоча ці цифри, як і вплив на самого Осипова, ймовірно, є перебільшенням, не варто відкидати того факту, що пізніші тексти-зречення багато в чому переймають окремі елементи або й увесь наратив брошури Дулумана «Чому я перестав вірити в бога»²⁰.

Сам автор описує її як автобіографічну книжку, яка має дати читачам відповіді на запитання, чому один із найкращих учнів духовної семінарії став «завзятим борцем проти релігії»²¹. Зауважмо, що брошура не є автобіографією в класичному її розумінні. По-перше, у ній розмита хронологія, є неточності і навіть взагалі пропущено дати для окремих подій. По-друге, у розповіді про себе автор робить численні вставки: це і уривки зі щоденників часів навчання в духовній семінарії, і його розповіді про зустрічі з віряна-

¹¹ Smolkin, *A Sacred Space Is Never Empty*, 113.

¹² Дулуман, «Что было после того, как я перестал верить в бога», 164–166.

¹³ Там само, 167.

¹⁴ Там само, 167.

¹⁵ Евграф Дулуман, «Как я стал атеистом. Рассказ бывшего кандидата богословия», *Комсомольская правда* 71 (24 марта, 1957): 2–3.

¹⁶ Дулуман, «Что было после того, как я перестал верить в бога», 167.

¹⁷ Див.: Евграф Дулуман, *Почему я перестал верить в Бога* (Москва: Молодая гвардия, 1957).

¹⁸ Evgraf Duluman: interview by Victoria Smolkin, Kyiv, Ukraine, February, 10, 2009.

¹⁹ Дулуман, «Что было после того, как я перестал верить в бога», 167.

²⁰ Див. наприклад: В'ячеслав Ковальський, «Пориваю зі світом ілюзій», *Войовничий атеїст* 7 (1963): 30–31; Андрій Костенко, «Чому я покинув духовну семінарію?», *Там само* 3 (1960): 20–22; Федір Діденко, «Пориваю з мракобіссям», *Там само* 1 (1960): 22–21; Євген Якубович, «Не хочу більше обдурювати людей», *Там само* 7 (1961): 25; Михайло Трубочов, «Я зрікся сану», *Там само* 2 (1962): 23.

²¹ Евграф Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога* (Київ: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957), 2.

ми у ролі агітатора-атеїста, і суто пропагандистські наративи про неспроможність релігійних вірувань, які є явними кальками з методичної літератури для агітаторів. До того ж, це его-джерело написане в публіцистичному, а подекуди навіть художньому стилі, і орієнтоване на широку аудиторію.

Водночас, автобіографічний нарис «Чому я перестав вірити в бога» не можна сприймати як мемуари в прямому значенні цього слова. Йохен Геллбек визначає мемуари як пам'ятник власному «я» — dokonаний твір, який є цілісною розповіддю про саморозвиток людини та її утверджену ідентичність, натомість щоденник є своєрідним «будівельним майданчиком» тієї-таки ідентичності²². У брошурі Євграфа Дулумана немає остаточної версії його ідентичності, це радше опис процесу її формування. Але при цьому текст і не є щоденником, бо писався ретроспективно.

Крім того, автор створив цю брошуру, не просто аби сконструювати «правильний» образ минулого, а для того, щоб його історію читали люди. Дулуман неодноразово звертається до своїх читачів протягом усього тексту, причому, залежно від частини его-джерела, його цільова аудиторія змінюється. Чітко можна виокремити щонайменше три категорії читачів, до яких він звертається: віряни, яких він різними способами намагається переконати у перевагах атеїстичного світогляду; влада і радянське суспільство, перед якими він виправдовується, чому «припустився помилки» і «піддався» релігійним переконанням; священнослужителі, яким він пояснює, чому покинув їх. Тобто фактично це его-джерело не можна віднести до якогось одного жанру: автобіографії, мемуарів чи щоденника.

«Між крапельками»

Треба зазначити, що Євграф Дулуман у своєму тексті використовує цілу низку риторичних стратегій, як розповісти про своє «неправильне» минуле і при цьому не наразити себе на небезпеку. Насамперед звернімо увагу, як він про себе пише, а точніше, як себе називає. Одразу від першого знайомства з его-джерелом читач отримує певний образ автора, адже у підзаголовку брошури зазначено, що це «розповідь колишнього кандидата богослов'я»²³. Такий ідентифікатор

Дулуман використав і у передмові до читачів, і неодноразово протягом усього тексту²⁴. На нашу думку, автор таким чином намагався підкреслити свій високий статус у релігійній спільноті і, отже, велику втрату, яку їй завдало його зречення. Це підтверджують і непоодинокі згадки, якою несподіванкою для священників був розрив Дулумана з релігією, і те, що він явно «говорив не на її користь»²⁵.

Також автор називає себе «одним із найкращих учнів семінарії»²⁶, згодом — її «викладачем»²⁷ і «церковником»²⁸, але не священником — це принципова деталь, адже і в значно пізніших спогадах²⁹ і інтерв'ю³⁰ Дулуман підкреслюватиме, що не прийняв хіротонію. Зауважимо, що практика використання слова «церковники» була поширеною в радянській атеїстичній пропаганді, але дуже мало ймовірно, що Дулуман, зважаючи на його освіту та досвід, не знав про помилковість цього терміна. Тож можна припустити, що він не використовував поняття «священник» не лише з уваги до деталей, а й для того, щоби натякнути читачу, що він так і не дійшов до «крайньої точки» — не став посередником між людьми і Богом.

Описуючи релігійний період свого життя, агітатор також називає себе «похмурим філософом»³¹, «людиною без твердого світогляду»³² і «буридановим віслюком»³³. Ці позначення він використовує для того, щоб підкреслити, що він ніколи не був абсолютно вірним релігії, а на підсвідомому рівні розумів, що це помилка, і постійно сумнівався у своїх діях, аж доки остаточно не розірвав усі зв'язки з Церквою. Зрештою, протягом твору у своїх самоідентифікаціях Євграф Дулуман «по-радянськи еволюціонує» до «безвірника»³⁴, «радянської людини», яка сама є «чудотворцем»³⁵, і «активного будівника життя»³⁶, а отже й комуністичного устрою. Тобто навіть у лексиці, яку агітатор використовує для опису себе, він, свідомо чи ні, дотримується певної стратегії використання «правильної», радян-

²⁴ Там само, 2, 34.

²⁵ Там само, 36.

²⁶ Там само, 2.

²⁷ Там само, 34.

²⁸ Там само, 2.

²⁹ Дулуман, «Что было после того, как я перестал верить в бога», 169.

³⁰ «Проф. Дулуман: ніякої правди в релігії немає», Інтерв'ю Української служби ВВС з Є. Дулуманом. Кореспондент.нет, дата звернення 23 березня 2025, <https://ua.korrespondent.net/bbc/1102546-prof-duluman-niyakoyi-pravdi-v-religiyi-nemaie>.

³¹ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 24.

³² Там само, 29.

³³ Там само, 30.

³⁴ Там само, 2.

³⁵ Там само, 35.

³⁶ Там само, 38.

²² Jochen Hellbeck, "Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts," *Russian Review* 60, no. 3 (Jul., 2001): 344.

²³ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 1.

ської мови, яка була невід'ємною частиною конструювання минулого.

Тож бачимо, що, описуючи своє минуле, Євграф Дулуман шукав способів говорити про себе так, як, з одного боку, того вимагала влада, розповідати про свій релігійний досвід і бути прикладом подолання перешкод на шляху до твердого атеїстичного світогляду. Але з іншого боку, він намагався зробити це максимально обережно, і при цьому створити образ «благоннадійного» радянського громадянина, який все своє життя намагався бути корисним суспільству. Одним словом, агітатор намагався «прошмигнути між крапельками», репрезентуючи своє минуле, і для цього він використовує одну вкрай цікаву риторичну стратегію.

«Мандрівка до іншого світу»

Найважливішим фактором формування у читачів правильного враження про життя агітатора є сам по собі наратив, який створює Євграф Дулуман. Щоб описати свій досвід релігійності, він використовує прийом мандрівки, причому йдеться не про типову подорож довжиною в життя — він здійснює цю мандрівку з екзистенційною метою — віднайти істину. На це навіть вказує назва передостаннього розділу нарису: «Життя — шлях до істини».³⁷ Тобто йдеться водночас і про фізичні переміщення автора, і про уявну подорож, яка відповідає світоглядним змінам людини.

Для того щоб зрозуміти, чому розповідь Дулумана про своє релігійне минуле схожа на ідейну «мандрівку до іншого світу», варто спершу звернути увагу на те, з чого вона починається. Не враховуючи короткого вступу, який складається з прикладу роботи Євграфа Дулумана як лектора-атеїста і слугує радше підготовкою читача до змісту книжки, автор традиційно розпочинає із розповіді про своє дитинство. І буквально з першого речення агітатор заявляє, що він — звичайна радянська людина: «До шістнадцяти років я нічим не відрізнявся (тут і далі курсив мій. — А. Б.) від сотень і тисяч моїх однолітків»³⁸. Далі Дулуман підкреслює, що його батьки не були вірянами, і як доказ цього автор одразу ж наводить приклад, як під час сімейних святкувань у них вдома виголошували безбожницькі анекдоти та тости. Зауважмо, що згадка про «правильне походження» є типовою практикою у конструюванні свого минулого радянськими

людьми — це мало б убезпечити автора від непотрібних підозр про неблагоннадійність³⁹.

Потім автор знову відходить від особистого досвіду і ототожнює себе з масами інших: «Ми, сільські діти, ставилися до релігії по-своєму “критично”. Зустрічаючи свого сільського попа... охоче частували його глузливіми віршиками або пісеньками»⁴⁰. Таким чином, Дулуман подає першу тезу, яка стане відправною точкою у його ідейній мандрівці: від природи люди є атеїстами, а релігійні переконання накинута суспільством. Саме тому діти, хоча й не мають свідомого атеїстичного світогляду, все одно інтуїтивно дотримуються його. Ця ідея «врожденного атеїзму» дуже добре простежується у словах Дулумана: «Ми (діти. — А. Б.) відкидали релігію з порога, без доказів. До цього нас приводило саме життя»⁴¹. Для нас ця теза важлива, оскільки вона зображає щасливе, веселе життя майбутнього агітатора до мандрівки, і після неї він намагатиметься повернутись саме до цього початкового стану. Але спершу має статись переламний момент, який змусить Дулумана почати пошуки тієї «втраченої істини», яку він нібито знав від самого початку на підсвідомому рівні. Таким зламом була Друга світова війна: батько Євграфа, Каленик Дулуман, був мобілізований. Зауважмо, що відповідна поведінка під час війни теж була важливим складником конструювання «правильного минулого» для радянських людей, адже мала б демонструвати патріотизм, стійкість переконань і лояльність до радянської влади навіть у кризових ситуаціях⁴².

Однак у цьому випадку особливо цікавим є те, як автор моделює цю ситуацію: спершу йдеться про прощання з рідною людиною. Агітатор вкладає в уста батька згадку про власне дитинство, коли йому довелося із десяти років батракувати⁴³. Якщо врахувати, що Євграф Дулуман народився в 1928 р.⁴⁴, то очевидно, що дитинство його батька припало на роки Першої світової, а отже негативна конотація «батракування» стосується саме періоду до Жовтневого перевороту. Цей здогад підтверджується вже в наступних репліках батька, які він нібито адре-

³⁷ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 30.

³⁸ Там само, 5.

³⁹ Олена Стяжкіна, «“Правильна біографія” пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу)», в З. Лихолобова, *Нові сторінки історії Донбасу* (Донецьк, 2008), 206.

⁴⁰ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 6.

⁴¹ Там само.

⁴² Ярослав Журавльов, «Дзвони тривоги: листи трудящих до органів влади», в *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*, ред. В. Даниленко, В. Крушина, М. Смольницька (Київ: Інститут історії України, 2022), 412.

⁴³ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 7.

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1470. Арк. 24.

сує синові: «Поки я повернуся, ти повинен замінити мене і в колгоспі, і вдома. Будь хазяїном. *Колгосп підтримає вас, тобі легше буде, ніж мені колись...* Я скоро повернусь, ось тільки розіб'ємо фашистів»⁴⁵.

Ця модель є надзвичайно ідеологічно «правильною» з кількох причин: по-перше, син має замінити батька не лише як глава сім'ї, а й у його колективі (колгоспі) — фактично радянському суспільстві, а отже бути йому корисним. Варто нагадати, що саме суспільно-корисна праця була однією з головних ознак образу «нової радянської людини»⁴⁶, який активно формувався саме в той час, коли Дулуман писав свою брошуру. У цьому сенсі показово, що навіть за порядком слів у реченні колектив стоїть на першому місці щодо сім'ї. По-друге, в цитованій моделі є акцент на змінах на краще, які принесла в життя звичайних людей радянська влада: цій дитині не доведеться так тяжко працювати, як колись її батьку, бо є радянське суспільство, яке подбає про неї. І, зрештою, Дулуман підкреслює відданість Батьківщині та патріотизм батька, який понад усе прагне подолати головного ворога — «розбити фашистів». Тобто автору в коротенькому абзаці дивовижним чином вдалось досягти одразу потрібної мети: заявити про «правильне» минуле своєї сім'ї під час Другої світової війни, довести свою відданість ідеалу суспільно-корисної праці з малих років, і при цьому всьому підкреслити, як радянська влада полегшила життя простим людям (!).

Усе ж повернімося до головної риторичної стратегії у цьому тексті — «мандрівки до іншого світу». Через смерть батька і скрутне становище сім'ї, під час війни матір прийняла в своє житло сільського священника з родиною як квартирантів⁴⁷. Насправді важливою деталлю є те, що саме жінка піддається обставинам і пускає до хати «внутрішнього ворога», але це вже предмет дослідження гендерного аспекту радянської атеїстичної пропаганди. У нашому випадку ця ситуація важлива, бо саме в цей момент розпочинається «мандрівка» Дулумана. Підліток дуже любив навчатись і постійно прагнув до знань, а відвідування школи через війну стало неможливим, натомість удома завжди можна було поговорити зі священником, звісно, для того, щоб переконати останнього у хибності релігійних догм. Однак священник виявився досвідченішим і поступово «нав'язав» хлопцеві думку,

що для того, щоби пізнати істину, потрібно вислухати обидві сторони⁴⁸. Тож у читача виникає враження, що Дулуман став на цей шлях зовсім не із власної провини — він був юним і недосвідченим, як і будь-який інший молодик, мав ідеалістичне бачення світу, хотів пізнати істину. А «підступний» священник скористався цим, тож під його впливом хлопець зробив необачний крок — вступив до духовної семінарії.

Власне в цей момент Дулуман потрапляє «в інший світ». Причому автор досить красномовно описує це в перших реченнях нового розділу: «Без перебільшення можу сказати, що перше знайомство з *церковним середовищем* справило на мене враження, начебто я перейшов з ХХ століття в *Середньовіччя*. Яким *диким і неприродним* здавалося мені в перші дні цілування ікон, довгі опівнічні моління, пости, поклони, причащення»⁴⁹. Відтак ми бачимо перші обриси «іншого світу» — релігійного життя як чогось відсталого, варварського, такого, що суперечить людській (нагадаємо — атеїстичній) природі Євграфа Дулумана. Зауважмо, що надалі вся частина розповіді, яка стосується релігійного періоду життя автора, буде змальована саме в таких барвах: похмурих, темних і неприємних. У брошурі релігія постає як сила, яка пригнічує кожного, хто потрапляє під її вплив, причому Дулуман не просто бездумно переказує всім відомий вислів про «опіум народу», а створює його власні інтерпретації: «релігійний опіум на якийсь час *оп'янив мене*»⁵⁰, «їй (релігії. — А. Б.) потрібен *розум під наркозом*»⁵¹. Ще красномовнішим у цьому контексті є речення: «Розгнуждана релігією *дикунська фантазія вбиває все здорове в людині*, робить з неї нікчему, яка сама себе до того залякує, що перетворюється на *живий труп*»⁵². Останнє словосполучення особливо важливе, бо воно підказує нам, ким є вірянин для автора нарису — ходячим мерцем, який не може жити у тому самому світі, що й інші люди, його середовище — царство мертвих. І саме ним є релігія, як її змальовує Євграф Дулуман, саме тому його досвід — це мандрівка до іншого світу. Крім того, для посилення негативного враження від життя вірян автор постійно акцентує на негативних емоціях, які він нібито переживав, поки перебував у духовній семінарії: «Я ходив похмурий, ні з ким не розмовляв, і вони (семінаристи. — А. Б.) прозвали мене похмурим філосо-

⁴⁵ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 7.

⁴⁶ «Програма КПРС (1961)», дата звернення 10 березня 2023, <http://museumreforms.ru/node/13891>.

⁴⁷ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 7.

⁴⁸ Там само, 8–10.

⁴⁹ Там само, 11.

⁵⁰ Там само, 14.

⁵¹ Там само, 15.

⁵² Там само, 14.

фом»⁵³. Такі емоційно забарвлені речення раз-у-раз навіюють читачеві похмуру картину релігійного життя.

Однак варто зауважити, що власне релігійно-му періоду своєї біографії Дулуман приділяє вкрай мало уваги у згаданій брошурі. Це помітно навіть за поверхового аналізу тексту: саме тим подіям, які автор нібито переживав, коли був вірянином, присвячено лише один розділ із промовистою назвою «Я був глибоко релігійним». Що найважливіше, ця частина є і найменшою за об'ємом серед усього тексту — лише п'ять сторінок, при тому, що вся брошура становить 39 аркушів. На нашу думку, це теж є певною стратегією для конструювання «правильної» версії минулого. Йдеться про те, що Дулуман навмисне намагається зобразити коротшим той період, коли він був вірянином. У тексті релігійний період свого життя агітатор визначає з 1945 до 1947 р., коли навчався в духовній семінарії. Це при тому, що він офіційно зрікся віри лише у 1952 р., а за ці «зайві» п'ять років (1948–1952) Дулуман встиг вступити до духовної академії, стати кандидатом богослов'я і навіть попрацювати викладачем семінарії у Саратові⁵⁴. Натомість агітатор описує таку насичену частину свого життя як час, коли він уже не вірив у Бога, але його все ще терзали глибокі сумніви, тому він шукав можливостей полишити духовний світ. Показовими є і назви розділів, в яких описуються ці п'ять років: «Релігія перед критикою здорового розуму» і «На роздоріжжі»⁵⁵.

До того ж, саме в цих двох частинах автор робить найбільше суто пропагандистських вставок про «неспроможність релігійних вірувань», які загалом не мають стосунку до особистого досвіду Дулумана, але формують у читача уявлення про переваги атеїстичного світогляду. Більш того: незважаючи на те, що у цих частинах автор найменше звертається до власних спогадів, саме ці розділи становлять ледь не половину усього тексту его-джерела — 17 сторінок із 39 загальних. Треба також урахувати ще й збиту хронологію: у цих фрагментах тексту автор намагається уникати використання дат, натомість вживає фрази на кшталт «релігійна екзальтація тривала близько двох років»⁵⁶. У читача виникає враження, ніби релігійний період життя Дулумана був украй коротким, і власне щирим вірянином він був дуже обмежений час. На нашу думку, автор зумисно будує свій наратив так, щоби

сформувати ілюзію короткотривалості власної «мандрівки до іншого світу», і зобразити її як помилку юності — необачний крок, який був скоєний через допитливість і недосвідченість. Єдиний раз, коли агітатор обмовився, наприкінці тексту: коли прославляє радянську дійсність і своє повернення в суспільство, він згадує свій «жаль про втрачені сім кращих молодих років життя»⁵⁷. Проте це виглядає саме як випадкова обмовка, адже до цього увесь наратив будувався навколо двох років релігійних переконань.

І перш ніж завершити свою «мандрівку до іншого світу», агітатор наостанок дає ще одну вельми цікаву характеристику цього місця. З одного боку, Дулуман укотре підкреслює гарні умови життя, які там були б йому влаштовані: щомісячна заробітна плата в 3900 карбованців, перспектива «блискучої церковної кар'єри»⁵⁸, безкоштовне харчування та матеріальне забезпечення, яке в умовах дефіциту подекуди відігравало важливішу роль, ніж гроші⁵⁹. Але незважаючи на усі ці принади заможного життя, він робить вибір на користь атеїзму. І, описуючи своє прощання з релігією, він знову надає їй різко негативні риси: «Ніщо не могло більше утримати мене в світі церковників. І я поїхав, покинув його. Від'їжджаючи, залишив листа: “Я до вас більше не повернуся ніколи: у вас все таке шкідливе, таке невірне, таке гідке, таке мізерне!”»⁶⁰. Саме цей образ іншого, релігійного світу Дулуман хотів закарбувати в пам'яті читачів.

Водночас його «мандрівка» звернула назад — він повернувся в радянську дійсність. У цьому сенсі в тексті є одразу кілька цікавих пасажів, які формують образ повернення до атеїстичного світогляду і радянських реалій. Дулуман ніби намагався створити із цього повернення свою версію гасла «ad fontes» — він акцентує увагу на початках свого шляху: «Мені треба було стати тим, ким був мій батько — чесним трудівником!»⁶¹. Агітатор описує це як повернення не лише до того «вродженого атеїзму», якого дотримувався у дитинстві, а й до радянського суспільства загалом. Це досить чітко простежується у фразах: «Я опинився на відшибі, в стороні від широкої дороги, якою йдуть народи нашої Соціалістичної Батьківщини у прекрасне майбутнє»⁶², або: «Але служити суспільству, перебуваючи поза ним, неможливо. Поки я був у церковному середовищі, чи міг я віддавати свої сили Батьківщи-

⁵³ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 24.

⁵⁴ Там само, 34.

⁵⁵ Там само, 14, 23.

⁵⁶ Там само, 14.

⁵⁷ Там само, 36.

⁵⁸ Там само, 34, 36.

⁵⁹ Стяжкіна, «Людина в радянській провінції».

⁶⁰ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 36.

⁶¹ Там само, 36.

⁶² Там само, 35.

ні?»⁶³. Остання репліка дуже добре демонструє: релігійні люди не є частиною радянського суспільства, вони належать до «іншого світу».

Натомість Дулуман повернувся до соціуму, розпочав свою суспільно-корисну працю — атеїстичну пропаганду, а отже став справжньою *радянською людиною*. Щодо декларованої мети мандрівки Дулумана, то він найкраще підсумовує її вкрай простим, але ідеологічно «правильним» формулюванням — агітатор знайшов істину у «прекрасній радянській дійсності»⁶⁴. З цього погляду на перший план виходить навіть не сама мандрівка, а факт повернення Дулумана до радянського способу життя, який з очевидних причин зображується як єдиновірний.

Власний стиль чи дух епохи?

Якщо зосередитись на меті написання цього его-джерела, на наш погляд, украй влучним є підхід Йохена Геллбека, який наголошував, що радянські люди часто писали про себе для того, щоби в процесі створення тексту сформувати власну ідентичність⁶⁵. Інакше кажучи, завдяки розповіді про своє життя автор мав би краще пізнати себе і усвідомити, ким він є. Незважаючи на те, що на початку нарису Дулуман стверджує, що пише її як відповідь на «численні листи одноподумців і недругів» із питаннями про його життєвий досвід⁶⁶. Під час аналізу тексту стає зрозуміло, що автор намагається виправдати свої вчинки не лише перед суспільством, а й перед самим собою. Він намагається утвердити думку про самого себе як атеїста, який має стійкі переконання, діє «правильно», відповідно до норм суспільної моралі і, зрештою, є частиною радянського суспільства. Тобто цей текст був потрібен Дулуману, щоб сконструювати свою нову ідентичність після зречення віри, проголосити нове «я», яке відповідало б його новій суспільній ролі. А разом з тим нарис і сам агітатор мали би бути прикладом для інших відступників і атеїстичної пропаганди.

Але набагато важливішим є те, *чому* автор задля досягнення цієї мети зображає своє релігійне життя саме як *інший світ*. Можна стверджувати, що це лише гарна метафора для дотримання художнього стилю брошури. Однак це не пояснює головного: чому саме *ця* метафора з-поміж усіх інших стала лейтмотивом розповіді

агітатора? Натомість можна припустити, що зображення релігійного досвіду як «мандрівки до іншого світу» — це не особистий винахід Євграфа Дулумана, а саме продукт ідеологічного дискурсу періоду «відлиги», який був наскрізь пов'язаний із творенням радянської новомови.

Наталія Лебіна підкреслює, що саме за часів Хрущова до радянського слововжитку ввійшло поняття «антисвіт» (рос. антимир). Цей термін був покликаний вмістити в собі усі антиподи радянського способу життя, він буквально був утіленням суспільних аномалій⁶⁷. А оскільки абсолютним ідеалом був образ «нової радянської людини», що формувався саме у той час, то поняття «антисвіт» могли використовувати для маркування абсолютно різних груп людей: дармоїдів, стиляг, безхатченків, фарцувальників⁶⁸ і (від себе додаємо) вірян. Дослідниця підкреслює, що використання топосу «антисвіту» з погляду влади було важливою складовою конструювання цих самих аномалій, адже саме завдяки позначенню їх як чогось чужого, ненормального, у суспільстві формувалось відповідне негативне ставлення до таких явищ. А це було необхідним завданням, оскільки відповідальність за боротьбу з цими «антисвітами» серед іншого влада покладала й на саме суспільство. Хоча, як наголошує Лебіна, вже в 1960-х влада знову почала активніше застосовувати законодавчі методи у боротьбі з суспільними аномаліями⁶⁹. Проте на рівні риторики образ «антисвіту» залишився і надалі, й особливо часто фігурував у художній літературі 1960-х років⁷⁰.

На нашу думку, саме поширення поняття «антисвіт» в ідеологічному дискурсі періоду «відлиги» вплинуло на вибір Євграфа Дулумана того способу, яким він конструює свій наратив. Доказом цього можуть слугувати тексти, які Дулуман використав для написання брошури. Треба зазначити, що найбільше посилань автор робить на релігійні тексти, такі як Книга Буття, Апокаліпсис, Євангелія. Щоб дискредитувати Церкву, Дулуман цитує й «Журнал Московської патріархії», який був друкованим органом РПЦ. Цікаво, що він звертається до досить «свіжих» випусків часопису — за 1954–1956 рр. Значно рідше, але все ж посилався автор і на художні тексти, наприклад на вибрані твори Герцена, які були надруковані Укрполітвидавом у 1949 р.

⁶⁷ Наталия Лебина, «Антимиры: принципы конструирования аномалий. 1950–1960-е годы», в Е. Ярская-Смирнова и П. Романов, *Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985* (Москва, 2008), 257.

⁶⁸ Там само, 260–261.

⁶⁹ Там само, 264.

⁷⁰ Там само, 257.

⁶³ Там само, 35.

⁶⁴ Там само, 31.

⁶⁵ Цит. за: Irina Paperno, «What Can Be Done with Diaries?», *Russian Review* 63, no. 4 (Oct., 2004): 567.

⁶⁶ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 5.

Питання, чому Дулуман здебільшого звертався до релігійної літератури, має два пояснення: по-перше, він використовував цитати з цих текстів, щоб довести суперечливість християнських учень. Тут у пригоді став його досвід викладання в духовній семінарії, що, очевидно, вимагало належних знань священних текстів та їх вразливих місць. Друге пояснення менш очевидне: на момент публікації брошури (нагадаю, що це 1957 рік), радянські ідеологи зіштовхнулись з новою проблемою — нестачею якісних сучасних матеріалів для атеїстичної пропаганди. Тому агітаторам доводилось послуговуватись тими незначними ресурсами, які були наявними. Це були релігійні тексти, які, як ми зазначили, вони використовували власне для критики, або статті написані в дусі «войовничого атеїзму», які залишились ще з часів антирелігійної кампанії 1930-х рр. і які вже не відповідали вимогам часу⁷¹.

Проте є одна вельми специфічна праця, на яку Дулуман спирався у написанні своєї брошури і яка суттєво вирізняється з-поміж решти використаної літератури. Це IV том збірника «Питання історії релігії та атеїзму», опублікований 1956 року, тобто буквально напередодні появи автобіографічних текстів Дулумана. Ця книжка особлива тим, що була частиною багатотомного видання, яким опікувалась АН СРСР і яке друкували з 1950 до 1964 р., тобто якраз напередодні і під час хрущовських антирелігійних кампаній. І саме це видання було спробою радянських ідеологів вирішити вищезгадану проблему нестачі матеріалів. Його рекомендували використовувати пропагандистам як своєрідний посібник для їхніх атеїстичних виступів. Зважаючи на приклади з цього видання, які Дулуман використовує у своєму тексті, можемо припустити, що сприйняття релігійності як суспільної аномалії, а отже й своєрідного «антисвіту», Євграф Дулуман міг почерпнути саме з цієї книжки.

На користь того, що зображення вірян і духовенства як «іншого світу» він використав саме з радянського ідеологічного дискурсу періоду відлиги, свідчать й інші праці Дулумана. У текстах, які видані під час хрущовської антирелігійної кампанії, він активно звертається до образу релігійності як суспільної аномалії⁷². Натомість,

коли «ідеологічний порядок денний» в СРСР змінюється і партійні ідеологи відходять від ідей «войовничого атеїзму» із його метафоричною риторикою на користь концепції науково-матеріалістичного світогляду, у працях Дулумана увага з яскравих антирелігійних образів перемикається на поняття науковому атеїзму⁷³.

Аналогічно, у текстах інших відступників, які публікували в УРСР під час хрущовської антирелігійної кампанії, можемо побачити топос релігії як «іншого світу»⁷⁴. Найяскравіше це простежується у статті В'ячеслава Ковальського «Пориваю зі світом ілюзій», яку було опубліковано в журналі «Войовничий атеїст» у 1963 р. Він був протодияконом Володимир-Волинського собору і, треба сказати, у своєму публічному зреченні поєднав майже всі стратегії репрезентації минулого, які ми аналізували вище. Ковальський, так само як і Євграф Дулуман, згадує Другу світову війну як кризовий момент, що вплинув на його рішення пов'язати своє життя з релігією⁷⁵. Аналогічно до наративу Дулумана він критикує не лише поведінку і заможне життя духовенства, а й «суперечливості» християнського віровчення⁷⁶. Так само характерною для обох текстів є наголос на досягненнях науки як одного з найпереконливіших аргументів на користь атеїзму.

Але головною спільною рисою зречень цих двох відступників є топос, на який вказує навіть назва статті В'ячеслава Ковальського — це саме образ «іншого світу». У цьому контексті надзвичайно показовою є цитата: «Настав кінець старого віку насилля і релігії, крокує новий вік — науки і реальностей. Настала ера комунізму. Тому я і виходжу з світу ілюзій у світ реальностей! Я пориваю з релігією!»⁷⁷. Ці слова чітко демонструють, що Ковальський використовує цю метафору у тому самому значенні, що й Дулуман: для нього священники і віряни не є частиною радянського суспільства, вони — жителі «світу ілюзій». Можна припустити, що Ко-

виховання (Київ, 1964); Євграф Дулуман и Володимир Танчер, «Опыт конкретного исследования характера религиозных верований», *Вопросы философии* 10 (1964).

⁷³ Див. наприклад: Євграф Дулуман, «До питання про модернізм і консерватизм релігії», *Питання атеїзму* 1 (1965): 24–30; Його ж, *Науковий атеїзм і боротьба за комуністичний світогляд мас* (Київ: Політвидав України, 1972); Його ж, *Релігія як соціально-історичний феномен* (Київ: Наукова думка, 1974).

⁷⁴ Див. наприклад: Ковальський, «Пориваю зі світом ілюзій», 30–31; Козирев А., «Зрікаюся!», *Войовничий атеїст* 10 (1963): 25–27; Костенко, «Чому я покинув духовну семінарію?», 20–22; Діденко, «Пориваю з мракобіссям», 22–23; Володимир Сюрис, «Чому я зрікся духовного сану?», *Войовничий атеїст* 7 (1961): 25–27.

⁷⁵ Ковальський, «Пориваю зі світом ілюзій», 30.

⁷⁶ Там само, 30–31.

⁷⁷ Там само, 31.

⁷¹ Victoria Smolkin, «Atheism as a Vocation: Soviet Communism and Its Atheist Apologists», in *Defending the Faith: Global Histories of Apologetics and Politics in the Twentieth Century*, ed. Todd H. Weir and Hugh McLeod (Oxford: Oxford University Press, 2020), 192–193.

⁷² Див. наприклад: Євграф Дулуман, *Почему я порвал с верой в Христа* (Москва: Госполитиздат, 1958); Його ж, *Проти релігійного догмату* (Київ, 1963); Його ж, *Релігійний забобон і*

вальський «запозичив» цю метафору в Дулумана. Але сам факт того, що протодиякон із містечка на Волині використовує ті самі стратегії репрезентації свого минулого, що й колишній викладач Саратовської семінарії, а на той момент уже аспірант Київського університету, доводить, що образ релігії як «іншого світу» таки був частиною радянського ідеологічного дискурсу періоду хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 років.

Найімовірніше, й сам Дулуман звернувся до прийому «мандрівки до іншого світу», щоб описати свій релігійний досвід, саме тому, що вже зустрічав подібний образ десь раніше. Нагадаємо, він писав брошуру для широкої аудиторії: не лише для пересічних людей — вірян чи атеїстів, а й для влади. І очевидно, що він прагнув говорити з ними саме тими категоріями, які були б зрозумілими усім, а такими серед іншого є ті образи, які раз-у-раз виникають у офіційному ідеологічному дискурсі. Останній, своєю чергою, був зосереджений довкола формування ідеалізованого образу «радянської людини», і якщо вона була нормою, то мав би бути і образ аномалії — «антисвіту». Підтвердженням цієї ідеї можуть бути слова, якими Євграф Дулуман закінчує свою розповідь: «Я не зайвий, я разом з усіма борюся за нове життя... ось у чому великий смисл життя!»⁷⁸. Боротьба за комуністичний лад як нове життя була чи не головним завданням «радянської людини»⁷⁹. Тож не дивно, що у своєму наративі агітатор, який, очевидно, прагнув відповідати цьому ідеалізованому образу, всіляко підкреслює свою залученість у розбудову «світлого майбутнього», і заодно оголошує себе частинкою радянського суспільства. Натомість тими «зайвими людьми» в СРСР, про яких згадує Дулуман, були віряни, саме тому вони й мали б населяти «інший світ» — бо комуністичний лад не залишав для них місця в цьому.

⁷⁸ Дулуман, *Чому я перестав вірити в бога*, 39.

⁷⁹ «Програма КПРС (1961)».

Подібні автобіографічні нариси відступників можуть бути цінними джерелами для дослідження спроб агітаторів-атеїстів навчитися «правильно» говорити про своє минуле і сформувати певну стратегію саморепрезентації. Євграфу Дулуману як досвідченому пропагандисту вдалося описати свій досвід так, щоб він відповідав «правильному образу» навіть за тих умов, коли доводилось розповідати про релігійний період життя. Для цього він, як і інші відступники, використовував різні стратегії репрезентації свого релігійного минулого, і насамперед освоїв радянську новомову. Він послуговувався «правильною» лексикою для ідентифікації себе, апелював до популярних кліше і навіть створював для них власні інтерпретації (як у випадку з фразою «опіум народу»). Щоб сформувати уявлення про поверховість своїх релігійних переконань у минулому, Дулуман зображував свій прихід до віри як «помилку юності» і намагався проговорити якомога менше, натомість акцентував увагу на «перевагах радянської дійсності». Водночас важливо було також сформувати образ релігії як «іншого світу», який повністю суперечить радянському способу життя. І якщо релігійний досвід — це лише мандрівка до цього «антисвіту», то вагомою стратегією саморепрезентації відступника стає особлива увага до його повернення у радянську дійсність як єдиний правильний шлях.

Спосіб, у який агітатор конструював своє минуле, і стратегії, які він обрав для формування його «правильного» образу, демонструє нам, що Дулуман таким чином намагався сформувати свою нову ідентичність, яка максимально відповідала б ідеалам «нової радянської людини». А його автобіографічний нарис — це передусім відображення радянського ідеологічного дискурсу своєї доби. І тому автор говорив із своєю аудиторією саме у той спосіб, у який вона була здатна зрозуміти і прийняти його меседжі.

Bibliographic References

- Didenko, Fedir. "Poryvaiu z mrakobissiam." *Voiovnnychiy ateist* 1 (1960): 22–21.
- Duluman, Yevhraf. *Chomu ya perestav virity v boha*. Kyiv: Vydavnytstvo TsK LKSMU "Molod", 1957.
- . "Do pytannia pro modernizm i konservatyzm religii", *Pytannia ateizmu* 1 (1965): 24–30.
- . *Naukovyi ateizm i borotba za komunistychnyi svitohliad mas*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1972.
- . *Proty relihiinoho dohmatu*. Kyiv, 1963.
- . *Relihiia yak sotsialno-istorychnyi fenomen*. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- . *Relihiinyi zabobon i vykhovannia*. Kyiv, 1964.
- . "Chto bylo posle togo, kak ya perestav verit v boga." *Nauka. Relihiia. Suspilstvo* 4 (2011): 161–171.
- . "Kak ya stal ateistom. Rasskaz byvsheho kandydata bohoslovii." *Komsomolskaia pravda* 71 (March 24, 1957), 2–3.
- . *Pochemu ya porval s veroi v Khrysta*. Moskva: Hospolityzdat, 1958.

- Duluman, Yevhraf i Volodymyr Tancher. "Opyt konkretnoho issledovannya kharaktera relihioznykh verovanyi." *Voprosy filosofii* 10 (1964): 118–130.
- Evgraf Duluman: interview by Victoria Smolkin, Kyiv, Ukraine, February, 10, 2009.
- Gillespie, David. "First Person Singular: The Literary Diary in Twentieth-Century Russia." *The Slavonic and East European Review* 77, no. 4 (Oct., 1999): 620–645.
- Hellbeck, Jochen. "Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts." *Russian Review* 60, no. 3 (Jul., 2001): 340–359.
- Horkusha, Oksana. "Pamiati znanoho ateistychnoho relihiieznavtsia Yevhrafa Dulumana." *Ukrainske relihiieznavstvo* 68 (2013): 220–228.
- Korespondent.net. Interviu Ukrainskoi sluzhby BBC z Ye. Dulumanom. "Prof. Duluman: niaakoi pravdy v religii nemaie." Accessed March 23, 2025. <https://ua.korespondent.net/bbc/1102546-prof-duluman-niyakoyi-pravdi-v-religiyi-nemae>.
- Kostenko, Andrii. "Chomu ya pokynuv dukhovnu seminariu?." *Voiovnnychi ateist* 3 (1960): 20–22.
- Kovalskyi, Viacheslav. "Poryvaiu zi svitom iliuzii." *Voiovnnychi ateist* 7 (1963): 30–31.
- Kozyriev, A. "Zrikaiusia!" *Voiovnnychi ateist* 10 (1963): 25–27.
- Lebina, Nataliya. "Antimiry: printsipi konstruirovaniya anomalii. 1950–1960-e godi." In Ye. Yarskaya-Smirnova & P. Romanov, *Sovetskaya sotsialnaya politika: stseni i deistviyushchie litsa, 1940–1985*, 255–265. Moskva, 2008.
- Paperno, Irina. "What Can Be Done with Diaries?." *Russian Review* 63, no. 4 (Oct., 2004): 561–573.
- Popkin, Jeremy D. "Historians on the Autobiographical Frontier." *The American Historical Review* 104, no 3 (June, 1999): 725–748.
- "Prohrama KPRS (1961)." Accessed March 10, 2023. <http://museumreforms.ru/node/13891>.
- Shlikhta, Nataliia. "Tserkva za umov khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii: sytuatsiia v Ukraini ta yii polska paralel." *Ukraina moderna* 4–5 (Oct., 1999): 246–286.
- Siurys, Volodymyr. "Chomu ya zriksia dukhovnoho sanu?." *Voiovnnychi ateist* 7 (1961): 25–27.
- Smolkin, Victoria. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018.
- . "Atheism as a Vocation: Soviet Communism and Its Atheist Apologists," in *Defending the Faith: Global Histories of Apologetics and Politics in the Twentieth Century*, ed. Todd H. Weir and Hugh McLeod, 182–207. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Stiazhkina, Olena. "'Pravylna biohrafiiia' peresichnoi liudyny 1920-kh rokiv: sposoby konstruiuvannya mynuloho (na materialakh Donbasu)." In *Novi storinky istorii Donbasu*, ed. by Z. Lykholobova. Donetsk, 2008.
- . "Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia(vid)movy." *Ukraina moderna*. Accessed March 7, 2025. <https://uamoderna.com/md/212-212/>.
- Trubachov, Mykhailo. "Ya zriksia sanu." *Voiovnnychi ateist* 2 (1962): 23.
- Walker, Barbara. "On Reading Soviet Memoirs: A History of the 'Contemporaries' Genre as an Institution of Russian Intelligence Culture from the 1790s to the 1970s." *Russian Review* 59, no. 3 (Jul., 2000): 327–352.
- Yakubovych, Yevhen. "Ne khochu bilshe obduriuvaty liudei." *Voiovnnychi ateist* 7 (1961): 25.
- Zhuravlov, Yaroslav. "Dzvony tryvohy: lysty trudiashchykh do orhaniv vladly." In *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy*, eds. V. Danylenko, V. Krupyna, M. Smolnitska, 380–434. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2022.

A. Bila

"A JOURNEY TO ANOTHER WORLD" OR HOW ATHEIST AGITATORS REPRESENTED THEIR RELIGIOUS EXPERIENCE (BASED ON THE AUTOBIOGRAPHICAL ESSAY BY EUGRAF DULUMAN)

The article is devoted to the attempts of atheist agitators, who were former priests and renounced their faith, to find a way to speak "correctly" about their religious past. They, like other Soviet people, used the practice of writing "correct biographies" as a survival strategy. However, the agitators faced a particularly difficult task: the authorities expected them to talk about their religious past and renunciation of faith as examples of atheist propaganda; at the same time such stories could be potentially dangerous for their authors. Based on Yevgraf Duluman's autobiographical story "Why I stopped believing in God," we try to trace the strategies used by propagandists in constructing their past. To do this, we analyze the author's self-identification, the narrative he constructs, and the topos of "travelling to another world" that he uses to depict his religious past. The last phrase is not just a nice metaphor, but a product of the ideological discourse of Khrushchev's thaw period with its strong emphasis on the creation of a Soviet new language. It demonstrates that agitators turned primarily to those rhetorical constructions that would be familiar to Soviet society in search of ways to "correctly" talk about themselves.

Keywords: anti-religious propaganda in the USSR, Khrushchev's anti-religious campaign, atheist agitators, "correct past", "Soviet man", Yevgraf Duluman.

Матеріал надійшов 24.03.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Костів О. Т.

ВИКЛИК ІДЕНТИЧНОСТІ: СВЯТКУВАННЯ 1500-РІЧЧЯ КИЄВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА НА ЗАХОДІ (на прикладі північної Америки)*

У статті на підставі матеріалів діаспорянської періодики досліджено реакцію української діаспори в США та Канаді на святкування 1500-річного ювілею Києва, який офіційно відзначали в радянській Україні в 1982 р. Репрезентовано основні позиції різних політико-ідеологічних кіл української діаспори щодо ювілею Києва та продемонстровано множинність рецепцій радянського святкування. Відзначення в СРСР 1500-річчя Києва стало черговим приводом для різних діаспорянських середовищ висловити свою позицію щодо українського радянського проєкту, а також виявило глибокі ідеологічні розколи серед українців за кордоном. Націоналістичні, ліберально-демократичні та радянськості кола діаспорян пропонували кардинально відмінні рецепції урочистостей в радянській Україні, які ґрунтувались на докорінно різних візіях минулого та сучасності України. Ювілей Києва оприявнив конфлікт пам'ятей та історичних метанаративів, а також загострив проблему ворогування і співпраці з українським радянським проєктом, українськими радянськими політичними, громадськими, культурними та науковими діячами. Глибинною причиною бурхливих та емоційних реакцій на радянське святкування, а також спроб організації альтернативних святкувань у дусі примордіалізму визначено відчуття загроженості ідентичності та страху апропріації радянським проєктом «українськості», монополію на яку, на думку абсолютної більшості діаспорян, передусім панівних націоналістичних кіл, мала саме українська спільнота на Заході та її політичні та культурні інститути.

Ключові слова: 1500-річчя Києва, українська діаспора, УРСР, СРСР, ювілей, пам'ять.

1500-річний ювілей Києва, який урочисто відзначали наприкінці травня 1982 р., виявився доволі помітною культурною подією в історії пізньорадянської України. Масштабне, пишне та неординарне на фоні офіційних церемоніалів брежнєвської епохи святкування 1500-річчя і започатковане ним святкування Дня Києва стали інтегральною частиною київського міського міфу. Попри це окремих праць, присвячених цьому ювілею, обмаль¹. В історіографії є доволі різні позиції щодо цього святкування. На сьогодні загальною є незгода із відповідним датуванням появи міста, проте погляди на причини та

ініціативу святкування 1500-річчя Києва різняться. Багато авторів вказують на штучність датування, визначену не вченими, а партійною верхівкою в Москві, і нею нав'язану, отже саме святкування слід вважати не більш ніж черговою фальшивою радянською ідеологічною акцією². Ця версія також є популярною в публіцистиці, таким чином окреслюючи громадську думку щодо ювілею, відзначеного в 1982 р.³ Проте

* Стаття основана на результатах дослідницького проєкту, здійсненого в рамках ініціативи Invisible University for Ukraine Центральноєвропейського університету за підтримки Єнського університету та DAAD.

¹ Ярослав Ісаєвич, «Ювілей міст: Львів, Київ і знову Львів», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 16 (2007): 75–87; Сергій Толочко, «Святкування 1500-річчя Києва 1982 року: ідеологічний аспект», *Київські історичні студії* 1, вип. 8 (2019): 73–78; Орест Костів, «“Києву — 1500 років”: офіційні образ та пам'ять пізньорадянського Києва у світлі відзначення ювілею міста» (бакалаврська робота, Український католицький університет, 2024).

² Праці, які загалом пристають на таку позицію: Юрій Шаповал та Олександр Якубець, *Служитель залежності: Володимир Щербинський за обставин часу* (Київ: Критика, 2017), 158; Ярослава Верменич, *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення* (Київ: Інститут історії України, 2011), 264; Ярослав Дашкевич, *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури* (Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського / Літературна агенція «Піраміда», 2007), 32; Олена Русина, *Студії з історії Києва та Київської землі* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2005), 4.

³ Приклади таких публікацій: Дмитро Вортман та Олександр Немировський, «Києву — півтора тисячоліття: чому це радянська вигадка?», *Was.media*, дата звернення 14 березня 2025. <https://was.media/2020-01-02-kyjevu-ne-1500/>; Олексій Зотиков, «Дні Києва — розсіпане намисто минулого», *Україна молода*, дата звернення 14 березня 2025. <https://umoloda.kyiv.ua/number/679/316/24686>.

більш аргументованою видається альтернативна версія, яка загалом зводиться до того, що ініціативу святкування висунув український радянський історик і краєзнавець, керівник Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, заступник голови Ради Міністрів Української РСР Петро Тронько, а в генезі відзначення 1500-річного ювілею Києва лежало оперте на висновки радянських археологів (хоч і заідеологізовані в дусі радянської гуманітаристики, проте такі, що були основані на археологічних даних; передусім йдеться про праці Петра Толочка і Бориса Рибаківа) політичне рішення керівників радянської України — першого секретаря ЦП КПУ Володимира Щербинського та голови Ради Міністрів УРСР Олександра Ляшка, які, своєю чергою, зуміли переконати в цьому датуванні та потребі святкування союзний центр⁴. Ця версія ґрунтується на архівних матеріалах і свідченнях організаторів ювілею.

Різні позиції істориків щодо генези святкування відповідно пояснюють і протилежні рецепції відзначення 1500-річного ювілею Києва, його поляризоване та неоднозначне сприйняття. Цікаво, що ця ситуація зовсім не нова. У дечому подібні дискусії точились і в часи підготовки та проведення ювілею в середовищі української діаспори на Заході, проте повноцінних досліджень цієї дискусії на сьогодні немає, а її історіографічний розгляд обмежується побіжними згадками у статтях Сергія Толочка та Ярослава Ісаєвича⁵. Ця стаття присвячена саме розгляду реакцій на святкування 1500-річчя Києва в радянській Україні на шпальтах діаспорянської періодици.

«J'accuse...!»: негативні реакції на відзначення 1500-річчя Києва

У 1981 році Рада для справ культури при Секретаріаті Світового конгресу вільних українців (СКВУ), головної глобальної організації українських діаспор у різних країнах світу, видала «до української спільноти в світі» звернення зі смисловою назвою «2000 років від заснування Києва і 1600-річчя Української Державности (Анти-Русь-Україна)»⁶, яку на початку наступного

року з невеликими змінами передрукував зокрема і часопис «Українське Козацтво», друкований орган Українського Вільного Козацтва в США⁷. Автором цього звернення був мистецтвознавець Богдан Стебельський, тодішній голова цієї Ради, а також голова НТШ в Канаді, член Головної управи Ліги визволення України, очільник Асоціації діячів української культури, доктор філософії (Український вільний університет, Мюнхен) і, що не менш вагомо, високопоставлений член ОУН⁸. У цьому зверненні зокрема йшлося про таке:

Рада для Справ Культури при Секретаріаті СКВУ пропонує українській спільноті у всіх поселеннях вільного світу святково відмітити у роках 1981–1982 великі й важливі події історії нашого народу — 2000-річчя від заснування Києва — столиці України та 1600-річчя української державности, що зродилася в IV-му столітті після народження Христа, як держава антив, а її місію перебрала Київська Русь-Україна, її продовжувала й відновлювала, і ця місія є й сучасним найвищим ідеалом українського народу в його боротьбі за суверенність і незалежність⁹.

Офіційна заява Ради виводить «автохтонність населення України» від пізнього палеоліту, яка через роки в неоліті буцімто втілювалася у трипільській культурі, «колисці східних слов'ян — праукраїнців», елементи якої начебто збереглися і перенеслися у культуру скіфів-хліборобів, «предків антив-русів-українців». Черняхівська культура у зверненні асоціюється із антами, а Київ, за твердженням автора, формувалася як місто в рамках зарубинецької культури

⁷ «Києву — 2000 років, державності України — 1600. Анти-Русь-Україна. Звернення Ради для Справ Української Культури при Світовому Конгресі Вільних Українців до української спільноти в світі», *Українське Козацтво* 64 (1982): 68–70; Остап Хмурович, «Києву — 2000 років, державності України — 1600. Анти — Русь — Україна (Продовження з попереднього числа)», *Українське Козацтво* 65 (1982): 39–41; Остап Хмурович, «Києву — 2000 років, державності України — 1600. Анти-Русь-Україна (Закінчення)», *Українське Козацтво*, 66–67 (1982): 56–60.

⁸ Ігор Винниченко, «Стебельський Богдан», дата звернення 17 березня 2024, http://www.history.org.ua/?termin=stebelskyj_bogdan.

⁹ «Звернення Ради для Справ Культури СКВУ», 12. Цікаво, що в «Українському Козацтві» заяву було передруковано зі змінами (зокрема «1981–1982» змінено на «1982–1983»). Текст того ж фрагмента, передрукованого часописом: «Рада для Справ Культури пропонує українській спільноті в усіх поселеннях вільного світу святково відмітити в роках 1982–1983 найбільші і найважливіші події нашої історії — нашого народу: 2000-річчя від оснування Києва — столиці України, та 1600-річчя української державности, що зродилася в IV-му столітті по народженні Христа, як держава антив, місію якої перебрала Київська Русь-Україна, що в різних формах і часах державну форму втримувала, її продовжувала і відновлювала, і яка є найвищим ідеалом українського народу, що за її суверенність і соборність веде постійну боротьбу», у «Києву — 2000 років, державності України — 1600», 68.

⁴ Праці, які розвивають цю версію: «“Києву — 1500 років»; Ісаєвич, «Ювілей міст»; Віталій Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби* (Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009).

⁵ Толочко, «Святкування 1500-річчя Києва», 73–78; Ісаєвич, «Ювілей міст».

⁶ «Звернення Ради для Справ Культури СКВУ — 2000 років від заснування Києва і 1600-річчя Української Державности», *Вісник СКВУ* 1 (1981): 12–15.

II ст. до н. е. — III ст. н. е.¹⁰ Ця культура, як зазначено в заяві,

вплилась у культуру черняхівську південних племен антів, що створили першу українську державу з їх історичним уже князем (рексом) Божем (380 рр.), а згодом на чолі з князем Києм, який розвинув і перебудував місто Київ у столицю майбутньої імперії Київської Русі, України, якій легенда про св. апостола Андрея передала пророчтво: «На цих горах восієт Благодать Божія!»¹¹.

Далі Рада у справах культури при Секретаріаті СКВУ вказувала на необхідність «звернути увагу українському суспільству на потребу вшанування цих величних дат нашої історії та науковими працями вільних українців обстоювати правду України, що її велике минуле присвоюють собі наїзники-чужинці»¹². На пленарній сесії Секретаріату СКВУ 28 червня 1981 р. було прийнято одноголосно рішення про відзначення у 1982 р. 2000-річчя Києва та 1600-річчя української державності із заявою (яку цього разу підписав не лише Б. Стебельський як голова Ради у справах культури, а й правознавець Ярослав Падох від імені Наукової ради при Секретаріаті СКВУ, який був на той момент головою НТШ у США, а вже наступного року стане президентом Світової ради НТШ¹³), у якій зокрема йшлося про таке:

Хай українська спільнота у вільному світі оборонить правду науковими конференціями, громадськими імпрезами та окремими виданнями про Київ, державу антів, Руси-України та всіх форм і часів державності нашого народу зверх півтори тисячі років, фальшованої окупантом нашої землі, що історію нашого народу починає від XVI-му століття, як подає московсько-советська наука, але на зорі нашої ери. Без оборони нашого минулого не може бути перемоги в нашому майбутньому!¹⁴

Саму ж цю заяву опублікували у друкованому органі СКВУ в травні 1982 р., в часі святкування 1500-річчя Києва в радянській Україні. Симптоматично, що у тому ж випуску «Вісника СКВУ» розміщено статтю історика Олега Підгайного «Походження Києва» (хоч сам О. Підгайний спеціалізувався на модерній історії, а саме на Українській революції 1917–1921 рр.),

яка фактично була спробою відповісти на численну критику історичних фантазій керівництва СКВУ та обґрунтувати їх¹⁵. Таким чином позиція СКВУ є прикладом того явища в українській діаспорі, про яке згадує Я. Ісаєвич: «Дехто (з діаспорян. — *Прим. авт.*) навіть був упевнений, що “Москва” прагне применшити вік Києва на багато років»¹⁶.

Заява Ради у справах культури при Секретаріаті СКВУ, безумовно, зацікавлює як зразок вкрай заідеологізованого, максималістичного, містично примордіального історичного наративу, проте який, попри свою очевидну наукову неспроможність, виявився офіційною позицією найбільшої та найповажнішої організації української діаспори у світі. Водночас коло текстів, які з'явились у діаспорянській періодиці у зв'язку з відзначенням 1500-річчя Києва, не обмежується цією заявою.

Того ж року у вересневому номері інтелектуального часопису «Сучасність», який виходив у Мюнхені та вирізнявся ліберальною позапартійною редакційною політикою, було опубліковано ґрунтовний текст співзасновника і директора Українського наукового інституту Гарвардського університету, історика-сходознавця Омеляна Пріцака «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва»¹⁷. Ця стаття є найбільш часто згадуваною публікацією з діаспорянського середовища в історіографії, яка присвячена або принаймні торкається історії 1500-річного ювілею Києва. Я. Ісаєвич загалом слушно резюмував основні роздуми О. Пріцака: ідея відсвяткувати ювілей «має дуже поважні причини», адже комуністи ніколи не роблять щось просто так. Для О. Пріцака ювілей Києва — інструмент дезорганізації українства в часі наближення тисячоліття християнізації України та відвернення уваги від 50-річчя Голодомору. Натомість ідея ювілею приписувалась республіканським партійним лідерам на випадок, якщо 1500-річчя не сприйме Захід і все можна буде списати на «недорозвинених націоналістів»¹⁸.

Проте дещо варто додати. Згадана вище «концентрація українських сил» очікувалась О. Пріцаком з огляду на польський досвід: він вважав, що тисячоліття хрещення Польщі (з ноткою містичного пафосу назване не просто тисячоліттям, а в латинському перекладі — *millenium*) «відновило моральні сили» і «підготувало всенародне

¹⁰ «Звернення Ради для Справ Культури СКВУ», 12.

¹¹ Там само, 13.

¹² Там само, 13.

¹³ Петро Гуцал, «Падох Ярослав Миколайович», дата звернення 16 квітня 2024, <https://esu.com.ua/article-880329>.

¹⁴ «Рада для Справ Культури, Наукова Рада: Ювілей 2000-річчя оснування Києва і 1600-річчя Української Державності (анти-Руси-Україна)», *Вісник СКВУ* 1 (1982): 7.

¹⁵ Олег Підгайний, «Походження Києва», *Вісник СКВУ* 1 (1982): 8–19.

¹⁶ Ісаєвич, «Ювілей міст», 78.

¹⁷ Омелян Пріцак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», *Сучасність* 249 (1981): 46–54.

¹⁸ Ісаєвич, «Ювілей міст», 78.

оновлення» руху спротиву в ПНР, і на досвіді «польського тисячоліття», на його думку, радянське керівництво «вже попеклося»¹⁹. О. Пріцак, очевидно, писав це під враженням від протестної хвилі, яка вибухнула у 1980 р. в соціалістичній Польщі. Переозначення «вищим числом» знаменної дати тисячоліття хрещення Русі, на думку автора, мало «зліквідувати єдине тисячоліття, що має потенціал для оновлення української духовності» шляхом «заманювання хахлів з комплексом меншовартості» та маніпуляції неграмотністю українства, яка «викличе боротьбу цілої низки інших «пашківсько-республіканських» тисячоліть, які будуть одне одного поборовати»²⁰. Останнє висловлювання було неприхованою в'їдливою реакцією на розглянуте вище звернення Ради у справах культури при Секретаріаті СКВУ:

На жаль, вони не помилилися. Український аналіфбетизм та анархія вже почали себе виявляти «самочинно», немов на замовлення. Ось, у постановах останнього СКВУ, найвищої установи українців у діаспорі, яка повинна стояти на сторожі гідності *одного*²¹ нашого тисячоліття, християнізації України, читаємо про схвалення ювілеїв «двотисячоліття Києва та двотисячоп'ятсотліття²² державності України»²³.

О. Пріцак мав ще одну, доволі «екзотичну» теорію: він вважав, що обрана дата заснування Києва, 482 р., є засобом легітимації радянської гегемонії на сході Європи, та пов'язував святкування з підписанням Гельсінського акта 1975 р. Нетривіальність цієї теорії, а також те, що вона взагалі не є висвітленою в наявній історіографії, зумовлюють необхідність процитувати її якнайповніше:

Перший крок, *леталізація теперішнього стану*²⁴, відбулася в Гельсінкі 30 липня 1975 року, коли голови 33 європейських держав, США та Канади підписали «Кінцевий акт», що гарантував непорушність *тодішніх* (1975 року) *кордонів*. Тепер, маючи «гарантію на майбутнє», треба було створити «гарантію на минуле»: «довести», вживаючи різних трюків, що кордони гарантовані гельсінкським «Кінцевим актом», відповідають відвічній ситуації, що це прямо привернення *status quo ante*.

Приблизно 375 року по Хр. почалися великі мандрівки германських народів, спричинені інвазією гунів із середньої Азії. Ці мандрівки довели до переселення великої частини германських племен на території Римської імперії, де вони створили свої примітивні держави типу «військової демократії» і поклали кінець Західньо-Римській імперії (476 рік). Приблизно тоді деякі слов'янські племена пересунулися на захід, так що ріка Лаба та допливи ріки Везери стали на кілька століть «природними» кордонами між германцями і слов'янами. Ці колишні кордони слов'ян майже точно збігаються з теперішнім кордоном між Західньою і Східньою Німеччиною. Тим самим треба було знайти «доказ», що у той час, себто коло 480 року, вже «попередник» Радянського Союзу доходив до Лаби і допливів Везери. Отже тут зразу перехід від першого Риму до Радянського Союзу. Концепція Третього Риму перевищена: не треба Візантії!

І тут допоміг звичайний збіг обставин: п'ятсот років, що потрібні були до перелічування тисячоліття хрещення, якраз довели до бажаного періоду і дали 482 рік. [...]

Отже радянські ідеологічні теоретики, що добре вивчають психологію людини, використовуючи ще й ситуацію, що тепер у школах Заходу наука історії обмежується до найновіших часів, рішили перенести своє теперішнє панування над слов'янським світом на 5 сторіччя, коли *перший Рим* скінчив свою історичну роллю²⁵.

Не зайвим буде зазначити, що О. Пріцак не навів переконливих доказів майже до жодної зі своїх тез. Оскільки вчений не міг мати надійної «інсайдерської» інформації щодо мотивацій радянського керівництва, йому в своїх розмислах доводилось опиратись тільки на власні здогадки та думки інших (теж непоінформованих) діаспорян. Це в купі з ідеологічною несумісністю з радянською доктриною і політикою, апріорною ворожістю та тотальною недовірою (звичайно, дуже часто виправданою) до кожної дії та заяви радянської влади, що було характерно для переважної більшості в українській діаспорній спільноті, призводило до виникнення та активної циркуляції, якщо не домінування, в середовищі українців за кордоном конспірологічних теорій. Подібно до інших представників української діаспори, які так чи інакше висловлювались на тему ювілею Києва, О. Пріцак, за точним спостереженням Я. Ісаєвича, був переконаний і вочевидь не сумнівався в тому, що рішення про відзначення 1500-річчя Києва було нав'язаним

¹⁹ Пріцак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», 49.

²⁰ Там само, 49–50.

²¹ Курсив у цитаті за оригіналом.

²² На жаль, походження тези О. Пріцака про «2500-річчя державності України» в постановах СКВУ є незрозумілим. Найімовірніше, що О. Пріцак помилився, маючи на увазі вищезгадане офіційно проголошене СКВУ 1600-річчя української державності.

²³ Пріцак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», 50.

²⁴ Тут і далі курсив у цитаті за оригіналом.

²⁵ Пріцак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», 48–49.

республіканському керівництву Кремлем і не викликало суперечок серед верхівки КПРС²⁶. Сам же О. Прицак дотримувався власної версії виникнення Києва, побудованої на підставі хозарської теорії походження Русі його авторства, і датував появу міста кінцем IX ст. н. е., вважаючи, що «482 року не було ще геополітичних умов для того, щоб виник Київ, ані не було на території пізнішого міста людей, що вміли б і знали б як будувати місто»²⁷.

Цієї ж думки дотримувався філолог Ярослав Харчун. Майже повторюючи тези О. Прицака, а також підтримуючи його теорію хозарського походження та часу виникнення Києва, він писав:

Рух за святкування тисячоліття (хрещення Русі. — *Прим. авт.*) настільки неприємний для творців новітньої мітології в Москві та в Києві, що його вирішено неутралізувати іншою датою і, звичайно, ще вищою цифрою. Ось таким способом і «становлено», що рік заснування Києва — 482-ий. Але манія великих цифр — це не лише гріх «гігантологів» у СРСР. Така ж точнісінько структура думання властива і для «мітологів» у еміграції. Один з них, наприклад, заявляє у інтерв'ю для Міжнародного відділу радіо Канада, що Києву — дві тисячі років. Інший дає Києву три тисячі літ... Можливості для творчості в мітології практично безмежні²⁸.

Варто зазначити, що часопис «Нові дні», де було опубліковано текст Я. Харчуна (і членом редколегії якого він був), уважно стежив за діяльністю і заявами СКВУ, особливо щодо відзначення різноманітних історичних ювілеїв, проте все ж не розмістив на своїх шпальтах вищезгаданого заклику СКВУ до святкування 2000-річчя Києва та 1600-річчя української державності.

Попри те, що, за словами О. Прицака, новина про радянське святкування 1500-річного ювілею Києва викликала ажіотаж та почасті захоплення серед українців за кордоном ще в 1979 р.²⁹ (що небезпідставно, адже, наприклад, в 1980 р., ще до вищезгаданих рішень СКВУ, Провінційна рада Онтаріо Комітету українців Канади присвятила II Український день спадщини саме 1500-річчю Києва³⁰), більш активний інтерес до

ювілею Києва розгорівся вже в 1982 р. в часі урочистостей і святкувань. Протягом 1982 р. діаспорянська періодика насичувалась матеріалами, які так чи інакше стосувались відзначення цієї дати. Наприклад, у щоденній газеті «Свобода», яку видає одна із найбільших українських діаспорних організацій у США, Український Народний Союз, узагальнена замітка про святкування ювілею Києва мала промовистий заголовок — «“Возз'єднання” України з Росією були головними мотивами святкувань 1500-ліття Києва». Висновок у ній був доволі однозначний і оприявнив позицію видання щодо ювілею: «Усі ці святкування [...] ще раз показують як пильно і консеквентно проходить русифікація України добре запланованими шляхами»³¹.

Інший текст у «Свободі» оповідає про розповсюдження серед іноземних туристів в Україні самвидавних буклетів із таким текстом:

Гості міста Києва!

Ви приїжджаєте відзначити 1500-річчя міста, яке перебуває тепер в руках комуністів.

Навіть саму дату — 1500 років — видумали вони, бо навіть справжній вік Києва учені не встановили.

Пощо потрібний цей обман?

Тому, що обман — одинокий спосіб існування совєтської влади [...].

Все це потрібно, бо економія СССР вже давно зруйнована і уряд комуністів не може обійтися без економічної допомоги ваших держав.

Вас хочуть зробити пропагандистами «радянського способу життя» — тому й запросили [...].

Люди, призначені КГБ для спілкування з вами, не розкажуть вам про звірства комуністів. Але попробуйте звернути з приписаного вам маршруту, самостійно знайти співбесідників — і подивіться на реакцію ваших гостинних господарів.

Гості міста Києва!

Не пускайте у свої країни комуністичну пропаганду — це говоримо вам ми, мешканці СССР.

Ми по собі знаємо, як це починається з приязної брехні, а кінчається концтаборами.

Не повторюйте наших помилок!³²

Публікація тексту на першій шпальті номера свідчить про те, що редакції було важливо поширити його наратив, який полягав у запереченні радянського датування заснування Києва, переконанні в штучності святкування, організовано-

²⁶ Ісаєвич, «Ювілей міст», 78.

²⁷ Прицак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», 50–51.

²⁸ Ярослав Харчун, «Україна і Росія та їхня зустріч на шляхах історії», *Нові дні* 12 (1981): 13.

²⁹ Прицак, «За кулісами проголошення 1500-ліття Києва», 47.

³⁰ *Ukrainian Heritage Day: In Commemoration of the 1500th Anniversary of Kiev. Києве мій: у 1500-ліття Києва* (Торонто: Комітет українців Канади — Провінційна рада Онтаріо, 1980). Цей випадок доволі цікавий, оскільки пізніше КУК як складова

СКВУ не відзначатиме 1500-річний ювілей Києва. Очевидно, що на зміну позиції та настроїв вплинула дискусія, яка розгорілась у 1981–1982 рр., у якій найголосніше було чути саме позицію відкидання «радянського ювілею».

³¹ «“Возз'єднання” України з Росією були головними мотивами святкувань 1500-ліття Києва», *Свобода* 1 липня 1982, 1–3.

³² «Продісталась летючка з нагоди 1500-річчя Києва», *Свобода* 9 вересня 1982, 1.

го з утилітарною метою поширювати радянську пропаганду на Заході та залучити економічну допомогу з-за кордону, та, що найголовніше, переконував читача в нищоті та брехливості радянського режиму, в зумовлених цим режимом бідності та ледве не рабському становищі населення СРСР.

Разом зі згаданим вище передруком звернення Ради у справах культури при Секретаріаті СКВУ в часописі «Українське Козацтво» в 1982 р. було продубльовано (під псевдонімом «Остап Хмурович») і супровідну статтю Б. Стебельського, поділену на два випуски видання. Перша частина, яка починається з підпункту «Кому належить спадщина Київської Русі», стверджує:

Москвини — окупанти України — добре знають правду історії, але намагаються фальшувати її. Це вони робили і напевно робитимуть при кожній нагоді. Одним із теперішніх доказів фальшування нашої історії — це напр. проголошений ними ювілей 1500-річчя Києва й то коли нефальшована наука (об'єктивна) визначила нашому Києву — 2000 років існування³³.

Для автора питання виникнення Києва пов'язане з проблемою походження Русі, яку він вирішує так: Русь сформувалась на теренах предків українців, антів; «московський нарід» сформувався із племені в'ятичів (названі західнослов'янським племенем) і «мішанини угро-фіно-татар», не взявши ніякої участі в генезі Русі та її народу; «Київсько-руська імперія» не була мононаціональною, а «русько-українська» народність існувала тільки там, де збереглась самоназва «русин»; ці «русичі» були «окупантами московських земель», проте вони розчинились у «суздальсько-московському морі» після упадку «Київської імперії»³⁴. З огляду на це Б. Стебельський робить такий висновок:

Тому тільки український нарід має право відноувати дві славні дати своєї історії, а саме: 2000-річчя Києва і 1600-річчя державности українського народу — антів-русів-українців. Саме 1980-ті р.р. — це найвідповідніший час для величавого відмічення 1600-річчя нашої державности, бо 380-ті р.р. н.е. — це роки, в яких антський князь Бож, разом із 70-тма полководцями, виступив проти готського нападу на землі антської держави, оборонив її, хоч у побідоносних боях віддав своє життя, щоб нащадкам свого народу дати приклад і потвердити велику істину: одиниці вмирають, щоб нація була вічною³⁵.

У наступних частинах своєї статті автор у розділах під назвою «Що каже українська наука про антів та виникнення першої української держави?» та «Що каже наука про заснування Києва?» вибірково цитує окремі уривки історичних праць, повсякчас вириваючи тези із контексту. Для підтвердження своєї позиції він наводить тези з різноманітних видань. Це праці Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, праці істориків НТШ в еміграції та навіть українська радянська історіографія. Підсумовує свою вибірку Б. Стебельський, хоч як це дивно, уривком із праці українського радянського (хоча на той момент уже опального) вченого Миколи Брайчевського «Коли і як виник Київ», де обґрунтовується аналогічне датування виникнення Києва³⁶.

Варто зазначити, що ці тексти Б. Стебельського були також опубліковані (разом зі зверненням СКВУ) в альманасі «Гомону України» на 1982 рік — виданні Ліги визволення України, однієї із організацій ОУН(б) в Канаді³⁷. Сам же часопис на своїх шпальтах також розмістив звернення двох структур під впливом ОУН(б) — президій Світового українського визвольного фронту та Асоціації діячів української культури, у якій йшлося про таке:

Москва намагається применшити історію Києва і звести його існування до 1500-річчя, щоб показати себе спадкоємцем Києва — матері городів руських-українських. Москви й московського народу не було і в пов'язанні з 1500-річчям [...]. Знаючи правду, Москва пов'язала ювілей із 60-річчям заснування своєї червоної імперії — СРСР, щоб притемнити образ нашого минулого, нашої історії і славу Києва та України, утопією злиття націй [...].

Відмічуючи 40-річчя УПА, ми в першу чергу вивчаємо світові та усвідомлюємо найширшим масам нашого народу, що УПА є ланкою подій нашої історії, що вона виникла як вічне змагання народу до волі і самостійности, до державности, яка в нас існувала найранше з усіх слов'янських народів, бо 1600 років тому, і що Києву не 1000 і не 1500 років, а повних 2000 років³⁸.

³⁶ «Історіографічна» частина статті: Хмурович, «Києву — 2000 років... (Продовження з попереднього числа)», 40–41; Його ж, «Києву — 2000 років... (Закінчення)», 56–60.

³⁷ «Звернення Ради для Справ Української Культури при Світовому Конгресі Вільних Українців до української спільноти у світі», у *Альманах «Гомону України» на рік 1982*, ред. Микола Фіголь (Торонто: Видавнича Спілка «Гомін України», 1982), 99–101; Остап Хмурович, «Кому належить спадщина Київської Русі», у *Альманах «Гомону України» на рік 1982*, ред. Микола Фіголь (Торонто: Видавнича Спілка «Гомін України», 1982), 101–110.

³⁸ «У 2000-річчя Києва, 1600-річчя Української Державности і 40-річчя УПА», *Гомін України*, 16 червня 1982, 1.

³³ Хмурович, «Києву — 2000 років... (Продовження з попереднього числа)», 39–40.

³⁴ Там само, 40.

³⁵ Там само.

Незадовго до цього головне видання ОУН(б) «Шлях Перемоги», яке виходило в Мюнхені, надрукувало велику статтю у двох випусках, присвячену радянському ювілеєві Києва³⁹. Знову автором виявляється не хто інший, як Б. Стебельський. У ній автор намагається обґрунтувати 2000-річчя Києва, посиляючись серед інших, хоч як це дивно, на Б. Рибаків і його ранню статтю 1939 р. «Анти і Київська Русь». Але справді вартим уваги в матеріалі Б. Стебельського є інший момент: він дає відповідь О. Прицакові, звинувачуючи його в «норманізмі», що в лексиконі автора означає недовіру до українських істориків та комплекс меншовартості:

Претенсії норманістів до української історії виявляється в запереченні слов'янського первня антів і приписування їх черняхівської культури, ними створеної в українському Лісостепу, готам. Норманську теорію щодо антів витягнув з арсеналу німецьких і польських імперіялістів, захований за параваном школи Грушевського, О. Прицак з своїм епігоном Б. Струмінським⁴⁰.

Звісно ж, «Шлях Перемоги» не міг оминати увагою один із головних закидів радянській владі в питаннях культури, а саме руйнування сакральної архітектури в 1930-х рр., який загальному актуалізувався у зв'язку з радянським ювілеєм Києва⁴¹. У матеріалі на цю тему (теж поділеному на два випуски) хоч сам ювілей і не згадується, але час його виходу, травень 1982 р., в купі з супутньою статтею Б. Стебельського чітко вказують на те, що це теж була своєрідна реакція на радянське відзначення дати.

«Символ нашої слави і величі»: ювілей Києва як нагадування та момент слави

Досі в цій статті йшлося про матеріали, які прямо відкидали радянське святкування 1500-річчя Києва, зокрема навіть саме датування заснування Києва, запропоноване цим ювілеєм. Проте цим палітра реакцій на ювілей не обмежувалась. Серед української діаспорянської періодики знаходимо видання, які хоч і не публікували на своїх шпальтах статті, які містили б оцінки 1500-річчя Києва чи взагалі б згадували про цей ювілей, проте все ж подали в часі урочистостей

³⁹ Богдан Стебельський, «Чому відмічують 1500-річчя Києва», *Шлях Перемоги*, 30 травня 1982, 1; Богдан Стебельський, «Чому відмічують 1500-річчя Києва», *Там само*, 6 червня 1982, 3–6.

⁴⁰ Стебельський, «Чому відмічують 1500-річчя Києва», 6 червня 1982, 3.

⁴¹ Федір Коваль, «Нищення культурно-історичних пам'яток у Києві», *Шлях Перемоги*, 23 травня 1982, 4; Його ж, «Нищення культурно-історичних пам'яток у Києві», *Там само*, 30 травня 1982, 4–6.

матеріали, присвячені Києву та його історії. Очевидно, що такі публікації не були випадковими, а їхня поява була спровокована цими подіями, які важко було оминати хоча б якоюсь увагою. Отже, вони теж були своєрідною реакцією на радянське святкування ювілею Києва, непрямою відповіддю на відзначення дати в Українській РСР.

Наприклад, журнал «Молодь України», друкований орган Організації демократичної української молоді (ОДУМ), яка була асоційована із Українською революційно-демократичною партією (УРДП) та діяла в США та Канаді, у випускові за червень 1982 р. опублікувала статтю літературознавця Петра Одарченка «Київ — столиця України», яка є коротким переказом історії міста. На початку статті автор вказує, що «на підставі наукових досліджень археологи вважають, що Київ виник у кінці 5-го або на початку 6-го століття», посиляючись на існування городища на Старокиївській горі, датоване «часом слов'янського князя Кия», себто підтримує офіційне радянське датування появи Києва, водночас уникаючи посилань на радянських учених і взагалі згадок про відзначення 1500-річчя міста⁴². П. Одарченко, хоч фактично визнає радянське датування, проте уникає радянських інтерпретацій подій історії Києва, зокрема тих, що стосуються історії виникнення міста. У цьому наративі немає таких концепцій та ідеологічних штампів, як «колиска трьох братніх народів», «українсько-російська дружба» тощо, навпаки — його виклад відповідає синхронному авторів українському діаспорному історичному метанаративу. Підійшовши до викладу недавньої історії Києва та його сучасності, П. Одарченко (до речі, один із післявоєнних «ді-пі» 1940-х рр.) завершує статтю таким чином, надаючи недовизначної оцінки радянському режиму як колонізаторському інструментові російського шовінізму:

З наказу Москви органи радянської влади знищили найвидатніших учених, професорів, учителів, письменників і культурних діячів. Багатьох розстріляно або вивезено на північ Росії у табори каторжної праці. У школах і вищих навчальних закладах запроваджено викладову мову російську. Молодь виховують в дусі російського великодержавного шовінізму. Студентів, робітників, службовців, а також членів Компартії, за виступи проти національної дискримінації українців переслідують, арештовують, засуджують до ув'язнення в концтаборах Сибіру. Російські шовіністи зневажають українську мову, українську

⁴² Петро Одарченко, «Київ — столиця України», *Молода Україна* 312 (1982): 12.

культуру. Українці, що ще залишилися в Києві, бояться говорити своєю рідною мовою. Якщо в 20-их рр. у Києві всюди панувала українська мова, то тепер і в державних установах, і в школах, і в наукових інституціях, і в крамницях — всюди чути лише російську мову. Фактично в столиці України українська мова заборонена, зневажена, упосліджена. Київ із центра української національної культури перетворився в центр наступу російського шовінізму на український народ, наступу ворога, що намагається знищити українську націю. Але свідомі українці, зокрема молодь, чинять рішучий опір цим ворожим діям⁴³.

Подібна позиція не була одиничною. Ледь не ідентичну радянській версію датування та походження міста на своїй шпальтах висвітлив, хоч як це дивно, часопис українських євангельських християн-баптистів у США «Віра й Наука», теж не посилаючись на радянських учених та уникаючи ідеологічної забарвленості «оригіналу». Анонімний автор датує городище на Старокиївській горі (яке ототожнюється з Києвом у цій теорії виникнення міста) кінцем V ст. н. е.⁴⁴

Можна сказати, що серед діаспорних істориків виразником такої поміркованої позиції був Михайло Демкович-Добрянський, який вважав, що з суто наукового погляду 1500-ліття Києва є цілком обґрунтованим, а з ідеологічно та політичної точки зору — навіть позитивним явищем, маніфестом вагомості Києва, його колишньої (та майбутньої) метропольності супроти сучасної його провінційності. Цікаво, що М. Демкович-Добрянський був ледве не єдиним представником діаспори, хто був переконаний, що ініціатива святкування 1500-річчя Києва виходила з України, від «київських діячів», маючи на увазі, вочевидь, республіканське керівництво, і цій ініціативі Москва не могла відмовити з огляду на потребу «час-до-часу показати, що “рідна” партія дбає про українську культуру». Саму ж ідею святкування 1500-річчя історик порівнював з давнім топосом «Київ — Другий Єрусалим», вважаючи обидва явища актуальними в різний історичний час «засобами, щоб вишистити столицю українського народу». Натомість ідею 2000-річчя Києва, висунуту СКВУ та підтриману націоналістичними колами, він вважав не більше, ніж недолугою спробою «переплунути більшовиків»⁴⁵.

Над українською діаспорою на Заході постійно нависав дамоклів меч дилеми ставлення до УРСР як політичного утворення та до українського культурного життя у ньому, проблема контактів, діалогу та співпраці з владою Української РСР, з українськими радянськими громадськими організаціями та культурними діячами. Цю дилему так ніколи і не було вирішено певним загальним консенсусом, вона зникла після багатьох зламаних списів сама по собі лише із розпадом СРСР. Тому кожне із середовищ і спільнот у діаспорі, відповідно до своїх політичних та ідеологічних позицій, займало ту чи ту позицію в ставленні до радянської України, її влади та діячів. Відповідно, доволі значна частина української діаспори (переважно ліберали та ліві) займала позицію порозуміння та діалогу з діячами культури і науки, а іноді і примирення з політичними елітами УРСР з метою налагодження контактів із українцями на батьківщині. Окремі ліві діаспорні кола приймали радянськості платформу, традиція якої в діаспорі хоч і сягала ще 1920-х рр., але станом на 1970–1980-ті вже була доволі ізольованою, оскільки діаспоряни здебільшого пов'язували її із підривною діяльністю радянських спецслужб, спрямованою на дезорієнтацію і дезорганізацію української діаспори на Заході, її політичний та ідеологічний розкол, на легітимацію радянського ладу в Україні та її репресивних дій. Усі ці середовища діаспори відповідним чином доповнювали спектр можливих реакцій на відзначення 1500-річчя Києва та його висвітлення в діаспорянській періодиці.

Прикладом видання, яке намагалось шукати точки дотику із радянською Україною, є мистецький часопис «Ми і світ», видавцем і редактором якого був Микола Колянківський, засновник Ніагарської мистецької галереї і музею. Номер за травень — червень 1982 р. починається з присвяти Києву, причому її автором став Павло Загребельний, один із найвизначніших українських радянських письменників, на той момент перший секретар правління Спілки письменників України і член ЦК КПУ. Письменник зокрема зазначав:

Києву судилась доля трагічна і велично-прекрасна водночас. Навряд можна знайти ще одну столицю на землі, що зазнавала б за свою багатовікову історію стількох нападів, руйнувань, понишень, пережила стільки епох розквіту й занепаду, щоб знову розквітати, жити вперто, з незбагненними надіями, жити не тільки спогадами про минулу велич, а й вірою про ще більше майбуття. Це триває вже, принаймні, півтори тисячі років.

⁴³ Одарченко, «Київ — столиця України», 17.

⁴⁴ Я. Б., «Заснування Києва», *Віра й Наука* 120 (1982): 33–35.

⁴⁵ Михайло Демкович-Добрянський, «1500-ліття Києва — за чи проти», *Наш голос* 1 (1982): 3–5.

Міста, як і люди, мають дати своїх народжень. Тільки дати ці іноді визначаються не днем і не роком, а цілими століттями. Це привілей міст, які існують мовби спервовіку. До них належить Київ, столиця України, древній стольний град Київської Русі, одне з найчарівніших міст світу⁴⁶.

Святковий випуск містив у собі матеріали, присвячені Києву та київським митцям. Наприклад, тут опубліковано уривок «За ордером на вселення» із повісті «День мій суботній» Григора Тютюнника, який є автобіографічним і повторює досвід переселення митця із Донбасу до Києва⁴⁷; статтю про київського художника та реставратора Леоніда Тоцького⁴⁸; замітку про приурочені до 1500-ліття Києва гравюри Василя Лопати за мотивами «Слова о полку Ігоревім»⁴⁹; повідомлення про встановлення пам'ятника Володимиру Вернадському в Києві⁵⁰; звістку про нових лауреатів Шевченківської премії, де, серед інших, фігурував і художник Сергій Шишко за серію картин «Київська сюїта»⁵¹; фотографії радянського Києва. На відміну від раніше проаналізованої нами діаспорної періодики, «Ми і світ» не розглядає становище радянського Києва (та радянської України загалом) як трагічне, навпаки — для М. Колянківського та кола авторів видання сучасність Києва є часом його розквіту.

Очікування 1500-річчя Києва наелектризувало діаспору, активізувавши, з одного боку, поміркованих у позиції щодо СРСР діячів, з іншого — їхніх противників. М. Колянківський був представником тих кіл діаспори, які, визнаючи проблематичність радянського режиму, намагались налагоджувати контакти та порозуміння із лідерами та видатними діячами радянської України. У квітні 1981 р. в уже згаданому вище часописі «Нові дні», неофіційному органі Української революційно-демократичної партії (УРДП)⁵², було передруковано скорочену версію його розповіді про подорож до УРСР на запро-

шення Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Це була не перша його подорож до радянської України, і класично його відгук про мандрівку на батьківщину хоч і прагнув до збалансованої оцінки, проте все ж був доволі компліментарним до стану справ в Українській РСР. Сконцентрувавшись у своєму тексті саме на Києві, він розповідає про зустріч із екзархом РПЦ в Україні митрополитом Філаретом, з П. Троньком та низкою інших культурних функціонерів радянської України, зокрема з керівниками та членами Спілки письменників України, а також про відвідини Софійського та Володимирського соборів, Києво-Печерської лаври, Байкового кладовища тощо. Підсумував автор свою оповідь висновком, що «місто Київ продовжує рости»⁵³. Звісно ж, у такої рецепції стану справ у радянській Україні було багато противників, зокрема відкритий лист до М. Колянківського надіслав до редакції «Нових днів» Святослав Караванський, репресований член ОУН(б) і багаторічний в'язень радянських таборів, якому в 1979 р. вдалось емігрувати на Захід. У своєму листі він звинувачує М. Колянківського в «проколонізаторській» позиції, характеризуючи його текст так: «Я не знаю, з яких міркувань редакція «Нових днів» передрукувала у ч. 4 за цей рік ваш репортаж “В столиці України”, але читаючи його, я не міг позбутись думки, що читаю не “Нові дні”, а “Вісті з України”»⁵⁴. С. Караванський не добирав слів, наприклад, називаючи П. Тронька «прямим коляборантом і вірним холуєм окупантів» або ж коментуючи діяльність М. Колянківського таким чином: «Цікаво, про які культурні контакти йдеться, коли в Україні нищать усе національне українське? Якої культури там можна навчитися? Співати “Катюшу” під бандуру?»⁵⁵.

Тим не менш, редакція часопису, яка стояла на позиціях «вибіркових культурних та особистих контактів» із радянською Україною і яка, за словами тодішнього головного редактора Мар'яна Дального, мала «чимало клопоту з крайньою правою частиною української діаспори»⁵⁶, заступилась за М. Колянківського та у відповідь, окрім реакції самого М. Колянківського та зауваг редактора М. Дального, опублікувала таку саму

⁴⁶ Павло Загребельний, «Києву, до Ювілею», *Ми і світ* 228 (1982): 1.

⁴⁷ Григор Тютюнник, «За ордером на вселення (Уривок із повісті “День мій суботній”)», *Ми і світ* 228 (1982): 2–12.

⁴⁸ Леся Шевченко, «Квітка і камінь. Розповідь про киянина Л. Тоцького — художника і реставратора», *Ми і світ* 228 (1982): 31–36.

⁴⁹ «Гравюри Василя Лопати за мотивами “Слова о полку Ігоревім”», *Ми і світ* 228 (1982): 48–49.

⁵⁰ «Пам'ятник Вернадському», *Ми і світ* 228 (1982): 49.

⁵¹ «Цьогорічні Шевченківські премії», *Ми і світ* 228 (1982): 49–50.

⁵² Часопис хоч офіційно і позиціонував себе як незалежний і позапартійний, проте в його редколегії та серед дописувачів було чимало членів УРДП, а саме видання мало, за словами Мар'яна Дального, «уєрдепівський ярлик». Мар'ян Дальний, «Видавництво “Нові Дні”», в Олексій Коновал (упоряд.), *Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП): збірник матеріалів і документів* (Чикаго — Київ: Фондація ім. Івана Багряного, 1997), 221–222.

⁵³ Микола Колянківський, «В столиці України», *Нові дні* 4 (1981): 10–12.

⁵⁴ «Вісті з України» — український радянський щотижневик, друкований орган Товариства зв'язків з українцями за межами України, орієнтований на українську діаспору в країнах Заходу.

⁵⁵ Святослав Караванський, «Відкритий лист до М. Колянківського», *Нові дні* 10 (1981): 31–32.

⁵⁶ Дальний, «Видавництво “Нові Дні”», 222.

в'їдливу викривальну статтю про самого С. Караванського та його діяльність у діаспорі⁵⁷. Цікаво, що пізніше опубліковані у «Нових днях» набагато більш компліментарні за текст М. Колянківського анонімні подорожні записки з Києва (опубліковані під криптонімом «Синя Волошка») вже не спричинили такої хвилі емоцій⁵⁸. Імовірно, ситуація, яка передувала публікації цих подорожніх записок, чітко проявила позиції часопису, відповідно продовження дискусії на шпальтах видання втратило сенс.

Очевидно, що найширше висвітлення 1500-річного ювілею Києва знаходимо у виданнях українських діаспорних радянофілів. Однією із найбільших і найактивніших прорадянських діаспорних організацій було Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК), яке почесно визнавалось радянською владою як «прогресивна» організація (зокрема навіть самі члени ТОУК іменували себе «прогресивними українцями»). Діяльність ТОУК у контексті 1500-річчя Києва не обмежувалась тільки спостереженням. Наприклад, 35-й з'їзд ТОУК ухвалив привітання міській владі Києва та всім жителям міста з ювілеєм⁵⁹, яке вручила членкиня правління ТОУК Мері Скрипник особисто голові Київського міськвиконкому Валентину Згурському в часі візиту до Києва на святкування⁶⁰. Більш того, Товариство провело локальні святкування 1500-річчя по своїх регіональних осередках⁶¹. Звісно, редакція друкованого органу Товариства, щомісячника *The Ukrainian Canadian*, присвятила випуск за травень 1982 р. повністю Києву та відзначенню ювілею. І перед, і опісля святкування видання періодично поверталось до теми Києва та його 1500-річчя. У питаннях історії Києва, його походження та датування часопис наводить думки українських радянських археологів Миколи Котляра і Петра Толочка⁶². Тематика статей надзвичайно різноманітна, проте водночас цілком очікувано повторює орієнтований на Захід радянський порядок денний стибу вмісту «Вістей з України»⁶³. Не

дивно, що саме в цьому виданні читаємо привітання В. Згурського українців Канади з ювілеєм⁶⁴. Симптоматично, що в діаспорянській періодиці не знаходимо тих чи інших реакцій чи відгуків на діяльність ТОУК у контексті радянського ювілею Києва та матеріали їхніх часописів, що є промовистою ілюстрацією ізольованості українських радянофілів у діаспорі та несприйняття їхньої рецепції 1500-річчя Києва, яка, за винятком окремих деталей, зрадагованих відповідно до аудиторії та специфіки українства на Заході (наприклад, уникання топосу «українсько-російської дружби»), наративно повторювала радянське відзначення дати.

Рішення про святкування 1500-річного ювілею Києва в радянській Україні стало значним викликом для української діаспори на Заході. Проблема ювілею мала справді багато вимірів — академічний, політичний, ідеологічний. Та найбільш вагомим, ключовим виявився виклик для ідентичності, спровокований зіткненням конкурентних наративів української історії. Загострений ювілеєм Києва, цей конфлікт поставив руба питання ставлення до українського радянського проєкту і (не)визнання варіативності українських ідентичностей. В окрадених проживанням поза межами батьківщини діаспорян, які позиціонували себе як вимушену перебувати в екзилі альтернативну репресивному радянському проєктові «справжню» Україну, зосереджену на національній проблемі, «патріотичний» крок радянської влади викликав як мінімум дисонанс, а подекуди, вочевидь, і фрустрацію. Доволі великі діаспорянські середовища (переважно націоналістичні) на чолі з головною організацією українства за кордоном, СКВУ, свідомо чи ні знаходили вихід із дилеми в пошукові прихованих намірів радянської влади та облудних сенсів ювілею (справжніх чи уявних), що призводило до опертя на різного стибу здогадки та теорії змови (зрештою, закономірних з огляду на досвід минулого) в спробах захистити свою ідентичність «справжнього» українства, якій, здава-

⁵⁷ О. Шулявський, «Про “дружні бесіди” та “діалоги” Святослава Караванського», *Нові дні* 10 (1981): 33–34.

⁵⁸ Йдеться про текст: Синя Волошка, «Мій перший день у Києві», *Нові дні* 11 (1981): 4–8.

⁵⁹ “Greetings to Kiev! Adopted By The 35th National AUUC Convention,” *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 3.

⁶⁰ “Kiev Resplendent in Anniversary Dress,” *The Ukrainian Canadian* 657 (1982): 21.

⁶¹ “Kiev: 1500,” *The Ukrainian Canadian* 657 (1982): 17.

⁶² Mykola Kotlyar, “The Origins of the Word Rus,” *The Ukrainian Canadian* 652 (1982): 14–15; Petro Tolochko, “When Was Kiev Founded?”, *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 20–22.

⁶³ Приклади таких матеріалів: Kotlyar, “The Origins of the Word Rus,” 14–15; Petro Tolochko, “When Was Kiev Founded?”, 20–22; Oles Honchar, “Strong Bounds Uniting Epochs,” *Ibid.* 655

(1982): 23–25; Semen Pavlushchenko, “The War Years,” *Ibid.* 655 (1982): 27–28; Pavlo Poznyak, “Industrial Potential,” *Ibid.* 655 (1982): 29–31; Rostislav Prydatko, “An Architect’s View,” *Ibid.* 655 (1982): 34–35; Lydia Byelska, “Treasure Trove of Art,” *Ibid.* 655 (1982): 36–38; Igor Rymaruk, “A City of Brilliant Talents,” *Ibid.* 655 (1982): 39–41; Vasyl Turkevych, “The Performing Arts,” *Ibid.* 655 (1982): 42–45; Ludmila Bruy, “Kiev — City of Science and Learning,” *Ibid.* 655 (1982): 46–48; Valentyna Sokolenko, “Confident of Their Tomorrow,” *Ibid.* 655 (1982): 51–52; Tamara Makarevych, “Our Greatest Treasure,” *Ibid.* 655 (1982): 54–57.

⁶⁴ Valentyn Zgursky, “Message to ‘UC’ Readers and Interview With Mayor of Kiev,” *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 14–19.

лось, загрожувало бути апропрійованою вмілими діями комуністів. Особлива увага радянської влади до Києва сприймалась як загроза символічного переозначення міста, яке в ідентичності українських діаспорян мало центральне символічне, навіть сакральне значення, а така перспектива — зневагою, оскверненням сакрального місця, його символічною та ідеологічною «крадіжкою». Водночас серед здебільшого більш ліберальних кіл, які поділяли ці емоції та підозри, консенсусу не склалось через несприйняття запропонованої очевидно невдалої альтернативної пропозиції святкувати 2000-річчя Києва і 1600-річчя української державності. Для окремих кіл, які ставились до українського радянського проєкту помірковано (здебільшого ліберальні та ліві нерадянські середовища), відзначення ювілею Києва стало важливою культурною подією, яка фіксувала українську ідентичність на батьківщині, нехай і радянську, що було вагомим в умовах повзучої русифікації, страх перед якою був характерним майже для всіх кіл діаспори (окрім радянофілів). Останні своєю чергою отримали потужний інструмент для пропаганди своєї позиції, який принаймні частково підважував найбільш проблемні та бо-

лючі для діаспори уявлення, які відштовхували діаспорян від радянського проєкту — уявлення про денаціоналізацію України, її русифікацію та імперський, російсько-шовіністичний характер режиму в СРСР.

Водночас практичних наслідків усі ці перипетії, заяви та дискусії загалом не мали. Попри заклик СКВУ, альтернативні святкування в дусі примордіального націоналізму так і не відбулись, а саме звернення в більшості було або проігнороване, або обурено відкинуте, або взагалі висміяне. Святкування 1500-річчя Києва в радянській Україні не призвели до якогось помітного покращення стосунків між налаштованими на контакт і співпрацю діаспорянами та культурними і політичними елітами Української РСР. Радянофілам не вдалось масово перенести святкування на Захід і використати ювілей Києва з пропагандистською метою через стигматизацію та маргіналізацію прорадянських поглядів та їхніх носіїв, їхнє осібне та ізольоване становище в діаспорі. Дамоклів меч дилеми ставлення до УРСР та радянської сучасності України втримав статус-кво та продовжував нависати над українцями за кордоном, вчергове переламавши безліч списів і стилосів.

Bibliographic References

- Bruy, Ludmila. "Kiev — City of Science and Learning." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 46–48.
- Byelska, Lydia. "Treasure Trove of Art." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 36–38.
- Dalnyi, Marian. "Vydavnytstvo 'Novi Dni.'" In *Ukrainska revoliutsiino-demokratychna partiia (URDP – UDRP): zbirnyk materialiv i dokumentiv*, edited by Oleksii Konoval. Chicago — Kyiv: Fundatsiia im. Ivana Bahriana, 1997.
- Dashkevych, Yaroslav. *Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv: Lvivske viddilennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho / Literaturna ahentsiia "Piramida", 2007.
- Demkovych-Dobrianskyi, Mykhailo. "1500-littia Kyieva — za chy proty." *Nash holos* 1 (1982): 3–5.
- "Greetings to Kiev! Adopted By The 35th National AUUC Convention." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 3.
- Honchar, Oles. "Strong Bounds Uniting Epochs." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 23–25.
- Hutsal, Petro. "Padokh Yaroslav Mykolaiovych." Accessed April 16, 2024. <https://esu.com.ua/article-880329>.
- "Hravyry Vasylia Lopaty za motyvamy 'Slova o polku Ihorevim.'" *My i svit* 228 (1982): 48–49.
- Isaievych, Yaroslav. "Yuvilei mist: Lviv, Kyiv i znovu Lviv." *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* 16 (2007): 75–87.
- Karavanskyi, Sviatoslav. "Vidkrytyi lyst do M. Koliankivskoho." *Novi dni* 10 (1981): 31–32.
- Kharchun, Yaroslav. "Ukraina i Rosiia ta yikhnia zustrich na shliakhakh istorii." *Novi dni* 12 (1981): 12–14.
- Khmurovych, Ostep. "Komu nalezhyt spadshchyna Kyivskoi Rusi." In *Almanakh "Homonu Ukrainy" na rik 1982*, edited by Mykola Figol. Toronto: Vydavnycha Spilka "Homin Ukrainy", 1982.
- . "Kyievu — 2000 rokiv, derzhavnosti Ukrainy — 1600. Anty-Rus-Ukraina. (Prodovzhennia z poperednoho chysla)." *Ukrainske Kozatstvo* 65 (1982): 39–41.
- . "Kyievu — 2000 rokiv, derzhavnosti Ukrainy — 1600. Anty-Rus-Ukraina. (Zakinchennia)." *Ukrainske Kozatstvo* 66–67 (1982): 56–60.
- "Kiev Resplendent in Anniversary Dress." *The Ukrainian Canadian* 657 (1982): 21.
- "Kiev: 1500." *The Ukrainian Canadian* 657 (1982): 17.
- Koliankivskyi, Mykola. "V stolytsi Ukrainy." *Novi dni* 4 (1981): 10–12.
- Kostiv, Orest. "Kyievu — 1500 rokiv: ofitsiini obraz ta pamiat piznoradianskoho Kyieva u svitli vidznachennia yuvileiu mista." Bakalavska robota, Ukrainskyi katolytskyi universytet, 2024.
- Kotlyar, Mykola. "The Origins of the Word Rus." *The Ukrainian Canadian* 652 (1982): 14–15.
- Koval, Fedir. "Nyshchennia kulturno-istorychnykh pamiatok u Kyievi." *Shliakh Peremohy*, 23 travnia 1982.
- . "Nyshchennia kulturno-istorychnykh pamiatok u Kyievi." *Shliakh Peremohy*, 30 travnia 1982.
- "Kyievu — 2000 rokiv, derzhavnosti Ukrainy — 1600. Anty-Rus-Ukraina. Zvernennia Rady dlia Sprav Ukrainskoi Kultury pry Svitovomu Kongresi Vilnykh Ukraintsiv do ukrainskoi spilnoty v sviti." *Ukrainske Kozatstvo* 64 (1982): 68–70.
- Makarevych, Tamara. "Our Greatest Treasure." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 54–57.
- Odarchenko, Petro. "Kyiv — stolytsia Ukrainy." *Moloda Ukraina* 312 (1982): 12–17.
- "Pamiatnyk Vernadskomu." *My i svit* 228 (1982): 49.
- Pavlushchenko, Semen. "The War Years." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 27–28.
- Pidhainyi, Oleh. "Pokhodzhennia Kyieva." *Visnyk SKVU* 1 (1982): 8–19.
- Pritsak, Omelian. "Za kulisamy proholoshennia 1500-littia Kyieva." *Suchasnist* 249 (1981): 46–54.

- Poznyak, Pavlo. "Industrial Potential." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 29–31.
- "Prodastalas letiuchka z nahody 1500-richchia Kyieva." *Svoboda*, 9 veresnia 1982.
- Prydatko, Rostislav. "An Architect's View." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 34–35.
- "Rada dlia Sprav Kultury, Naukova Rada: Yuvilei 2000-richchia osnuvannia Kyieva i 1600-richchia Ukrainskoi Derzhavnosti (anty-Rusy-Ukraina)." *Visnyk SKVU* 1 (1982): 7.
- Rusyna, Olena. *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005.
- Rymaruk, Igor. "A City of Brilliant Talents." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 39–41.
- Shapoval, Yurii, and Oles Yakubets. *Sluzhytel zalezhnosti: Volodymyr Shcherbytskyi za obstavyn chasu*. Kyiv: Krytyka, 2021.
- Shevchenko, Lesia. "Kvitka i kamin. Rozpovid pro kyianyna L. Totskoho — khudozhnyka i restavratora." *My i svit* 228 (1982): 31–36.
- Shuliavskiy, O. "Pro 'druzhni besidy' ta 'diialohy' Sviatoslava Karavanskoho." *Novi dni* 10 (1981): 33–34.
- Sokolenko, Valentyna. "Confident of Their Tomorrow." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 51–52.
- Stebelskyi, Bohdan. "Chomu vidmichuiut 1500-richchia Kyieva." *Shliakh Peremohy*, 30 travnia 1982.
- . "Chomu vidmichuiut 1500-richchia Kyieva." *Shliakh Peremohy*, 6 chervnia 1982.
- Tiutiunnyk, Hryhir. "Za orderom na vseleennia (Uryvok iz povisti 'Den mii subotnii')." *My i svit* 228 (1982): 2–12.
- Tolochko, Petro. "When Was Kiev Founded?" *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 20–22.
- Tolochko, Serhii. "Sviatkuvannia 1500-richchia Kyieva 1982 roku: ideolohichni aspekt." *Kyivski istorychni studii* 1, vyp. 8 (2019): 73–78.
- Tschorichni Shevchenkovskii premii. *My i svit* 228 (1982): 49–50.
- Turkevych, Vasyi. "The Performing Arts." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 42–45.
- "U 2000-richchia Kyieva, 1600-richchia Ukrainskoi Derzhavnosti i 40-richchia UPA." *Homin Ukrainy*, 16 chervnia 1982.
- Ukrainian heritage day: in commemoration of the 1500th Anniversary of Kiev. Kyieve mii: u 1500-littia Kyieva*. Toronto: Komitet ukrainsiv Kanady — Provintsiina rada Ontariio, 1980.
- Vermenych, Yaroslava. *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litchyslennia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011.
- Voloshka, Synia. "Mii pershyi den u Kyievi." *Novi dni* 11 (1981): 4–8.
- Vortman, Dmytro, and Oleksandr Nemyrovskiy. "Kyievu — pivtora tysiacholittia: chomu tse radianska vyhadka?" Accessed March 14, 2025. <https://was.media/2020-01-02-kyievu-ne-1500>.
- "'Vozziednannia' Ukrainy z Rosiieiu buly holovnymy motyvamy sviatkuvan 1500-littia Kyieva." *Svoboda* July 1, 1982.
- Vynnychenko, Ihor. "Stebelskyi Bohdan." Accessed March 17, 2024. http://www.history.org.ua/?termin=stebelskyj_bogdan.
- Ya. B. "Zasnuvannia Kyieva." *Vira y Nauka* 120 (1982): 33–35.
- Yaremchuk, Vitalii. *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoi doby*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia," 2009.
- Zagrebnyi, Pavlo. "Kyievu, do Yuvileiu." *My i svit* 228 (1982): 1.
- Zgursky, Valentyn. "Message to 'UC' Readers and Interview With Mayor of Kiev." *The Ukrainian Canadian* 655 (1982): 14–19.
- Zotikov, Oleksii. "Dni Kyieva — rozsypane namysto mynuloho." Accessed March 14, 2025. <https://umoloda.kyiv.ua/number/679/316/24686>.
- "Zvernennia Rady dlia Sprav Kultury SKVU — 2000 rokiv vid zasnuvannia Kyieva i 1600-richchia Ukrainskoi Derzhavnosti." *Visnyk SKVU* 1 (1981): 12–15.
- "Zvernennia Rady dlia Sprav Ukrainskoi Kultury pry Svitovomu Kongresi Vilnykh Ukrainsiv do ukrainskoi spilnoty u sviti." In *Almanakh "Homonu Ukrainy" na rik 1982*, edited by Mykola Figol. Toronto: Vydavnycha Spilka "Homin Ukrainy", 1982.

O. Kostiv

THE IDENTITY CHALLENGE: THE CELEBRATION OF THE 1500th ANNIVERSARY OF KYIV IN SOVIET UKRAINE AND THE UKRAINIAN DIASPORA IN THE WEST (THE CASE OF NORTH AMERICA)

The article examines the reaction of the Ukrainian diaspora in the United States and Canada to the celebration of the 1500th anniversary of Kyiv, which was officially celebrated in Soviet Ukraine in 1982, based on the materials of diaspora periodicals. The main positions of various political and ideological circles of the Ukrainian diaspora regarding the anniversary of Kyiv are presented and the multiplicity of receptions of the Soviet celebration is demonstrated. The celebration of the 1500th anniversary of Kyiv in the USSR for various diaspora communities was another occasion to express their position on the Ukrainian Soviet project, and it also revealed deep ideological divisions among Ukrainians abroad. Nationalist, liberal, and Sovietophile diaspora circles offered radically different receptions of the celebrations in Soviet Ukraine, based on profoundly contrasting visions of Ukraine's past and present. The jubilee of Kyiv revealed the conflict of memories and historical metanarratives and exacerbated the problem of enmity and cooperation with the Ukrainian Soviet project, as well as Ukrainian Soviet political, public, cultural, and scientific figures.

The fundamental reason for the intense and emotional reactions to the Soviet celebration, as well as attempts to organize alternative celebrations in the primordialist manner, is determined to be the sense of threatened identity and fear of appropriation by the Soviet project of "Ukrainianness," which, according to the vast majority of diasporites, especially among the dominant nationalist circles, was possessed exclusively by the Ukrainian community in the West and its political and cultural institutions.

Keywords: 1500th anniversary of Kyiv, Ukrainian diaspora, UkrSSR, USSR, jubilee, memory.

Черепюк А. М.

ПАМ'ЯТНИК ФЕЛІКСУ ДЗЕРЖИНСЬКОМУ НА БАНКОВІЙ ПЛОЩІ У ВАРШАВІ В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ТА В ПОЛІТИЦІ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ

У статті здійснено комплексне дослідження історії встановлення, функціонування та демонтажу пам'ятника Феліксу Дзержинському, розташованого на Банковій площі у Варшаві, крізь призму суспільної думки, політики декомунізації та формування колективної пам'яті в Польщі. Монумент, встановлений у 1951 р., уособлював символічне закріплення радянського ідеологічного контролю над Польською Народною Республікою, репрезентуючи домінування комуністичної політики пам'яті. Знесення пам'ятника 17 листопада 1989 р. стало одним із перших публічних актів символічної відмови від комуністичної спадщини в Польщі та важливим етапом декомунізації публічного простору. Особливу увагу приділено аналізу суспільних настроїв, дискусій і суперечок, що супроводжували як існування монумента, так і його демонтаж. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, зокрема аналізі публікацій польських медіа, наукових розвідок та офіційних документів, що відображають політичні та культурні контексти подій. Стаття висвітлює символічне значення знесення як колективного жесту протесту, спрямованого на відновлення національної ідентичності та утвердження нових підходів до політики пам'яті в умовах посткомуністичного транзиту. Інтеграція медійних наративів із концепціями історичної пам'яті та політики декомунізації дає можливість простежити еволюцію ставлення польського суспільства до радянської спадщини та окреслити тенденції меморіальної політики сучасної Польщі.

Ключові слова: декомунізація, Польська Народна Республіка, політика пам'яті, публічний простір, Інститут національної пам'яті.

Декомунізація як політичний і суспільний процес посідає особливе місце в посткомуністичних державах. Одним із важливих складників цих процесів стало знесення символів комуністичного минулого, зокрема пам'ятників, які були уособленням комуністичної ідеології у публічному просторі. У Польщі цей процес стартував ще в 1989 р., що ставить цю державу в авангарді порівняно з іншими країнами соціалістичного блоку і особливо з радянськими республіками. Початково цей процес мав стихійний характер, згодом — отримав правову базу. Пам'ятник Феліксу Дзержинському на одній з центральних площ Варшави, знесений восени 1989 р., ілюструє початковий етап декомунізації в Польщі.

У статті відтворено хронологію подій, що передували демонтажу пам'ятника Феліксу Дзержинському на Банковій площі у Варшаві, а також проаналізовано сам процес його знесення крізь призму суспільного сприйняття, відображеного в пресі. Особливу увагу приділено дослідженню соціальних, політичних і культурних наслідків, спричинених демонтажем цього

монумента. Знесення пам'ятника, що відбулося 17 листопада 1989 р., розглядається як початок процесу декомунізації в Польщі.

Джерела, які було використано при написанні роботи, слід поділити на декілька груп:

- публікації ЗМІ, зокрема загальнопольських газет *Gazeta Wyborcza* і *Rzeczpospolita*;
- публікації, прес-релізи Інституту національної пам'яті (ІНП).

Аналіз газетної інформації спирається на метод контент-аналізу з використанням кодування за ключовими словами. Пошук було проведено за такими словами: *Pomnik Feliksa Dzierżyńskiego*, *Plac Bankowy* *plac Feliksa Dzierżyńskiego*; додатково пошук проводили за датами подій.

Метою цієї статті є висвітлення суспільного сприйняття постаті Фелікса Дзержинського та символічного значення його пам'ятника, розташованого на Банковій площі у Варшаві, крізь призму медійних наративів. Особливий акцент зроблено на реконструкції суспільних дискусій, відображених у пресі, а також на виявленні змін у риторичі протягом процесу декомунізації. У дослідженні використано також наукові праці

польських і закордонних дослідників, присвячені декомунізації. Такий підхід дає змогу інтегрувати медійні дані з академічними концепціями та політикою історичної пам'яті і оцінити роль медіа у формуванні суспільного уявлення про декомунізаційні процеси, а також їхній вплив на політичний і культурний ландшафт Польщі.

Зважаючи на обсяг статті, було вирішено обмежитись зазначенням лише кількох публікацій, тематика яких найбільш наближена до предмета дослідження.

У дослідженні польської декомунізації публічного простору важливу роль відіграють праці Томаша Лешковича «Декомунізація польськи», Йоани Калужної «Декомунізація громадського простору в Польщі — контур проблеми», а також стаття Бартомія Ружицького «Декомунізація публічного простору в Польщі 1989–2016».

Дослідники, які вивчали декомунізацію загалом і декомунізацію публічного простору зокрема, акцентували увагу на значущості суспільної думки, яка відігравала вагомий роль у формуванні та реалізації політичних процесів. Йона Калужна зазначала, що після перших десяти років активної фази демонтажу комуністичних символів темпи цього процесу значно сповільнилися, однак він не припинився повністю. У подальшому усунення радянської символіки відбувалося більш поступово, набуваючи природного характеру¹. Для більш глибокого аналізу політичної системи Польщі значний інтерес становлять дослідження Анджея Пасцького, присвячені питанням референдумів і функціонуванню місцевого самоврядування. Його наукові праці є важливим внеском у розуміння внутрішніх процесів польської політики, особливо в контексті демократичних реформ і децентралізації влади.

Важливу роль у науковому аналізі декомунізації відіграє концептуалізація політики пам'яті. Віктор Заславський виокремлює дві основні тенденції в цьому процесі. Перша, ліберально-демократична, орієнтована на плюралізм і інтеграцію різних інтерпретацій минулого, тоді як друга, неонаціоналістична, акцентує увагу на героїчних і трагічних аспектах національної історії, що спрямовані на відновлення національної ідентичності через символічні акти пам'яті. Польський історик Філіп Мусял наголошує, що для держав, які відновили незалежність після розпаду радянського блоку, декомунізація стала важливим інструментом у процесі конструюван-

ня національної ідентичності². Вона охоплювала не лише усунення символів комуністичної епохи, а й переосмислення суспільного простору та історичних наративів, що сприяли створенню нових політичних і культурних орієнтирів.

Серед помітних епізодів польської декомунізації варто виокремити знесення пам'ятника Феліксу Дзержинському у Варшаві, яке, за словами історика Томаша Лешковича, стало каталізатором хвилі демонтажу пам'ятників комуністичного періоду по всій країні³, що став невід'ємною частиною складного процесу формування посткомуністичної національної ідентичності, спрямованого на перегляд історичної пам'яті та утвердження нових ціннісних орієнтирів у польському суспільстві. Лешкович наголошує, що ці символічні дії мали значний вплив на формування нової суспільної пам'яті, сприяючи очищенню публічного простору від спадщини старого режиму. Тож процес декомунізації в Польщі набув багатогранного характеру, поєднуючи символічні, політичні та культурні аспекти. Його реалізація мала на меті не лише розрив із тоталітарним минулим, а й створення нових підвалин для демократичного розвитку та національної консолідації.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу громадської думки мешканців Варшави і Польщі в цілому щодо пам'ятника Феліксу Дзержинському на Банковій площі, доцільно здійснити короткий огляд біографічного шляху цього діяча.

Фелікс Дзержинський народився 11 вересня 1877 р. в Держиново (маєток роду Дзержинських за 15 км від міського селища Івенець Воложинського району Мінської області) у польській дворянській родині зі шляхетськими коренями. Під час навчання в гімназії у Вільнюсі захоплювався соціал-демократичними поглядами. З 1895 став членом Литовської соціал-демократичної партії. У Каунасі редагував нелегальний журнал *Robotnik Kowieński*. Тут у 1897 році його вперше заарештували. У наступні роки, аж до вибуху революції 1917 р., він шість разів потрапляв за ґрати і двічі був засланий до Сибіру. Під час одного із заслань познайомився зі Львом Троцьким. У 1900 році був одним із засновників Соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), марксистської партії. Перебуваючи в Берліні, був членом Закордонно-

¹ Joana Kałużna, "Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce — zarys problematyki," *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* (2018): 157.

² "Między symboliką niepodległościową a cieniem totalitaryzmu," *Przystanek Historia*, accessed March 2, 2022. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/dekomunizacja/90254,Miedzy-symbolika-niepodleglosciowa-a-cieniem-totalitaryzmu.html>.

³ Histmag.org, "Dekomunizacja po polsku," accessed November 16, 2014. <https://histmag.org/Dekomunizacja-po-polsku-7309>.

го комітету СДКПіЛ. Під час Лютневої революції 1917 р. підтримував більшовиків. Він поїхав до Петрограда, де став одним із найближчих соратників Леніна і вступив до партії більшовиків. Переломним моментом у його політичній кар'єрі стало обрання у грудні 1917 р. головою Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією (ЧК), яку згодом було перетворено на Державне політичне правління (ГПУ) та Об'єднане державне політичне правління (ОГПУ). Одночасно він обіймав посаду наркома внутрішніх справ. Під час громадянської війни в Росії став одним з ініціаторів червоного терору; його називали Залізним, або Кривавим, Феліксом.

Під час польсько-радянської війни був членом Військової ради під керівництвом Михайла Тухачевського, але передовсім — членом Тимчасового революційного комітету Польщі, створеного за наказом Леніна 23 липня 1920 р. в Смоленську — «уряду», який за планом більшовиків мав узяти повноту влади після переможного походу Червоної армії 1920 р. 30 липня у Білостоці Полревком випустив Маніфест до польського робочого народу міст і сіл *Manifest do polskiego ludu roboczego miast i wsi* (авторства Дзержинського). За три тижні Полревком разом із підрозділами Червоної армії поспіхом залишив місто і попрямував до Мінська. Фелікс Дзержинський помер від серцевого нападу 20 липня 1926 р. в Москві, під час засідання ЦК ВКП(б).

Фелікс Дзержинський був об'єктом ретельно організованого культу особистості в Радянському Союзі, де його зображали як невпинного прихильника комуністичних ідеалів і засновника чекістських інституцій. Цей культ, сформований за допомогою механізмів радянської пропаганди, мав на меті створити образ героя-революціонера, який утілював абсолютну відданість державі. Український історик Олександр Маєвський акцентував увагу на тому, як радянська пропаганда створювала позитивний архетип Фелікса Дзержинського як безстрашного, морально досконалого та відданого ідеалам комунізму діяча. Цей образ активно втілювався через портрети, кіноплакати, гасла, поетичні твори та дитячу агітацію, спрямовану на жовтент і піонерів. Мистецькі інтерпретації підкреслювали його рішучість і наставницьку роль у вихованні молоді. Часто образ Дзержинського представлений у символічних композиціях, що містять червоне тло, полум'я і революційну атрибутику. Його ім'я набуло символічного значення, яке проявлялося у назвах топонімів, техніки (наприклад,

фотоапарати «ФЕД» і арифмометри «Фелікс»), а також у маркуванні паровозів⁴.

Вплив цього культу виходив за межі СРСР і поширювався на Польську Народну Республіку (ПНР), частину радянського блоку. У цьому контексті Дзержинського представляли як «великого поляка», з метою інтеграції його постаті в польську історичну пам'ять і легітимізації радянського впливу. Його ім'я активно використовували в топоніміці та назвах установ, зокрема заводів, вулиць і шкіл, щоб підкреслити його значущість для історії та культури Польщі. Варшавська площа Дзержинського, розташована біля Палацу Мостовських, демонструє цю символічну взаємозалежність. Аналогічно до Луб'янської площі в Москві, цей простір уособлював роль репресивних структур у радянській системі, підкреслюючи спільну боротьбу поляків і росіян за соціалістичне майбутнє.

13 листопада 1950 р. Міністерство культури і мистецтв оголосило конкурс зі створення пам'ятника Ф. Дзержинському⁵. У конкурсі переміг проєкт Збігнева Дунаєвського. Пам'ятник було встановлено на Банковій площі, яка тоді мала назву Площа Дзержинського, у Варшаві 20 липня 1951 р., у 25-ту річницю смерті лідера більшовицької революції і напередодні свята Відродження, однієї з найголовніших знаменних дат Польської Народної Республіки, що мала на меті вшанувати день оголошення Маніфесту Польського комітету національного визволення. Вибір місця не був випадковим — саме на Банковій площі в 1905 р. відбулася першотравнева демонстрація, організована Соціал-демократичною партією Королівства Польського і Литви, на якій виступив товариш «Яцек» (підпільний псевдонім Дзержинського). Ця подія супроводжувалася масштабними урочистостями за участю вищого керівництва Польської об'єднаної робітничої партії та державних органів. На відкриття пам'ятника приїхала делегація на чолі з віце-прем'єр-міністром СРСР В'ячеславом Молотовим.

Збігнев Дунаєвський був відомим польським скульптором, навчався в Академії образотворчих мистецтв у Варшаві до Другої світової війни. Після війни він був учасником державних ініціатив зі вшанування революційних діячів комуніс-

⁴ О. Маєвський, «Фелікс Дзержинський — “перший чекіст” і “кривавий кат” крізь призму плакату і карикатури», *3 архіви ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* 1 (2020): 105–133, <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001162559>.

⁵ “30 lat temu rozebrano pomnik Feliksa Dzierżyńskiego. A co się stało z nim później?,” *Wyborcza*, accessed November 17, 2019, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,164950,25417584,30-lat-temu-rozebrano-pomnik-feliksa-dzierzynskiego-a-co-sie.html>.

тичного руху. В інтерв'ю тижневику *Przyjaźń*, який пропагував «польсько-радянську дружбу», скульптор зазначив: «Під час вивчення матеріалів про Дзержинського мене захопила атмосфера революційного романтизму, яка супроводжувала великого революціонера протягом усього його життя»⁶.

Упродовж існування Польської Народної Республіки пам'ятник засновнику Всеросійської надзвичайної комісії (ЧК) сприймали як символ чужої традиції, нав'язаної суспільству комуністами. Історичне і політичне значення цього пам'ятника неминуче викликало дискусії. Фелікс Дзержинський був символом репресій і терору радянського режиму, що поширювався і на Польщу. Його вшанування у столиці Польщі було свідомим нагадуванням про радянську гегемонію та обмеження суверенітету країни. Пам'ятник Дзержинському уособлював радянське домінування над Польщею в повоєнний період, починаючи з 1945 року. Для багатьох поляків він був нагадуванням про втрату національного суверенітету в умовах соціалістичного табору, підпорядкованого політичній волі Москви. Монумент був символом систематичного обмеження політичної автономії Польщі та її залежності від зовнішніх сил, що спричинило формування у суспільстві відчуття національно-го приниження й соціального тиску.

Постать Фелікса Дзержинського викликала особливу ворожість, оскільки діяльність структур, із ним пов'язаних, асоціювалася з масовими репресіями, політичним терором і широкомасштабними порушеннями прав людини. У польському контексті цей аспект набував особливої гостроти, адже радянські репресивні органи безпосередньо співпрацювали з комуністичною владою Польської Народної Республіки у переслідуванні громадян, які виступали проти тоталітарного режиму. Пам'ятник Дзержинському сприймався як матеріальне втілення несправедливості, що її зазнало польське суспільство від рук репресивного апарату.

Важливим аспектом символізму цього монумента було нагадування про трагічні події радянської окупації східних територій Польщі у 1939–1941 роках. У цей період відбувалися масові депортації, арешти та фізичне знищення польської політичної, культурної та військової еліти. Для багатьох поляків Фелікс Дзержинський, попри своє польське походження, був символом зради національних інтересів і причетності до радянської політики, спрямованої

на знищення польської національної ідентичності. Також знаковим є той факт, що на Банковій площі, поруч із самим пам'ятником, розташована будівля Палацу Мостовських, у якій свого часу розмішувалися правоохоронні структури.

У міру того, як у Польщі наростало невдоволення комуністичною владою, пам'ятник Дзержинському став місцем протестів проти радянської окупації, точкою зосередження народного гніву. Опозиційні активісти і представники антикомуністичного руху вважали його символом репресивного режиму. Траплялися випадки вандалізму, що ставали віддзеркаленням антирежимних настроїв у суспільстві.

Один із яскравих прикладів опору було зафіксовано 10 лютого 1982 р., через три місяці після запровадження воєнного стану, який поклав край карнавалові відносної свободи часів першої Солідарності: група підлітків підпалила пам'ятник у рамках акції «дрібного саботажу»⁷.

Зростання протестних настроїв серед населення після падіння комуністичного режиму в Польщі засвідчувало зміну політичного ландшафту, символізувало початок нового етапу в історії країни. А знесення пам'ятника Дзержинському стало символічним жестом, що відображав прагнення польського суспільства до свободи, відновлення національної гідності та суверенітету шляхом повалення комуністичної системи. Цей процес був важливим етапом у суспільно-політичній трансформації країни, спрямований на подолання спадщини тоталітарного минулого та утвердження демократичних цінностей.

Під час знесення пам'ятника на площі зібралось багато людей, які стихійно долучились до демонтажу, що свідчило про глибоку народну підтримку ідеї зміни політичного устрою. Багато учасників акції забрали частини пам'ятника собі на згадку. За свідченнями очевидців для ЗМІ, люди, «озброївшись молотками, ... кинулися розбивати бетон, особливо голову. Відколоті частини взяли собі на пам'ять. Дзержинський втратив ніс, фрагменти волосся, бороди, шиї та накидки»⁸. Ця подія стала потужним виявом колективної пам'яті, що фіксувала момент переходу від авторитарного правління до демократичних перетворень, підкреслюючи значення громадянського активізму в процесі трансформації польського суспільства.

⁷ Patryk Pleskot, "Emil Barchański: Ostatnia ofiara Dzierżyńskiego?," *Biuletyn IPN* 2 (2016): 47–51.

⁸ "30 lat temu rozebrano pomnik Feliksa Dzierżyńskiego."

⁶ Ibid.

Аналіз публічних дискусій навколо демонтажу радянських пам'ятників дає змогу краще зрозуміти особливості національної політики пам'яті, її вплив на політичну культуру та суспільну згуртованість у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи. Такі дискусії є не лише відображенням ставлення суспільства до власної історичної спадщини, а й відіграють ключову роль у формуванні політичних стратегій, спрямованих на консолідацію національної єдності. Дебати розгортаються в широкому суспільному контексті, де пам'ятники та меморіальні об'єкти виконують функцію не тільки історичних артефактів, а й інструментів політичної комунікації. Публічні обговорення навколо символів комуністичної епохи демонструють складний і багатовимірний вплив на сучасний соціально-політичний розвиток держави, відображаючи різні підходи до інтерпретації минулого та його ролі у формуванні національної ідентичності.

Ці дискусії висвітлюють суперечності між окремими суспільними групами, які можуть мати кардинально відмінні позиції щодо збереження або усунення пам'ятників, що символізують комуністичне минуле. Поляризація суспільної думки пояснюється не лише різними історичними наративами, що побутують у суспільстві, а й впливом політичних еліт, медіа та міжнародного контексту. Водночас дослідження цих процесів дає можливість простежити взаємодію державних інституцій, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства у розв'язанні питань, пов'язаних із політикою декомунізації та переосмисленням історичної пам'яті.

На прикладі пам'ятника Дзержинському можна простежити еволюцію суспільного сприйняття радянської спадщини в Польщі. Зокрема, у 1950-х роках цей монумент розглядали як невід'ємний елемент офіційної ідеології, що символізував владу комуністичного режиму, легітимізованого під впливом СРСР. Натомість його знесення у 1989 р. стало знаковою подією, яка втілювала прагнення польського суспільства до подолання комуністичного минулого та повернення до демократичних цінностей. Такі тенденції були характерні для посткомуністичних трансформацій у Центрально-Східній Європі, де декомунізація розглядалася не лише як елемент історичної політики, а й як важливий чинник демократичного розвитку держави.

Хоча Варшавська міська рада формально обґрунтувала демонтаж пам'ятника Дзержинському необхідністю будівництва лінії метрополіте-

ну (що почалося у цьому місці лише через понад десять років), цей крок мав значно глибше символічне значення, слугуючи індикатором політичних змін у країні та акцентуючи прагнення суспільства до відновлення національної ідентичності⁹. Польський історик Патрик Плєскот називав знесення пам'ятника Дзержинському найпотужнішим символом трансформації міського простору Варшави. Ця та інші подібні акції в країнах Східної Європи відображали загальноєвропейську тенденцію до демонтажу комуністичних символів, що набирала обертів після падіння «залізної завіси». У Польщі, Угорщині, Чехословаччині та Німеччині цей процес став важливим етапом політичної та культурної трансформації, спрямованої на звільнення від впливу радянської ідеології. У польському контексті демонтаж символів комунізму набув особливого значення, враховуючи історичну роль країни в боротьбі проти радянського домінування. Польський народ тривалий час прагнув досягти незалежності та суверенітету, і демонтаж комуністичних пам'ятників став частиною цього процесу.

Аналіз декомунізації як багатогранного політичного й суспільного феномену дозволяє глибше осмислити процеси трансформацій у посткомуністичних країнах, зокрема на прикладі Польщі.

Наприклад, демонтаж монумента Феліксу Дзержинському у Варшаві не лише мав практичний характер, а й набув символічного значення, яке сприяло формуванню нової суспільної ідентичності та дистанціюванню від спадщини тоталітарного минулого.

Дослідження громадської думки у Варшаві щодо пам'ятника Дзержинському дає можливість зрозуміти складну взаємодію між історичною пам'яттю, символікою радянського режиму та прагненням до демократичних змін. Монумент, який колись був символом радянського впливу й репресій, став об'єктом протестів і перетворився на уособлення народного спротиву.

Підсумовуючи, зазначимо, що знесення пам'ятника Дзержинському в 1989 р. стало однією з найважливіших подій початкового етапу декомунізації Польщі після падіння комуністичного режиму. Ця подія символізувала початок нового періоду в історії країни, коли Польща активно відмовлялася від спадщини ПНР. Пам'ятник, який раніше уособлював тоталітарну владу, поступово став місцем вандалізму та громадських протестів, що відображали загальний настрій польського суспільства, налаштованого на відновлення національної ідентичності.

⁹ Ibid.

Монумент Дзержинському перетворився на маркер соціально-політичних змін і став важливим елементом у процесі формування нових культурних і національних орієнтирів. Демонтаж цього пам'ятника слід розглядати не лише як фізичне усунення елементу комуністичної меморіальної спадщини, а й як вагомий суспільно-політичний акт, що відображав колективний запит на ревізію історичної пам'яті та формування нового символічного ландшафту, відповідно до демократичної системи та нової моделі національної ідентичності. У польському контексті знесення монумента набуло подвійного змісту: з одного боку, воно стало складовою ширшого процесу декомунізації, з іншого — символічним актом дистанціювання від радянського політичного та ідеологічного впливу. Пам'ятник Дзержинському уосо-

блював легітимацію комуністичного режиму та асоціювався із репресивною діяльністю органів державної безпеки, що формувало суспільне неприйняття його у міському просторі посткомуністичної Польщі. Його демонтаж став показовим прикладом трансформації політики пам'яті в урбаністичному контексті й засвідчив формування суспільного консенсусу щодо необхідності символічного подолання тоталітарного минулого. Отже, історію пам'ятника Феліксу Дзержинському на Банковій площі у Варшаві можемо розглядати як репрезентативний кейс, що ілюструє механізми переосмислення історичної пам'яті, символічного розриву з ідеологічним спадком комуністичного режиму та конструювання нової ідентичності на основі демократичних цінностей, європейських орієнтирів і національної гідності.

Bibliographic References

- Histmag.org. "Dekomunizacja po polsku." Accessed November 16, 2014. <https://histmag.org/Dekomunizacja-po-polsku-7309>.
- Jarosińska, Iwona. "Plac Bankowy i okolice." In *Geografia Słowackiego*, edited by Danuta Siwicka and Małgorzata Zielińska, 149–164. Warszawa: IBL PAN, 2012.
- Kałużna, Joanna. "Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce — zarys problematyki." *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* (2018): 157–171.
- Maievskyi, Oleksandr. "Feliks Dzerzhynskyi — 'pershyi chekist' i 'kryvavyi kat kriz pryzmu plakatu i karykatury.'" *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB* 1 (2020): 105–133.
- Przystanek Historia. "Między symboliką niepodległościową a cieniem totalitaryzmu." Accessed March 2, 2022. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/dekomunizacja/90254,Miedzy-symbolika-niepodleglosciowa-a-cieniem-totalitaryzmu.html>.
- Pleskot, Patryk. "Emil Barchański: Ostatnia ofiara Dzierżyńskiego?" *Biuletyn IPN* 2 (2016): 47–51.
- Wyborcza.pl. "30 lat temu rozebrano pomnik Feliksa Dzierżyńskiego. A co się stało z nim później?" Accessed November 17, 2019. <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,164950,25417584,30-lat-temu-rozebrano-pomnik-feliksa-dzierzynskiego-a-co-sie.html>.

A. Cherepiuk

THE MONUMENT TO FELIX DZERZHINSKY ON BANK SQUARE IN WARSAW IN PUBLIC OPINION AND THE POLITICS OF DECOMMUNIZATION

The article presents a comprehensive study of the history of the installation, functioning, and dismantling of the monument to Felix Dzerzhinsky, located on Bank Square in Warsaw, through the lens of public opinion, decommunization policies, and the formation of collective memory in Poland. Erected in 1951, the monument symbolized the ideological entrenchment of Soviet control over the Polish People's Republic, representing the dominance of communist memory politics. The dismantling of the monument on November 17, 1989, marked one of the first public acts of symbolic rejection of the communist legacy in Poland and constituted a significant stage in the decommunization of public space. Special attention is given to the analysis of public sentiments, debates, and controversies that accompanied both the monument's existence and its removal. The study employs an interdisciplinary approach, incorporating an analysis of Polish media publications, scholarly investigations, and official documents that reflect the political and cultural contexts of the events. The article highlights the symbolic significance of the dismantling as a collective gesture of protest aimed at reclaiming national identity and establishing new approaches to memory politics in the context of post-communist transition. The integration of media narratives with concepts of historical memory and decommunization policies enables the tracing of the evolution of Polish society's attitudes toward the Soviet legacy and outlines the trends in contemporary Poland's memorial policy.

Keywords: Decommunization, Polish People's Republic, memory politics, public space, Institute of National Remembrance.

Матеріал надійшов 09.03.2025

Коваль Р. О.

«ПЕРЕСТРОЙКА» ЯК ПОЛІТИЧНЕ ПОНЯТТЯ: ЕВОЛЮЦІЯ, СЕМАНТИЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ І БОРОТЬБА ЗА ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ

У статті досліджено функціонування поняття «перестройка» в офіційному радянському політичному дискурсі 1985–1991 років. Спираючись на методологію історії понять (*Begriffsgeschichte*), автор простежує семантичну еволюцію цього поняття та риторичні функції, які воно виконувало упродовж шести років пізньорадянських трансформацій. Показано, що на початковому етапі під поняттям «перестройка» розуміли загальну потребу змін без чіткої програмної конкретизації. Упродовж 1986–1987 років його дедалі тісніше пов'язували з реформаторською політикою КПРС і почали інтерпретувати як символічне продовження революційної традиції та повернення до ленінських принципів. Наприкінці 1980-х років його семантичне поле ще більше розширюється: поняття почало охоплювати не лише зміст реформ, а й політичну лояльність до партії, держави та самого радянського проєкту. Незважаючи на зусилля партійного керівництва надати поняттю «перестройка» фіксованого змісту, його семантична рамка залишалася нестабільною. У статті показано, як ця невизначеність уможливлювала різні інтерпретації поняття, а сам означник «перестройка» набув рис плінного означника (*floating signifier*), навколо якого точилася боротьба за смислове наповнення.

Ключові слова: перестройка, перебудова, *Begriffsgeschichte*, М. Горбачов, семантична трансформація, плінний означник, офіційний дискурс.

Сучасні історіографічні дискусії про Перебудову¹ сформували складне мереживо інтерпретацій, у межах якого це слово є не лише ключовою складовою словника епохи та позначенням конкретних політичних ініціатив Михайла Горбачова, а й історіографічним маркером останнього періоду радянської історії (1985–1991 рр.).

Вочевидь така ситуація не потребує перегляду усталеної назви періоду, однак вимагає: а) чіткого розрізнення контекстів уживання слова; б) епістеміологічної відповідальності, що передбачає ретельний аналіз семантики поняття, вираженого цим словом, у різноманітні контекстів його функціонування у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. Такий підхід сприяє мінімізації анахронізмів і, наскільки це

можливо, послабленню антропоморфізації минулого, до якої історики схильні вдаватися².

Продуктивну аналітичну перспективу в цьому контексті пропонує історія понять (*Begriffsgeschichte*) — напрям досліджень, що дає змогу простежити семантичну еволюцію понять у тісному зв'язку з політичними, соціальними та мовними контекстами, в яких вони функціонували. Один із засновників цього підходу, Райнгарт Козеллек, окреслював його як «спеціальний метод критики джерел, який насамперед спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту»³. Він спирався на класичну лінгвістичну тріаду: слово — поняття — референт, і наголошував, що слово перетворюється на поняття тоді, коли в ньому акумулюються множинні політичні й соціальні зв'язки, у межах яких і для позначення яких його вживають. Поняття, за влучним висловом Козел-

¹ У статті вжито кілька форм ключового поняття залежно від контексту. Форму «перестройка» (рос.) використано у випадках, коли йдеться про поняття в межах загальносоюзного або центрального політичного дискурсу, сформованого в Москві та зафіксованого в джерелах російською мовою. Українську форму «перебудова» — якщо йдеться про поняття в українському республіканському контексті, в межах якого воно функціонувало також у локалізованому мовному середовищі. Для історіографічного означення періоду 1985–1991 років ужито форму «Перебудова» з великої літери. Натомість форму «перебудова» з малої літери та без лапок наведено для позначення відповідної політики.

² Див.: Войцех Вжосек, *Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення*, пер. з пол. Володимира Сагана, Ігоря Скочиляса та Марії Габлевич (Київ: Ніка-Центр, 2012), 46–47.

³ Райнгарт Козеллек, *Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу*, пер. з нім. О. Ю. Логвіненко (Київ: Ніка-Центр, 2005), 120.

лека, «приречене на багатозначність», яка, однак, не відкидає його чіткості⁴.

Щоправда, традиційна методологія *Begriffsgeschichte* потребує певної адаптації при дослідженні понять, які функціонували в умовах модерних ідеологічно регламентованих дискурсів. У подібних контекстах вони могли перетворюватися на стабілізовані формули, покликані не так «відображати» мінливу реальність, як закріплювати її ідеологічно вивірене тлумачення. Водночас важливо враховувати, що в СРСР — особливо на ранніх етапах його історії — мовленнєві формули і поняття, сформовані або розвинуті в межах офіційного дискурсу, не обмежувалися ним у своєму функціонуванні і ставали чинниками внутрішньої орієнтації та самоконструювання суб'єктів⁵. Це зумовлює потребу в подвійній оптиці: аналізувати поняття одночасно як ідеологеми (або «лінгвоідеологеми» — залежно від конотаційних уподобань дослідника /дослідниці⁶) й як чинники суб'єктивації, які водночас можуть ставати об'єктами індивідуального переозначення через девіації застосування.

Дослідження понять періоду Перебудови має свою специфіку з огляду на ерозію радянського офіційного дискурсу, посилену глибокою соціально-економічною нестабільністю. У цих умовах виник характерний словник епохи, у творенні якого Комуністична партія Радянського Союзу відігравала активну роль. Це сприяє актуальності досліджень як усталених радянських політичних понять, так і неологізмів доби, — а також тих, що помилково сприймаються як такі, — на кшталт «перестройки» та «гласности».

Проблематика дискурсу та словника Перебудови вже ставала предметом академічної уваги. У фокусі дослідницьких зацікавлень опинилися як поняттєвий апарат і дискурсивні характеристики пізньорадянського періоду (А. Юрчак, В. Тарасов, К. Петров, Т. Атнашев), так і повсякденне мовленнєве поле як простір взаємодії культурних смислів і цінностей (Н. Піс). Окрему групу становлять праці мовознавців, у яких розглядалися різні аспекти функціонування «радянської мови», зокрема в добу Перебудови (Л. Массенко, Н. Купіна, А. Баранов).

⁴ Там само, 125.

⁵ Igal Halfin and Jochen Hellbeck, "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's *Magnetic Mountain* and the State of Soviet Historical Studies," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 44, no. 3 (1996): 459. Див. також: Igal Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003); Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006).

⁶ Інна Ренчка, *Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови XX — початку XXI століть* (Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017), 51–61.

Метою цієї статті є простежити трансформацію семантики поняття «перестройка» в межах радянського офіційного політичного дискурсу 1985–1991 років. Під офіційним дискурсом у тексті розуміється спосіб говорити про політичну дійсність, що був сформований, легітимований і репродукований центральним партійно-державним керівництвом через промови вищих посадовців, партійні документи та підконтрольні засоби масової інформації.

Аналіз поняття «перестройка» здійснюється на основі темпорально неповторюваних джерел — матеріалів, час створення яких збігається з подіями, про які в них ідеться⁷. До них належать стенограми партійних з'їздів, матеріали пленумів, конференцій, нарад, засідань, листування, газетні публікації, тексти виступів вищих партійних діячів тощо. Така вибірка зумовлена тим, що ці джерела концентровано відображають актуальну щодо досліджуваного періоду політичну риторичку, даючи можливість простежити семантику поняття «перестройка» та її зміни в межах радянського офіційного політичного дискурсу.

«Перестройка» до моменту політичної артикуляції

Поняття «перестройка», яке традиційно асоціюється суто з горбачовською епохою, має і дорадянську історію функціонування у суспільно-політичному контексті⁸. Втім, вона не відіграє концептуально значущої ролі для аналізу другої половини 1980-х рр., оскільки горбачовська «перестройка» формувалася в умовах кардинально іншої політичної ситуації, риторичної логіки й очікувань — як із боку партійно-державного апарату, так і з боку суспільства.

У ранньорадянський період поняття «перестройка» не було вагомим політичним категорією. Сам принцип революційної трансформації, на якому будувався більшовицький проєкт, не передбачав поступового оновлення чи вдосконалення попереднього ладу, адже це суперечило б самій логіці радикального розриву з минулим. У поодиноких випадках звернення до цього поняття в офіційному дискурсі, воно виконувало суто утилітарну функцію — стосувалося процесів «реорганізації» чи «оновлення» у межах конкретних інституцій чи процесів⁹.

⁷ Райнхарт Козеллек, «К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий», в *История понятий, история дискурса, история менталитета* (Москва, 2010), 31–33.

⁸ Володимир Тарасов, *Образ перебудови (1985–1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації* (Харків: Раритети України, 2016), 26.

⁹ Див. наприклад: Лист В. Леніна Г. Сокольнікову від 22 січня 1922 року, дата звернення 11 травня 2025, <https://leninism.ru/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html>; Лист В. Леніна Г. Зінов'єву

Упродовж наступних десятиліть — як у сталінську добу, так і в періоди «відлиги» та «застою» — поняття «*перестройка*» зберігалося в радянському офіційному дискурсі переважно в технократичному реєстрі, де під ним розуміли локальні управлінські чи організаційні корекції. Наприклад, йшлося про «*перестройку*» планової роботи¹⁰, «*перестройку*» роботи комсомолу¹¹, «*перестройку*» управління промисловістю¹² тощо.

Лише в середині 1980-х рр., із призначенням М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС, поняття починає поступово набувати нової функціональності та змісту.

Ранній етап політичного вжитку

На момент приходу Горбачова до влади зміст поняття «*перестройка*» залишався переважно утилітарним і зводився до певних управлінських чи організаційних змін. Це поняття виражалося через однойменне слово, яке становило частину тогочасної модернізаційної риторики. Наприклад, на пленумі ЦК КПРС 23 квітня 1985 р. йшлося про «*перестройку*» управління та планування¹³; «*перестройку*» РЕВУ¹⁴ тощо. Разом з тим активно застосовували й інші означники, що вказували на потребу змін, як-от «розвиток»¹⁵.

Водночас саме слово «*перестройка*» невдовзі починає домінувати серед означників змін. Ним активно послуговувалися представники реформаторського крила партії, яких пізніше вважатимуть головними «архітекторами перебудови» — сам генсек М. Горбачов, а також Олександр Яковлев, Георгій Шахназаров, Анатолій Черняєв, Едуард Шеварднадзе та інші.

Його успіх можна пояснити особливостями етимологічної та морфологічної структури: префікс «*пере-*» сигналізував потребу змін або оновлення, тоді як корінь «*строй*» утримував зв'язок із лексикою «соціалістичного будівництва» (рос. строительства), розпочатого ще Володимиром Леніним. Таким чином «*перестройка*» поєднувала заклик до трансформацій із символічною

спадковістю ідеологічного проєкту¹⁶ — і саме ця комбінація, в контексті горбачовської епохи, зробила означник особливо придатним для артикулювання потреби змін у державі.

Поступово розширювалася і сфера позначуваного, на яку вказувала «*перестройка*»: якщо спочатку йшлося переважно про управлінські та організаційні корекції — у дусі догорбачовської традиції технократичного вживання поняття, то вже орієнтовно з другої половини 1985 р. воно почало акумулювати очікування ширших політичних і соціальних трансформацій. Водночас конкретні змістові елементи реформаторської програми залишалися ще не окресленими, тож через поняття артикулювалися очікування змін — бажаних, але все ще невизначених за формою та змістом.

У цьому контексті варто зазначити, що на той час «*перестройка*» була достатньо широким поняттям, щоби вмістити різні змістові інтенції, і водночас не мала тієї прямої та виразності, які супроводжували поняття «реформа». На думку дослідника Арчі Брауна, радянське керівництво свідомо уникало поняття «реформа», адже воно було скомпрометоване після подій у Чехословаччині 1968 р., коли спроби місцевих реформаторів на чолі з Александром Дубчеком реалізувати програму лібералізації були придушені введенням радянських військ. Як наслідок, радянська влада надалі схилялася до використання менш виразно ідеологізованих евфемізмів — таких, що давали змогу говорити про зміни, не порушуючи символічну цілісність офіційної ідеології¹⁷.

Ця семантична невизначеність є важливою характеристикою поняття «*перестройка*» на ранньому етапі його політичної артикуляції. Воно почало виконувати радше символічну функцію, ставши точкою концентрації змінотворчих очікувань без чіткої фіксації змісту. Водночас етимологічна структура самого слова, яке вказувало на поняття, імпліцитно засвідчувала те, що в минулому щось було побудовано неправильно, та проявила внутрішнє напруження в середовищі радянської номенклатури.

Показовим прикладом є реакція на ідею перебудови з боку першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, представника брежнєвської політичної культури, який очолював радянську Україну з 1972 р. За спогадами тодішнього

від 10 січня 1919 року, дата звернення 11 травня 2025, <https://leninism.su/works/89-tom-50/323-pisma-ynvar-fevral-1919.html>.

¹⁰ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет (Москва, 1939), 665.

¹¹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет (Москва, 1956), т. 1, 564.

¹² XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза 30 марта — 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет (Москва, 1971), т. 1, 338.

¹³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991), 2-е изд., испр. и доп., сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев (Москва, 2008), 12.

¹⁴ Там само, 18.

¹⁵ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 15 октября 1985 года (Москва, 1985), 10.

¹⁶ Kristian Petrov, "Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History," *Studies in East European Thought* 60, no. 3 (2008): 182–185.

¹⁷ Арчи Браун, «Перестройка и пять трансформаций», в *Прорыв к свободе. О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ)*, ред. А. Вебер (Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005), 46–47.

члена ЦК КПУ Леоніда Кравчука, його перша спроба представити цю ідею керівнику республіки наштовхнулася на жорстку реакцію: «Товариш Кравчук, вы мне скажите, пожалуйста, какой дурак придумал это слово перестройка?» — обізвав його В. Щербицький, поставивши під сумнів саму доцільність перебудови: мовляв, навіщо щось перебудовувати, якщо в Радянському Союзі «все добре»¹⁸.

М. Горбачов, своєю чергою, усвідомлював, що ключовою умовою реалізації змін у державі є «перестройка кадрів»: «Все через кадры. Вони наче лежачий камінь, під який і вода не тече»¹⁹.

Брак чіткої змістової рамки поняття «перестройка», поєднаний з апеляцією до морального оновлення та вимогливості до партійних кадрів, виразно проступає у відповіді самого М. Горбачова на запитання «Что такое перестройка?», яку він сформулював під час одного з публічних виступів у 1985 р. «Своё дело делай честно — главная перестройка», — відповів тоді Генеральний секретар²⁰.

Отже, у перший рік перебування М. Горбачова при владі поняття «перестройка» не отримало чітких семантичних меж. У наступні роки ця невизначеність не зникне, а навпаки — стане підґрунтям для боротьби за зміст поняття.

«Перестройка» як революція

У другій половині 1986 — на початку 1987 р. поняття «перестройка» зазнає трансформації і набуває значення, пов'язаного із широкою реформаторською політикою вищого партійного керівництва. На січневому пленумі 1987 р. М. Горбачов виступив із доповіддю «О перестройке и кадровой политике партии», в якій заявив, що перебудову безповоротно почато, і ця нова політика вже отримала широку підтримку серед населення²¹. Показово, що сама назва доповіді фіксує важливий зсув: від формулювання «перестройка кадрів» до формулювання «перестройка і кадрова політика», в якому «перестройка» — самодостатнє поняття, під яким розуміється не лише прагнення до певних змін, а й їхнє програмне вираження. У постанові пленуму було зазначено, що кінцевою метою нової

політики є «оновлення всіх сторін життя суспільства» та «надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації»²².

Одним із ключових моментів у семантичній еволюції поняття стало його інтерпретування в офіційному дискурсі як своєрідної революції — метафори, давно відомої у політичній риторичі. Уже в середині 1986 р. під час внутрішньої наради із секретарями та завідувачами відділів ЦК КПРС пролунала теза про те, що перебудова — це революція в «усій надбудові», яка лише розпочинається²³. Це знайшло своє завершене оформлення у зверненні генсека до 70-річчя Жовтневої революції восени 1987 р., пізніше опублікованому під назвою «Октябрь и перестройка: революция продолжается». У ньому не лише було окреслено програму «революційної перебудови», а й сформульовано її головне завдання — «теоретичне і практичне повне відновлення ленінської концепції соціалізму»²⁴.

На думку дослідника Крістіана Петрова, М. Горбачов у своїй риторичі послідовно прагнув переконати суспільство, що структурні проблеми радянської системи були результатом викривлень, які виникли внаслідок політичних рішень 1930-х і 1970-х рр. Водночас він пропонував звернутися до спадщини 1920-х рр. як до джерела автентичної революційної енергії, яка, будучи відновленою, могла б слугувати орієнтиром для оновленого курсу розвитку соціалізму. Такий підхід давав можливість М. Горбачову подати перебудову як відновлення й продовження революційної традиції²⁵.

У наступні роки подібна риторика набула поширення в партійному дискурсі: про «революційну перебудову» говорили Микола Рижков²⁶, Гейдар Алієв²⁷, Борис Олійник²⁸, Сапармурат Ниязов²⁹, Юрій Квіцинський³⁰ та інші представники вищої номенклатури. Зокрема, на XIX всесоюзній партконференції у 1988 р. Євген Примаков у своєму виступі наголошував, що держава, перебуваючи на шляху перебудови, «здійснює

²² Там само, 75.

²³ В Политбюро ЦК КПСС, 49, 51.

²⁴ Михаил Горбачев, *Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года* (Москва, 1987), 31.

²⁵ Petrov, "Construction, Reconstruction, Deconstruction," 190.

²⁶ В Политбюро ЦК КПСС, 171.

²⁷ Там само, 254.

²⁸ XIX Всесоюзная конференция КПСС, 28 июня — 1 июля 1988 года. Стенографический отчет, т. 2 (Москва, 1988), 32.

²⁹ Там само, 99.

³⁰ Там само, 88.

¹⁸ Леонід Кравчук, «Щербицький сказав — какой дурак придумал слово перестройка?..», інтерв'ю брали Вахтанг Кіпіані, Володимир Федорин, *Історична правда*, 10 вересня 2011, дата звернення 11 травня 2025, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558/>.

¹⁹ В Политбюро ЦК КПСС, 19.

²⁰ «Горбачёв — “Что такое Перестройка? Своё дело делай честно”. 1985”», YouTube, дата звернення 10 березня 2025, <https://www.youtube.com/watch?v=tCJcjuAYwXM>.

²¹ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года (Москва, 1987), 5.

революцію»³¹, а Гумер Усманов стверджував, що партія своєю діяльністю відроджує «революційний критичний дух як в оцінці минулого, так і в аналізі сучасних явищ»³².

Водночас ця революційна риторика, що апелювала до історичних формул і символів, накладалася на глибоку кризу та структурну крихкість радянського ідеологічного дискурсу. Як демонструє дослідник пізнього соціалізму Алексєй Юрчак, тогочасний «авторитетний дискурс» — стандартизована і повторювана форма ідеологічного дискурсу — був здатний описувати реальність лише за допомогою тих символічних форм, що насправді з нею більше не співвідносилися³³. М. Горбачов, на думку дослідника, порушив замкнуту логічну структуру авторитетного дискурсу та посприяв відродженню метадискурсу, що став «голосом зовнішнього редактора» офіційної ідеології³⁴. Хоча метадискурс на початку Перебудови був підтриманий владою, пізніше саме він призвів до підриву авторитетного дискурсу та втрати В. Леніним та партією ролі «провідних організуючих концепцій радянського символічного порядку»³⁵.

Отже, спроба партії повернутися до ленінських принципів та запустити перебудову за рахунок апеляцій до постаті В. Леніна була приреченою на провал, адже крах авторитетного дискурсу означав не лише втрату партією своєї легітимності, а й втрату її В. Леніним³⁶. Більше того, у таких умовах спроба «революціонізувати» мову — тобто вдихнути новий сенс у знайомі категорії — неминуче наштовхнулася на внутрішню суперечність. Поняття, що мали мобілізувати, виявлялися або семантично спустошеними, або надміру нечіткими, аби ефективно виконати цю функцію.

У результаті, коли перебудову починають проголошувати як «революцію», виникає концептуальний парадокс: революція стає неможливою в умовах, де сама мова, покликана її артикулювати, вже втратила переконливість. У такій ситуації поняття «революції» більше не мобілізує, а імітує мобілізацію — воно перетворюється на спробу політичної мови врятувати власну ефективність, водночас підважуючи саму себе. В цьому сенсі горбачовська перебудова постає не продовженням Жовтня, а ознакою його концептуальної вичерпаності.

«Перестройка» як плинний означник

Попри те, що станом на 1987 р. «перестройка» оформилася як ключове політичне поняття свого часу, його семантична рамка залишалася динамічною та невизначеною. У першу чергу її намагалося окреслити реформаторське крило партії на чолі з генсеком, прагнучи надати поняттю програмної чіткості. Водночас збереження семантичної невизначеності та нестабільності — особливо в умовах зламу авторитетного дискурсу — створювало простір для боротьби між різними акторами за наповнення цього поняття власним змістом. Для осмислення подібної динаміки може бути плідним звернення до постструктуралістської теорії дискурсу Ернесто Лаклау, який вводить поняття «плинного означника» (*floating signifier*) — такого, що не має чітко усталеного значення і стає об'єктом політичної боротьби за смислове наповнення³⁷. У цьому сенсі слово «перестройка» — як лексичне вираження однойменного поняття — можна інтерпретувати як плинний означник, що функціонував у просторі спроб політичного переозначення.

Резонансна публікація радянської науковиці Ніни Андрєєвої «Не могу поступаться принципами», опублікована у газеті «Советская Россия» в березні 1988 р., підтверджує доцільність такого розуміння «перестройки». Текст став помітною подією у суспільному та партійному житті того часу, спричинивши хвилю дискусій.

У статті Н. Андрєєва посиляється на спостереження письменника Олександра Проханова, який констатує співіснування у публічному дискурсі двох «альтернативних башт» (Н. Андрєєва називає це «ідеологічними потоками»), що, попри свою ворожість одна до одної, одночасно виступають «за перестройку»³⁸.

Перша — це прихильники «ліволіберального соціалізму», орієнтовані на модернізацію, гуманізацію й інтелігентське переосмислення радянського досвіду. Вони, на думку Н. Андрєєвої, «фальсифікують історію соціалізму», стверджуючи, що у минулому реальні лише «одні помилки та злочини». Друга — традиціоналісти, які виступають за повернення до «суспільних форм досоціалістичної Росії». Хоча Андрєєва відзначає їхні зусилля у боротьбі проти корупції та засилля масової культури, вона вважає їх ворожими до спадщини Жовтня³⁹.

³¹ Там само, 35.

³² Там само, 65.

³³ Алексєй Юрчак, *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение* (Москва: НЛО, 2014), 90–91.

³⁴ Там само, 572–573.

³⁵ Там само, 574–577.

³⁶ Там само, 578–579.

³⁷ Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2005), 129–133.

³⁸ Ніна Андрєєва, «Не могу поступаться принципами», *Советская Россия*, 13 Марта 1988, 3.

³⁹ Там само.

Ще одним свідченням того, що «перестройка» функціонувала як плинний означник, є існування формули «за перебудову» в назвах масових народних рухів у деяких союзних республіках. Наприклад, Народний рух України за перебудову (НРУ) і Литовський рух за перебудову (більш відомий як Саюдіс) на ранньому етапі свого існування публічно позиціонували себе не як опозицію до центральної влади, а як прихильників заявленого реформаторського курсу.

За свідченням одного з фундаторів НРУ Сергія Головатого, додавання до назви формули «за перебудову» було свідомим рішенням, покликаним, з одного боку, забезпечити Рух від можливих політичних репресій, а з іншого — позиціонувати його як частину загальносоюзного курсу реформ, ініційованих М. Горбачовим⁴⁰. Така тактика давала змогу НРУ не лише легально функціонувати в межах радянського правового поля, а й апелювати до офіційної лексики, використовуючи семантичну невизначеність поняття «перебудова» для поступового його наповнення змістом, що відповідав їхнім політичним інтересам.

Утім, партійне керівництво УРСР чітко усвідомлювало, що поняття «перебудова» у вживанні рухівцями набувало іншого, відмінного від офіційного, смислового наповнення. Діяльність НРУ воно розглядало як таку, що спрямована на дискредитацію Компартії та руйнацію самої політики перебудови⁴¹. Зокрема, у відповідь на проведення Установчої конференції Руху 1 липня 1989 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ розробив план контрпропаганди, який передбачав широкомасштабну інформаційну кампанію в партійній пресі з метою викриття «дійсних намірів» організації⁴². На шпальтах газет «Прапор комунізму», «Вечірній Київ», «Робітнича газета» та «Радянська Україна» мали з'явитися «викривальні» матеріали, що підкреслювали б «антипартійний» і «антисоціалістичний» характер діяльності НРУ⁴³.

Такий стан справ — невизначеність семантичних меж поняття, конкуренція за змістове наповнення та неможливість зберегти цей процес у винятковому партійному володінні — спричинив ситуацію, за якої навіть засоби масової інформації, що мали бути головними провідниками перебудови, виявилися неспроможними чітко артикулювати її зміст.

Подібно до ролі більшовицької преси в часи Жовтневої революції, ЗМІ в Перебудову мали би відігравати роль основного рупора нової політики⁴⁴. Натомість вони часто демонстрували нерозуміння і розгубленість щодо змісту поняття «перестройка». Показовими у цьому контексті є звернення редакторів українських друкованих видань щодо необхідності проведення внутрішньої ідеологічної роботи, без якої, за їхніми словами, було неможливо «підтримувати словом» нову політику⁴⁵. Наприклад, у листі до ЦК КПУ від 27 березня 1989 р. редактор газети «Радянська Україна» В. Стадніченко зазначав, що преса УРСР навіть «епізодично не спроможна реагувати на широкі прояви суспільного життя»⁴⁶. Він наголошував, що журналістам українською складно виконувати ідеологічні завдання, пов'язані з перебудовою та гласністю, зокрема через неналежне розуміння ними «нових глибинних пластів радянського життя» — гласності, демократії та перебудови⁴⁷.

Влучним узагальненням описаного є оцінка, опублікована у травневому випуску газети «Ленинградская правда» 1990 р.: «Поняття “перестройки” стало у нас безрозмірним. Його використовують відносно себе і неосталініст, і прихильник ленінського оновлення партії, і соціал-демократ, який відкидає ідею цього оновлення»⁴⁸. На цю саму семантичну невизначеність і конкуренцію звертав увагу й Єгор Лігачов — один із перших союзників, а згодом опонентів М. Горбачова. Він зауважував, що навіть ті, хто прагне падіння соціалізму та підриву ролі партії в державі, стверджують, нібито вони реалізують «справжню перестройку»⁴⁹.

«Перестройка» як маркер лояльності

На тлі активізації суспільно-політичних рухів у 1989–1990 рр., демонтажу усталеного порядку публічної артикуляції політичного і загострення кризи авторитетного дискурсу, межі поняття «перестройка» зазнали подальшої трансформації: його семантичною структурою починають охоплювати і вимір політичної лояльності — до партії, до держави, до самого радянського проекту. Усе, що виходило за межі цієї рамки, — критика КПРС, національні рухи чи спроби запропонувати альтернативи чинному ладу —

⁴⁰ Ростислав Хотин, «30 років Руху: Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України», *Radio Sloboda*, дата звернення 10 червня 2025, <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html>.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2658. Арк. 26.

⁴² Там само. Арк. 93.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Матеріали Пленума Центрального Комітету КПРС 27–28 января 1987 года, 35.

⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2567. Арк. 96.

⁴⁶ Там само. Арк. 70.

⁴⁷ Там само. Арк. 69.

⁴⁸ *Словарь перестройки*, ред. В. Максимов (Санкт-Петербург, 1992), 131.

⁴⁹ Матеріали XXVIII съезда КПСС, т. 1 (Москва, 1990), 155.

маркували як «антиперестроечное». Наприклад, під час XIX партконференції перший секретар ЦК Компартії Азербайджану Абдул-Рахман Везіров заявив, що ті, хто намагається «підштовхнути людей на націоналістичні виступи», належать до «антиперестроечных сил»⁵⁰.

Цей семантичний зсув зафіксовано, зокрема, у публікації газети «Правда» у серпні 1989 р.: «Сьогодні ми всі дружно клеймимо “сталінізм”, “брежнєвізм”, “антиперестроечные силы”»⁵¹. У такий спосіб критики перебудови були вписані до ряду ідеологічно скомпрометованих фігур радянського минулого, а саме поняття «антиперестроечный» — навантажене уявленнями про репресивність, архаїчність і небезпеку.

Показовим у цьому контексті є приклад Є. Лігачова, який зазначав, що навіть усередині партії діє логіка «хто не з нами — той проти нас». За його словами, саме через це на нього намагалися навісити ярлики «консерватора» та «антиперестроечника»⁵². У відповідь він публічно заявляв про підтримку перебудови, стверджуючи: «Без партії комуністів *перестройка* — справа безнадійна»⁵³. Цей випадок засвідчує: навіть за критичного ставлення до змісту або методів реформ, відмова від самого поняття «*перестройка*» була проблематичною, адже семантичні межі поняття дедалі більше зміщувалися: воно стосувалося вже не лише і не так програми реформ, як питання політичної лояльності до партії та держави. Разом із тим, послуговування поняттям залишало Є. Лігачова у межах боротьби за його наповнення альтернативним — щодо курсу М. Горбачова — змістом.

Ці тенденції отримали програмне закріплення на XXVIII з'їзді КПРС — останньому в історії Радянського Союзу, що відбувся влітку 1990 р. Тоді було офіційно задекларовано, що КПРС є «партією перебудови», і водночас наголошувалося, що партія не прагне відродити «негідні амбіції на монополію під новими лозунгами»⁵⁴. У своїй промові М. Горбачов заявив, що радянське суспільство опинилося на роздоріжжі: «пристойне майбутнє» можливе лише за умови продовження курсу перебудови, тоді як перемога так званих «*контрперестроечных сил*», за його словами, неминуче призведе до «похмурих часів»⁵⁵. У душі цієї логіки письменник і член Комісії із закордонних справ Ради національностей Верховної Ради

СРСР Чингіз Айтматов стверджував, що перебудова є останнім історичним шансом для народу й держави — шансом, що ґрунтується на виборі на користь свободи та гідності⁵⁶. Таким чином, перебудова постає як ексклюзивна траєкторія до «світлого майбутнього», політично можлива лише за умови збереження провідної ролі партії.

Однак уже в другій половині 1991 р., на тлі розпаду союзних інституцій і стрімкого падіння впливу КПРС, потреба в демонстрації лояльності до радянської держави й партії перестала бути визначальною ознакою політичної легітимності. Відтоді риторика, яка донедавна засвідчувала ідеологічну відданість курсу перебудови як синоніма державної вірності, почала втрачати символічну силу, а саме поняття «*перестройка*» — актуальність. На V з'їзді народних депутатів СРСР восени 1991 р. лунали тези про те, що «*перестройка* захлинулася»⁵⁷, що «сама партія доклала всіх зусиль, щоб покінчити з нею»⁵⁸, а також що далі слід говорити вже не про «*перестройку* і демократизацію, а про демократію»⁵⁹.

Висновки

Аналіз функціонування поняття «*перестройка*» у радянському офіційному політичному дискурсі 1985–1991 рр. засвідчує його семантичну нестабільність і невизначеність, яка зберігалася попри спроби партійного керівництва надати йому фіксованого змісту. На початковому етапі за допомогою цього поняття артикулювалася потреба змін — без чіткої прив'язки до програми дій. Із середини 1986 р. поняття почало набувати більш конкретного змісту, дедалі виразніше пов'язуючись із реформаторською політикою КПРС, а наприкінці 1987 р. — остаточно закріплюється в офіційному дискурсі як революція, продовження Жовтня та повернення до ленінських принципів.

Проте цей процес не супроводжувався значною семантичною стабілізацією: навпаки, в умовах розпаду авторитетного дискурсу означник, через який виражалося поняття, дедалі більше набував рис плинного (*floating signifier*), навколо якого точилася боротьба за змістове наповнення.

На останньому етапі існування СРСР межі поняття «*перестройка*» зазнали подальшого розширення: його семантична структура почала охоплювати й вимір політичної лояльності до партії, держави та самого радянського проєкту.

⁵⁰ XIX Всесоюзная конференция КПСС... Стенографический отчет, т. 1 (Москва, 1988), 161.

⁵¹ Словарь перестройки, 16.

⁵² Материалы XXVIII съезда КПСС, т. 1 (Москва, 1990), 155

⁵³ Там само, 156.

⁵⁴ Там само, 94.

⁵⁵ Там само, 55.

⁵⁶ Там само, 518–519.

⁵⁷ Внеочередной пятый Съезд народных депутатов СССР. Бюллетень № 3 (2 сентября 1991), 26.

⁵⁸ Там само. Бюллетень № 2, 11.

⁵⁹ Там само. Бюллетень № 3, 7.

Bibliographic References

- Andreeva, Nina. "Ne mogu postupat'sya printsipami." *Sovetskaya Rossiya*, March 13, 1988.
- Brown, Archie. "Perestroika i pyat' transformatsiy." In *Proryv k svobode. O perestroike dvadtsat' let spustya: kriticheskiy analiz*, compiled by Viktor Kuvaldin and edited by Alexander Weber, 46–65. Moskva: Alpina Biznes Buks, 2005.
- Chernyaev, Anatolii, Alexander Veber, and Vadim Medvedev, eds. *V Politbyuro TsK KPSS... Po zapisiam Anatolii Cherniaeva, Vadima Medvedeva, Georgiia Shakhnazarova (1985–1991)*. 2nd ed. Moskva: Alpina Biznes Buks, 2008.
- Gorbachev, Mikhail. *Chto takoe Perestroika? Svoe delo delay chestno*. 1985. Accessed March 10, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=ICJcuAYwxM>.
- . *Oktyabr' i perestroika: revoliutsiia prodolzhaetsia*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1987.
- Halfin, Igal, and Jochen Hellbeck. "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's Magnetic Mountain and the State of Soviet Historical Studies." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 44, H. 3 (1996): 456–463.
- Halfin, Igal. *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
- Khotyn, Rostyslav. "30 rokov Rukhu: Stvorennia Narodnoho rukhu v semy momentakh, yaki nablyzyly Nezalezhnist Ukrainy." *Radio Svoboda*. Accessed June 10, 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html>.
- Koselleck, Reinhart. *Mynule maibutnie: Pro semantiku istorychno-ho chasu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2005.
- . "K voprosu o temporal'nykh strukturakh v istoricheskom razvitii poniatii." In *Istoriia poniatii, istoriia diskursa, istoriia mentaliteta*, 21–33. Moskva, 2010.
- KPSS. *Materialy Plenuma Tsentral'nogo Komiteta KPSS 15 oktiabria 1985 goda*. Moskva: Politizdat, 1985.
- KPSS. *Materialy Plenuma Tsentral'nogo Komiteta KPSS 27–28 janvaria 1987 goda*. Moskva: Politizdat, 1987.
- KPSS. *XIX Vsesoiuznaia konferentsiia Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 28 iyunia — 1 iyulia 1988 g. Stenograficheskii otchet v 2 tomakh*. Vol. 1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1988.
- KPSS. *XIX Vsesoiuznaia konferentsiia Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 28 iyunia — 1 iyulia 1988 g. Stenograficheskii otchet v 2 tomakh*. Vol. 2. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1988.
- KPSS. *XXVIII s'ezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 2–13 iyulia 1990 g. Stenograficheskii otchet*. Vol. 1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1990.
- Kravchuk, Leonid. "Shcherbytskyi skazal — kakoi durak pridumal slovo perestroika?.." Interview by Vakhtang Kipiani and Volodymyr Fedorin. *Istorychna pravda*, September 10, 2011. Accessed May 11, 2025. <https://www.istorychna.com.ua/articles/2011/09/10/53558>.
- Laclau, Ernesto. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005.
- Maksimov, Vladimir, ed. *Slovar' perestroiki*. St. Petersburg: Zlatoust, 1992.
- Petrov, Kristian. "Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History." *Studies in East European Thought* 60, no. 3 (September 2008): 179–205.
- Renchka, Inna. *Ideologizatsiia ta deideologizatsiia leksem u slovnykakh ukrainskoi movy XX — pochatku XXI stolittia*. Kyiv: Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia", Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, 2017.
- Tarasov, Volodymyr. *Obraz perebudovy (1985–1991) v suchasni istoriografii: problema terminolohii ta interpretatsii*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016.
- Vneochednoi piaty Sezd narodnykh deputatov SSSR. *Biulleten'* No. 2. 2 sentiabria 1991 goda.
- Vneochednoi piaty Sezd narodnykh deputatov SSSR. *Biulleten'* No. 3. 2 sentiabria 1991 goda.
- Wrzosek, Wojciech. *Istoriia — Kultura — Metafora. Postannia neklasychnoi istoriografii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv: Nika, 2012.
- Yurchak, Alexei. *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos': Poslednee sovetskoe pokolenie*. Translated from English by Andrei Belyaev. Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2014.

R. Koval

“PERESTROIKA” AS A POLITICAL CONCEPT: EVOLUTION, SEMANTIC INSTABILITY, AND THE STRUGGLE OVER ITS MEANING

This article examines the functioning of the concept Perestroika in the official Soviet political discourse of 1985–1991. Drawing on the methodology of conceptual history (Begriffsgeschichte), the author traces the semantic evolution of this concept and the rhetorical functions it performed throughout six years of late-Soviet transformation. The analysis demonstrates that, in its initial stage, Perestroika referred to a general need for change, without clear programmatic specification. During 1986–1987, the concept became increasingly associated with the reformist policies of the CPSU and began to be interpreted as a symbolic continuation of the revolutionary tradition and a return to Leninist principles. By the late 1980s, its semantic field expanded further: Perestroika came to encompass not only the content of reforms, but also political loyalty to the Party, the state, and the broader Soviet project. Despite the leadership's efforts to fix its meaning, the semantic frame of Perestroika remained unstable. The article shows how this indeterminacy enabled competing interpretations of the concept, and how the signifier Perestroika came to exhibit the characteristics of a floating signifier.

Keywords: Perestroika, Begriffsgeschichte, M. Gorbachev, semantic transformation, floating signifier, official discourse.

УДК 930.2:[001.98:947.7]«15/17»
DOI: 10.18523/2617-3417.2025.8.94-103

Тесленко І. А.

ФАЛЬСИФІКАТ ПРИВІЛЕЮ КНЯЗЯ ФЕДЬКА ОСТРОЗЬКОГО

У ранньомодерний період фальшування документів було поширеним явищем. Дослідження підробок в українській історіографії почалося в XIX столітті, і на сьогодні виявлено вже десятки неавтентичних або сумнівних актів, серед яких великокняжчі грамоти, королівські привілеї, гетьманські універсали. Утім, далеко не всі сфабриковані документи видавалися від імені правителів суверенних чи автономних держав. У цій статті проаналізовано привілей, що начебто постав у канцелярії одного з перших князів Острозьких — представників відомого аристократичного роду, що походив із Волині, але поширював свій вплив на різні регіони Великого князівства Литовського, а після 1569 р. — і Речі Посполитої. Ідеться про датований 1431 роком документ, відповідно до якого князь Федько Острозький дарував землю Нетреба Прокопові та Лаврові Грибам-Грим'яцьким. У роботі розглянуто обставини оприлюднення джерела й наведено аргументи на користь твердження про те, що воно було сфальшоване. Документ опубліковано в додатку до статті.

Ключові слова: критика джерел, фальсифікати, князі Острозькі, шляхта, Річ Посполита, ранньомодерний період, історія України.

Із появою перших писемних документів виникла і практика їх підроблення. Успіх фальсифікаторів залежав від наявності матеріалу, на якому мав бути виготовлений документ, акуратності нанесення на нього тексту, дотримання формуляра і вправності в копіюванні елементів засвідчення. Утім, найскладніше було впоратися не з цими «технічними» параметрами, а з поєднанням у новоявленому джерелі реальних і вигаданих подій. Їхній механічний синтез міг легко викрити підробників. Що більше років, десятиліть або віків відділяло вигадану подію від часу створення наративу про неї, то менше деталей історичного контексту були відомі фальсифікатору — і то складніше було виготовити якісну підробку. Попри це, навіть недосконалі підробки, створені через сотні років після описування у них подій, часто досягали своєї мети, бо цільова аудиторія сфабрикованих актів зазвичай не мала глибоких знань про минуле й не орієнтувалася в особливостях діловодства давно згаслих епох.

Ситуація докорінно змінилася лише тоді, коли історія перетворилася на академічну науку,

і фахові вчені, вдаючись до зовнішньої та внутрішньої критики джерел, отримали інструментарій для доведення фальсифікації частини з них. В українській історіографії поява таких експертиз припала на другу половину XIX — початок XX ст.¹, а на сьогодні існують уже корпусні видання актових джерел, що містять спеціаль-

¹ Назвемо для прикладу кілька давніших робіт, спеціально присвячених фальшуванню історичних джерел: А. Петрушевич, «Пересмотр грамот, князю Льву приписываемых», *Галицкий исторический сборник* II (1854): 81–93, 145–187; М. С. Грушевський, «Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? Критично-історична розвідка», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* XLV (1902): 1–22; И. Линниченко, «Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников», *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук* IX, кн. 1 (1904): 80–102; М. Грушевський, «Еще о грамотах кн. Льва галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка)», *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук* IX, кн. 4 (1904): 262–283; Д. М. Щербаковский, «Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Божьего 1322 г.», *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца* XVIII, вып. 3–4 (1905): 61–70; М. Грушевський, «Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі? Критична замітка», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* LXX (1906): 71–72; И. М. Каманин, «Из истории подложных документов», *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца* XX, вып. 1 (1907): 3–11.

ні розділи з аналізом сфабрикованих документів². Їх вивчення триває надалі³.

Навіть побіжного ознайомлення з переліком виявлених підrobок достатньо, щоби звернути увагу на те, що фальсифікатори писали їх від імені відомих історичних постатей — суверенних правителів і державців нижчого статусу, наприклад удільних князів чи гетьманів, влада яких де-факто дорівнювала впливу верховного монарха і поширювалася на значну територію. Ця публікація покликана показати, що фабрикували документи і представників еліти меншого калібру. А втім, і вони у своїх приватних «імперіях» відігравали ту саму роль, що й перелічені вище володарі. У цьому випадку йтиметься про датований 1431 роком привілей князя Федька Острозького на землю Нетреба панам Грибам-Грим'яцьким.

Обставини оприлюднення і розповсюдження фальсифікату такі: у травні 1648 р. цей документ — пергамент, писаний руськими літерами, з печаткою і підписом аристократа — пред'явив перед його нащадками князями Владиславом-Домініком і Янушем-Ісидором Заславськими потомок реципієнтів надання Мацей Гриб-Грим'яцький. Чому саме перед Заславськими — у джерелі не пояснено, як не пояснено і те, в який спосіб шляхтич був пов'язаний із ними. Князі на запит Гриба-Грим'яцького підтвердили данину свого «антецесора» і розпорядилися видати пану Мацею відповідний документ, який завірили власноручними підписами і печатками. При тому в тіло підтвердного документа вони наказали внести копію старовинного привілею. Що було з обома актами потім — невідомо, аж у травні 1721 р. оригінал підтвердження оприлюднив у Луцькому гродському суді Габріель Ступницький. Документ уписано до актових книг цієї установи, й одра-

зу по тому шляхтич отримав до рук його засвідчену копію.

На підставі яких даних ми можемо реконструювати всю цю історію? До нашого часу не дійшли оригінали привілею та його підтвердження, не маємо також і засвідченої копії з луцьких гродських книг 1721 р. Зрештою, і самі луцькі гродські книги за цей рік не збереглися. У розпорядженні дослідників є лише незасвідчена польськомовна копія випису з тих саме луцьких актів, яка повністю, від першого й до останнього слова, охоплює згаданий запис⁴. Пишучи про те, що копію цю не було засвідчено, маємо на увазі, що на ній немає печатки гродського суду, що надавала «екстракту» ваги оригіналу. З тексту джерела випливає, що автентичний і належно оформлений «екстракт» був виданий на прохання неznаної на ім'я особи у грудні 1723 р., і лише потім хтось вирішив його переписати «для інформації». Палеографія манускрипту свідчить про те, що сталося це ще в межах XVIII ст. З якою конкретно метою було виготовлено копію «екстракту» — не ясно. Зрозуміло тільки те, що позаяк на виписі не стоїть урядова печатка, юридичної сили він не мав, а тому використати документ у майнових спорах було годі.

Від найзагальнішої характеристики рукопису перейдемо до згаданих у ньому дійових осіб — аристократів і дрібної шляхти. Зв'язок між ними був дуже тісний: князь Федько, який начебто видав привілей 1431 р., доводився предком князем Острозьким і Заславським, тоді як шляхта Гриби-Грим'яцькі належали до чисельної «армії прибічників» і тих, і інших. Спочатку вони несли спадкову службу Острозьким⁵, а коли рід вигас «по мечу» і частина його маєтностей дісталася Заславським (1620), потрапили до їхньої свити. Бачимо в цій когорті і Мацея Гриба-Грим'яцького, який у середині XVII ст. разом із братами Яном та Романом тримав із руки князя Владислава-Домініка Заславського одне сільце в Шульжинецькій волості⁶. На Мацея звертаємо особливу увагу, бо, як уже було згадано вище, саме він виклопотав у свого патрона підтвердження «старовинного привілею» на землю Не-

² *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657*, упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич (Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998), 241–261; О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти* (Львів: [Б. в.], 2004), 357–734.

³ Ю. Русакова, «“Грамоти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землевладіння Києво-Печерського монастиря», *Просемінарії. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури* 5 (2003): 79–115; Ю. Русакова, «Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 року: спроба комплексного аналізу текстів», *Там само* 10 (2007): 228–302; Я. Затилюк, «Підроблена грамота князя Романа Мстиславича Києво-Печерському монастирю: текст, джерела та “пам'ять” про киево-руське минуле її творців (перша половина XVII століття)», *Київська академія* 5 (2008): 102–113; Я. Затилюк, «Грамота Андрія Боголюбського Києво-Печерському монастирю», *Ruthenica* VII (2008): 215–235; В. Поліщук, «Фальсифікат привілею Свидригайла віницькому (бравлавському) зем'янину Карпу Микулинському: від історіографічної консервації фактів до розбору патернів фальшування» (в друці).

⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів (далі — ВР ЛННБ). Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354–354 зв. (додаток 1).

⁵ І. Тесленко, «Хто є хто в імперії “старого” князя. “Острозька шляхта”», *Соціум. Альманах соціальної історії* 8 (2008): 124, 131.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 21. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 170–170 зв. Підтвердження кн. Владиславом-Домініком Заславським права посідати с. Бейзими Шульжинецької волості Мацею, Яну і Роману Грибам-Грим'яцьким за умови спорядження ними одного вершника до панських загонів (Дубно, 10.II.1648 р.).

треба. Габріель Ступницький, що в травні 1721 р. показав це підтвердження у Луцькому гродському суді, був внуком Мацея і сином Анастасії — останньої представниці роду Грибів-Грим'яцьких, що померла в 1693 р.⁷

Усі згадані вище аристократи та шляхтичі були реальними історичними персонажами, про яких маємо численні згадки в писемних джерелах. Однак окрім них у наративі натрапляємо на ще двох осіб, які є цілком вигаданими героями. Ідеться про реципієнтів привілею князя Федька Острозького — Прокопа і Лавра Грибів-Грим'яцьких. Проблема не в тому, що на їхні імена не можна натрапити в жодному іншому документі. Волинських актів XV століття, особливо його першої половини, загалом збереглося дуже мало. Через їх брак виникають серйозні проблеми з реконструкцією родоводу навіть значно потужніших кланів. У цьому випадку звертаємо більше уваги не на імена, а на роздвоєне прізвище рицарів. Перша його половина вказувала на те, як звали засновника фамілії (Гриб), друга — на родове гніздо (Грим'яче).

На Волині часів Речі Посполитої подібні прізвища були досить поширеними. Згадаймо, для прикладу, панів Сенют-Ляховецьких, Мишок-Варковських, Болбасів-Розтоцьких, Урсулів-Рудецьких, Костів-Макотерських, Гурків-Омелянських, Лясот-Стубельських або навіть князів Святополків-Четвертинських, Корибутів-Вишневецьких, Гроз-Хованських, і список цей можна було би продовжувати⁸. Існує одна важлива деталь, що стосується часу поширення композитних прізвищ: на Волині вони почали набувати популярності в середині — другій половині XVI століття — більш ніж на сто літ пізніше дати, заявленої в привілеї князя Федька. Прокіп і Лавр названі в ньому Грибами-Грим'яцькими, проте насправді таку форму родового ймення члени клану почали використовувати значно пізніше, наприкінці XVI чи радше в наступному XVII столітті⁹.

⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 702–704 зв. Уведення у володіння рухомим і нерухомим майном Габріеля Ступницького по смерті його матері Анастасії «de domo et lumbis Hrybow-Hrymiaskich ostatniey, iedyney u naturalney successorce» (Бейзими, І.Х.1693 р.).

⁸ Повніший список подібних прізвищ можна виявити в класичній монографії про еліту руських земель Речі Посполитої, див. Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна* (Київ: Критика, 2008).

⁹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 438, арк. 242 зв. (лист кн. Василя-Костянтина Острозького Ждану Боровицькому з наказом увести у володіння половиною с. Бейзими Климентія і Шимона Грибів-Грим'яцьких. Остріг, 7.II.1588 р.; фальсифікат?); *Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року*, упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок (Острог: Видавництво Національного університету «Острозька

Хоч як це парадоксально, про підроблення данини свідчить не лише нетипова для середньовічних актів форма написання шляхетського прізвища, а й кожен із його двох компонентів окремо. Детальніше пояснимо, про що йдеться. Для початку нагадаємо, що Прокіп і Лавр Гриби фігурують у документі як Грим'яцькі, і з цього випливає, що на 1431 рік вони вже володіли сільцем Грим'яче неподалік від Острога¹⁰. Чи можна підтвердити цей висновок іншими тогочасними джерелами? На жаль, стан їх збереження залишає бажати кращого. Перша достовірна згадка про Грим'яче міститься в акті введення у володіння Острозькою волостю княгині Беати і її доньки Гальшки Острозьких у 1542 р.¹¹ Це, звісно, не означає, що село було засноване в XVI ст. Воно могло існувати й раніше. Більше того, в уже згаданому документі князів Заславських, яким вони підтверджували привілей свого предка князя Федька, зазначено, що наданий рицарям Прокопові й Лаврові ґрунт Нетреба — це і є пізніше Грим'яче¹². Виходить, що поселення на цьому місці вже існувало в першій третині XV ст., тільки тоді воно мало іншу назву. Але якщо це справді так, тоді чому Прокіп і Лавр Гриби фігурують у данині 1431 р. як Грим'яцькі, а не Нетребські? Відповідь, на нашу думку, очевидна — через неухильність фальсифікатора.

Тепер звернімо увагу на перший компонент прізвища. Вище ми згадували про те, що він позначав ім'я засновника роду. У випадку фамілій аристократичного походження додавання цього імені до традиційного прізвища підкреслювало особливий престиж родини. Скажімо, коли до такого прийому вдавалися князі Святополки-Четвертинські, вони неначе зверталися до оточення: ми є нащадки великого князя київського Святополка Ізяславича (1050–1113) і через нього пов'язані з усіма іншими «єдиновладцями руськими»¹³. Рядовій шляхті склад-

академія», 2009), 112 (згадка трьох дворич Грибів-Грим'яцьких в інвентарному описі с. Бейзимовичі).

¹⁰ Нині Грем'яче — село Острозької міської громади Рівненського району й області.

¹¹ *Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття*, упор. В. Атаманенко (Київ, Острог, Нью-Йорк: [Б. в.], 2004), 20.

¹² ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354 зв. У підтвердному привілеї князів Заславських згадано, що Мацея Гриб-Грим'яцький показав їм «rozne autentyczne dokumenta, dowody u dyspozycyę domu antecessorow swoich Hrybow Hrymiaskich na gront pewny, przed tym Netreba, potym Hrymiaszym przezwanym (виділення моє. — І. Т.)». Інвентар Острозької волості 1621 р. фікує в околицях Грим'ячого «корчму Нетреба на гостинці», див. *Описи Острожчини*, 358. Серед сучасних мікротопонімів села назва Нетреба не вживається, див. Я. Пура, *Край наші у на-звях*, ч. 4 (Рівне: Перспектива, 2002), 61.

¹³ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія*, т. 2, відп. ред. В. М. Нічик (Київ: Наукова думка, 1995), 333–334 (передмова Захарії Копистенського до «Бесід Йоана Златоуста»,

но було конкурувати з людьми монаршої крові, а проте і вона пишалася предками, виявляючи свою повагу до них у подвійних прізвищах. Урсули-Рудецькі виводили власне коріння від рицаря Урсула, син якого Нях Урсулович (зг. 1451 р.) служив великому князю Свидригайлові Ольгердовичу¹⁴; Сенюти-Ляховецькі закарбували в своєму прізвищі ім'я боярина Сенюти Супруновича Кобаковича, який жив у середині XV століття¹⁵, і т. д.

Що відомо про першопредка «панів із Грим'ячого»? Зважаючи на прізвище, у нього мало бути надзвичайно рідкісне некалендарне ім'я Гриб. Хоч як мало волинських актів XV століття дійшло до нашого часу, в одному з них усе ж згадується боярин, якого звали саме так. 16 червня 1488 р. якийсь Гриб Івешеневич, перебуваючи в Острозі, заставив свою батьківщину село Тороканів у Луцькому повіті князям Михайлові і Костянтинові Острозьким¹⁶. Ім'я рицаря і його тісні контакти з домом Острозьких опосередковано свідчать про те, що він і був родоначальником дрібношляхетського клану. Якщо це справді так, тоді згадані у привілеї князя Федька Прокіп і Лавр Гриби-Грим'яцькі мали би бути його найближчими нащадками. Однак проблема в тому, що «нащадки» ці жили (якщо прийняти, що привілей автентичний) у 1431 р., а їхній «батько» Гриб Івешеневич ще топтав землю у 1488-му.

У цьому місці саме час звернути увагу на датування данини князя Острозького. Можливо, хронологічна прірва поміж Грибом Івешеневичем і його гаданими синами пояснюється помилкою, якої припустився хтось із переписувачів

джерела? Нагадаємо, що в нашому розпорядженні немає оригіналу, а рукопис, яким користуємося, — продукт неодноразового копіювання. Перший переписувач переніс транслітеровані латинськими літерами руський привілей князя Федька до тексту підтвердного листа князів Заславських (1648), другий на запит Габрієля Ступницького вніс цей підтвердний лист до луцької гродської книги (1721), третій видав екстракт із луцьких книг невідомому прохачу (1723)¹⁷, четвертий виготовив копію екстракту для себе чи іншої невстановленої особи (середина — друга половина XVIII ст.)¹⁸. На будь-якій із перелічених стадій могла трапитися механічна помилка. А втім, із перспективи нашого питання, встановлення помилковості дати мало що вирішує, оскільки князь Федір Данилович, від імені якого видано привілей, жив не у другій, а в першій половині XV століття. Ми досі не знаємо, коли він помер. В історіографії висловлюють версії про те, що сталося це близько 1405, 1410 чи навіть 1437 р.¹⁹

Якщо справді маємо справу з помилкою в датуванні і данину було написано не в 1431-му, а в один із наступних років десятиліття, то це не дуже суттєво звузить хронологічний розрив між Грибом Івешеневичем і його «синами», які постають у привілеї князя Федька як люди, відомі своїми «старожитними чеснотами і відважними діяннями»²⁰. Мало того, що сам цей зворот виглядає нетрадиційно для мови актів XV ст., так він ще й перетворює Прокопа і

Київ, 1623); *Українське літературне Барокко. Збірник наукових праць*, відп. ред. О. В. Мишанич (Київ: Наукова думка, 1987), 256–257 (панегірик Ігнатія Старушича на поховання кн. Іллі Святополка-Четвертинського, Київ, 1641); Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття* (Київ: Laurus, 2012), 176.

¹⁴ *Miscellanea z archiwnych i bibliotecznych schowiskach (XIV–XVII st.)*, падрыхт. Ю.М. Мікульскі, *Беларуская даўніна* 2 (2015): 145.

¹⁵ В. Д. Собчук, «Походження волинської шляхетської родини Сенют», *Третя наукова геральдична конференція, м. Львів, 4–5 листопада 1993 р.*: збірник тез повідомлень та доповідей (Львів: [Б. в.], 1993), 78–80.

¹⁶ *Archiwum księży Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka, t. I (Lwów: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, pod zarządkiem J. Tarnawskiego, 1887), 88. Друк на підставі засвідченої копії з оригіналу, що зберігався у фамільному архіві кн. Острозьких. Мова і зміст заставного листа, а також вказані в ньому дата й імена свідків не викликають жодних підозр. Поза сумнівом, це джерело було віддзеркаленням автентичного документа, який у сумарії князівського архіву 1594 р. описаний як пергамент руською мовою з двома вислими печатками, див. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów. Rkp. II.3669. K. 43.

¹⁷ Завдяки засвідчувальним записам на збереженій копії джерела знаємо, що цей екстракт із луцьких гродських книг підготував канцелярист, що на прізвище Тичинський. Перед тим, як документ був переданий зацікавленій особі, ще один канцелярист, якого звали Строевським, звів копію з оригіналом, тобто з текстом впису до луцької гродської книги 1721 року, див. ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354 зв.

¹⁸ У датуванні цієї останньої копії спираємося на палеографію тексту і філігрань паперу, подібну до тих, що виявив Едмунд Лауцявічус на рукописах 1752 і 1766 рр., див.: E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas* (Vilnius: Leidykla “Mintis”, 1967), 306 (№ 2352), 321 (№ 2400). Дякую принагідно Андрію Фелонюку за копіювання водяного знаку рукопису.

¹⁹ Л. Войтович, «Родина князів Острозьких», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 231 (1996): 362; Яковенко, *Українська шляхта*, 307; В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків* (Київ: Видавничий дім «Простір», 2012), 128–130; В. Собчук, *Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст.* (Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014), 122. Тут варто зауважити, що одного з синів князя Федора Даниловича також звали Федором. Жив він у Чеському королівстві, брав участь у гуситській війні і останній раз згадується в джерелах у 1439 р., див.: А. В. Рандин, «Гуситская эпоха в зеркале одной судьбы (русский гусит) князь Фридрих Острожский)», *«Запад-Восток». Научно-практический ежегодник* 2 (2009): 22–23.

²⁰ ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354–354 зв.

Лавра на статечних членів рицарської спільноти. Ми, звісно, не знаємо дат їхнього життя, але, в будь-якому разі, «Гриби-Грим'яцькі» не могли народитися пізніше середини 1410-х, а отже їхній батько побачив світ не пізніше 80-х — початку 90-х років XIV ст. Ці підрахунки фактично перекреслюють припущення про те, що «власники землі Нетреба» були дітьми Гриба Івешеневича, який жив ще у 1488 р. Зрештою, як впливало з наших попередніх тез, Прокіп і Лавр були вигаданими персонажами, які не могли фігурувати в документах першої половини XV ст. ані як Гриби-Грим'яцькі, ані як Грим'яцькі, ані як Гриби.

Після знайомства з реальними і вигаданими дійовими особами цієї історії перейдемо до аналізу фрагментів джерела, які ще виразніше виявляють у ньому підробку. Почнемо з очевидної невідповідності — князь Федько Острозький поводить себе точно як монарх: у винагороду за звитяжні труди Грибів-Грим'яцьких «з власної милості» надає їм землю Нетребу, якою Прокіп і Лавр мають володіти на вічному праві, без жодних умов і обмежень. Від свого імені й від імені нащадків дарувальник відрікається від маєтку на користь двох згаданих рицарів і їхніх потомків.

На папері все виглядає так, ніби Гриби-Грим'яцькі — звичайні господарські зем'яни, підвладні лише великому литовському князю, однак із документів середини — другої половини наступного століття випливає, що реальний статус родини був виразно нижчим. Своїх дідичних маєтків вона не посідала, а фамільне гніздо розташовувалося в замковій околиці острозького замку. Іншими словами, Грим'яче було частиною великого приватного комплексу, власниками якого виступали аристократи першої величини. Ці останні іноді передавали свої земельні ресурси в тимчасове тримання слугам, і Грим'яче було одним із таких володінь. У добу князів Острозьких воно перебувало в посесії дрібної шляхти Грибів, які за право посідати село несли спадкову службу²¹. Підкреслимо: Гриби тримали своє фамільне гніздо на ленному, а не вічному праві. Це означає, що вони повинні були на всяку потребу з'являтися до приватного війська свого патрона і нести іншу службу, яка могла частково регламентуватися в письмових данинах. Практика їх роздавання з'явилася доволі пізно, тільки в XVI ст. Дипломатарій князів Острозьких, який ми збираємо ось уже три десятки років, не знає

аналогів надань, подібних до того, що обговорюється в цій статті.

Грубою помилкою фальсифікатора стало рішення вставити до тексту данини князя Федька фразу про те, що той скріплює її власноручним підписом і вислою печаткою²². Щодо печатки, то тут дивує тільки те, чому вона одна, адже і великокняжжі грамоти, і майнові угоди волинського панства зазвичай супроводжувалися списком свідків, які завіряли документ і своїми печатками також. Інші річ — підпис. Практика ставити автограф задля засвідчення привілеїв і майнових документів почала поширюватися у Великому князівстві Литовському щойно на початку XVI ст., тоді як на Волині вона з'явилася ще пізніше²³. У цьому контексті цікаво, що підпис Федька Острозького на пергаменті згадано у вступі до датованого 1648 роком підтвердного листа князів Заславських Мацеєві Грибові-Грим'яцькому.

Останній дивний фрагмент знаходимо наприкінці джерела, де вказано, що воно було написане «в таборі року [від] Різдва Христового тисяча чотириста тридцять першого»²⁴. Не бачимо тут ані числа, ані місяця, ані індікту — фактично обов'язкового елементу датування волинських кирилических актів XV ст.²⁵ Також привертає увагу те, що привілей був написаний не в Острозі, Луцьку, Вільні, іншому замку чи навіть селі, а «в таборі», без вказівки, де саме він розміщувався. Для тогочасних документів це дуже нетрадиційний локус. Не виключено, що абстрактну локацію, яка підкреслювала героїчність буднів дарувальника, фальсифікатор обрав, надихнувшись популярними друкованими хроніками Мацея Стрийковського (1582), Мартіна Бельського (1597) або Алессандро Гваньїні (1611). Всі троє з більшою або меншою деталізацією описують подвиги князя Федька Острозького (насправді Несвізького)²⁶ під час поль-

²² ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354 зв.

²³ А. І. Груша, *Канцелярія Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV — першай паловы XVI ст.* (Мінск: Беларуская навука, 2006), 123–124; І. Тесленко, «Фундуші острозької Микільської церкви XIV–XVII ст.», *Острозька давнина. Науковий збірник 2* (2013): 151.

²⁴ ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354 зв.

²⁵ Див., для прикладу: *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Т. I, 30, 34–35, 38, 40, 42–47, 50, 53–58, 61–65 і т. д. Принагідно згадаємо, що в значній частині тогочасних волинських актів, писаних руською мовою, використовується система літочислення від створення світу, а не Різдва Христового.

²⁶ Станіслав Келембет аргументовано доводить, що в наративах згаданих хроністів ідеться не про князя Федора Острозького, а про князя Федора Несвізького, див.: С. Келембет, *Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI століть*, видання друге, виправлене та розширене (Кременчук: [Б. в.], 2021), 119–146.

²¹ Тесленко, «Хто є хто в імперії “старого” князя», 131.

сько-литовських змагань за Волинь і Поділля на початку 1430-х²⁷. Водночас, «табір», як місце укладання документа, чудово підходив для надавчого привілею рицарям, що отримали нагороду за проявлену в боях хоробрість.

Підіб'ємо проміжні висновки. Хоча в нашому розпорядженні немає «оригіналу» надання князя Федька і ми не можемо перевірити, яким чорнилом і стилем воно було написане, а також не знаємо, що собою являли згадані у копії пергамент, висла печатка й «автограф» аристократа, існує чимало причин вважати джерело підробкою. Його текст містить цілу низку невідповідностей, які у наше поле зору потрапили, позаяк фальсифікатор мав дуже приблизне уявлення про автентичні волинські акти XV ст. і погано орієнтувався в історичних реаліях доби.

Тепер перейдемо до питання про обставини появи підробки. Коли і хто замовив її виготовлення? Найімовірніше, сфальшований документ з'явився в першій половині XVII ст. з ініціативи Грибів-Грим'яцьких, а якщо ні — тоді після вигасання роду (1693) на замовлення їхніх спадкоємців Ступницьких. Нагадаємо, що в 1721 р. один із цих останніх уписав привілей (у складі підтвердного листа князів Заславських) до луцьких гродських книг. Оскільки самі ці книги не дійшли до наших днів²⁸, фабрикація могла суто теоретично відбутися і пізніше, проте цю версію ми відкидаємо, бо існують джерела, які доводять: 9 травня 1721 року підтвердний лист князів Заславських таки був вписаний до актів луцького гроду²⁹.

Розмірковуючи над першим із запропонованих варіантів, звертаємо увагу на те, що десь в останні роки XVI або на початку XVII ст. Гриби втратили контроль над Грим'ячим — своєю вислугою в Острозькій волості. 1597 року вони ще

мешкали тут, а за ревізіями 1609-го і 1621-го вже не бачимо їх у селі³⁰. Родове гніздо відібрав у них київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький, який володів цілою Острожчиною з 1574 до 1608 р. Чи не спонукала Грибів втрата цього маєтку до пошуку шляхів його повернення, а тому до створення фальсифікату, який можна було пред'явити в суді? На нашу думку, ця гіпотеза не може розглядатися серйозно. Острозькі були дідами цих земель і володіли ними віддавна. Кидати виклик настільки потужним людям було безглуздо і у випадку Грибів нерационально, бо вони продовжували служити князям навіть після втрати гнізда. Служили їм, бо було з чого.

Ще перед тим, як князь Василь-Костянтин відібрав у Грибів Грим'яче, він наділив їх частиною села Бейзими під Шульжинцями, також на умовах служби³¹. Один із синів і спадкоємців київського воєводи краківський каштелян Януш утворив зі своїх руських маєтностей так звану Острозьку ординацію (1618) — неподільний комплекс земель, яким володіли його нащадки почергово і за чітко встановленою схемою. Шляхті, осадженій на терені ординації, гарантувалося право передавати свої вислуги потомкам за умови відданості ординатам і виконання військової повинності. Цей припис стосувався і Грибів-Грим'яцьких. За нових реалій вони почувалися цілком комфортно і, тримаючи Бейзими, не мали на що нарікати. Після відходу у вічність князя Януша Острозького (1620) Гриби служили спочатку князю Франциску (1620–1621), а потім Владиславу-Домініку (1621–1656) Заславським³². Власне, перед цим другим, як ми вже знаємо, начебто і був пред'явлений привілей князя Федька. Згода магната підтвердити його виглядає більш ніж дивно, оскільки відповідно до «данини 1431 року» саме Гриби, а не він — їхній патрон князь Заславський — мали би володіти селом Грим'яче. Озвучена суперечність примушує нас ретельніше вивчити підтвердний лист, виданий острозьким ординатом.

Насамперед звертаємо увагу на те, що цей лист був виданий від імені двох, а не одного

²⁷ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi*, t. II (Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, Księgarza, 1846), 186–189; M. Bielski, *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego (Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856), 616–617, 624–625, 628, 641; A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europejskiej* (W Krakowie: W Drukarnicy Mikołaja Loba, 1611), 46.

²⁸ Перевірка відомих нам сумаріїв луцьких гродських книг XVIII ст. на предмет наявності у них бодай лаконічного повідомлення про впис підтвердного привілею Грибів-Грим'яцьких результату не дала, оскільки у згаданих матеріалах не було виявлено переліку документів, внесених до луцької гродської записової книги у травні 1721 р. (ІДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 455, 456; ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 62, 63).

²⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków (далі — ANK AS). Rkps 896 (сумарій документів кн. Януша-Олександра Сангушка. Любартів, 29.VII.1769 р.); ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 200. Ч. 6. Арк. 99 (сумарій документів кременецького гродського писаря Павла Бейзими. Б. м., середина XVIII ст.). В обох сумаріях згадується привілей князя Федька 1431 р., вписаний до підтвердного листа князів Заславських і облятований Габріелем Ступницьким у луцьких гродських книгах 9.V.1721 р.

³⁰ Тесленко, «Фундуші острозької Микільської церкви», 170; *Описи Острожчини*, 131–132 (Первинний поборовий реєстр Острозької волості 1609 р.; в публікації помилково датований 1604 р.), 328 (Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р.).

³¹ Див. примітку 9. Село Бейзими нині лежить у Сахновській сільській територіальній громаді Шепетівського району Хмельницької області.

³² Детальніше про рід Грибів-Грим'яцьких у XVI–XVII ст. див.: І. Тесленко, «Бояри-зем'яни-посесори Острозького князівства XV–XVII ст. І. Острозька волость: Гриби-Грим'яцькі» (у друці).

князя Заславського. Поруч з острозьким ординатом Владиславом-Домініком у документі названо його рідного молодшого брата Януша-Ісидора, який згодом і засвідчив «апробацію» своїм підписом і печаткою. Враховуючи, що село Грим'яче, як і Бейзими, лежало в межах Острозької ординації, до якої Януш-Ісидор не мав жодного стосунку, щодо його тандему із Владиславом-Домініком є питання. На жаль, джерело дуже обтічно аргументує присутність молодшого Заславського на процедурі перегляду і підтвердження старовинного «права»: він бере у ній участь «настільки, наскільки належить до цієї справи»³³ (без докладнішого пояснення).

Другий важливий момент: з підтвердного листа випливає, що окрім привілею князя Федька шляхтич пред'явив перед князями цілу підбірку «автентичних документів, доказів і диспозицій дому предків своїх Грибів-Грим'яцьких на певний ґрунт, що звався колись Нетреба, а нині Грим'яче»³⁴. У цьому пакеті мав бути один дуже важливий акт, який можна розглядати як ключ до пояснення особливих взаємин поміж родинами «нерівних приятелів». Так само, як і данина князя Федька, він був облятований Габріелем Ступницьким у луцьких гродських книгах 9 травня 1721 р., але його текст, на жаль, досі не виявлений. Про існування документа знаємо лише з лаконічних регестів у сумаріях архівів кн. Сангушків і шляхетського роду Бейзимів³⁵. Ідеться про «асекюрацію» краківського каштеляна Януша Острозького, відповідно до якої князь зобов'язувався виплатити Федорові та Маркові Грибам-Грим'яцьким 18 тисяч польських золотих як компенсацію за привласнення Грим'ячого його предками. На 1616 рік, яким датовано документ, оголошена сума була настільки великою, що за неї можна було придбати одне чи навіть кілька сіл³⁶. Розмір компенсації показує, що двоє

шляхтичів мали отримати відшкодування не за вислугу, а саме за дідичний маєток, який пращури краківського каштеляна відібрали у Грибів і приєднали до Острога.

Підтверджують цей висновок інші папери родинного архіву Грибів-Грим'яцьких, оприлюднені Габріелем і його батьком Александром-Войцехом Ступницькими в судових установах Волинського воєводства. 9 липня 1691 р. в Луцьку, а 1 серпня 1692 р. у Кременці вони попросили вписати до гродських актів низку документів, які доводили, що Острозькі відібрали у їхніх предків Грим'яче ще в першій третині XVI ст.³⁷

У світлі цих додаткових свідчень, процедура, яка відбулася за участі двох Заславських і шляхтича Гриба-Грим'яцького в 1648 р., починає набувати логічного пояснення. Пред'являючи перед аристократами привілей князя Федька, асекурацію князя Януша, різні виписи з актових книг та інші документи фамільного архіву, пан Мацей підкреслював, що є нащадком стародавнього роду, що його предки були господарськими зем'янами і володіли своїм власним маєтком, що цей маєток незаконно відібрали князі Острозькі та що фундатор ординації — дід Заславських — визнав «гріх» пращурів і пообіцяв спокутувати його, заплативши укривдженій стороні солідну суму компенсації. Водночас, те, що

(акт продажу Настасією Вільгорською сіл Васківці, Теремне, Токарі і третьої частини у Летовищах Кременецького повіту Андрієві Чолганському за 14.350 польських золотих. Кременець, 27.II.1616 р.); Ф. 26. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 216–220 (акт продажу кн. Юрієм і Федорою Вишневецькими села Загорівщина Луцького повіту Мартину Чапличу-Шпановському за 8.000 польських золотих. Мильськ, 8.VII.1616 р.).

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 234–237 зв. (три виписи до луцьких гродських книг, зроблені 9.VII.1691 р.: 1) екстракт із кременецьких гродських книг 5.III.1622: наказ польського короля і великого князя литовського Сигізмунда Августа вдові троцького воєводи кн. Костянтина Острозького Олександрі Слуцькій і її синові кн. Василю Острозькому припинити чинити тиск і погрози на господарських зем'ян Грибів, а також повернути їм батьківщину — село Грим'яче. Неполомиці, 5.I.1541 р.; 2) екстракт із кременецьких замкових книг V.1543 р.: визнання обивателів Кременецького повіту про те, що Гриби — «добра шляхта», яка служила господарю зі свого маєтку в Луцькому повіті, потім була прийнята до свити князя Костянтина Острозького, який чинив своїм слугам різні кривди, зокрема, відібрав у них дідичний маєток Грим'яче; 3) екстракт із кременецьких замкових книг 28.VI.1543 р.: свідчення двох господарських дворян і двох вижив про безрезультативну поїзду до кн. Василя Острозького із «заповідними листами» від господаря, який наказував Острозькому, аби перестав чинити тиск на Грибів, звільнив ув'язнених членів сім'ї і повернув їм Грим'яче); Ф. 21. Оп. 1. Спр. 241, аркуші без пагінації (два виписи до кременецьких гродських книг, зроблені 1.VIII.1692 р.: екстракти з кременецьких замкових книг від V.1543 р. та 28.VI.1543 р. — див. вище); ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 223. Арк. 1–3 (випис із кременецьких гродських книг від 1.VIII.1692 р. з текстом екстракту з кременецьких замкових книг 28.VI.1543 р.). Детальніший аналіз цих та інших документів роду Грибів-Грим'яцьких див.: Тесленко, «Бояри-зем'яни-посесори» (в друці).

³³ ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354. Підтвердження привілею Федька Острозького — не єдиний документ, в якому ім'я князя Януша-Ісидора фігурує поруч із братовим. Для прикладу можна згадати його лист, виданий разом із князем Владиславом-Домініком луцькому гродському писарю Станіславу-Казимиру Беневському, за яким цей останній отримував у пожиттєву посесію Голятинський ключ (Люблін, 27.VIII.1643 р.), див.: ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 518–520 зв. У цьому документі брати виступають разом, оскільки йшлося про їхню спільну спадщину — Заславське князівство, яке вони так і не поділили. Натомість в історії з підтвердженням «данини 1431 року» маємо цілком іншу ситуацію, бо шляхтич, який добивався «апробації», був слугою самого князя Владислава-Домініка і йшлося про землю в межах Острозької ординації.

³⁴ ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354.

³⁵ ANK AS. Rkps 896; ВР ЛННБ. Ф. 91. Спр. 200. Ч. 6. Арк. 99–99 зв.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 19–21 зв. (акт продажу Андрієм Чолганським села Ільківці Кременецького повіту Героніму Єловицькому за 10.000 польських золотих. Ільківці, 27.III.1615 р.); Ф. 22. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 529 зв.–532 зв.

Владислав-Домінік (за участі свого брата) підтвердив привілей Федька Острозького, а також, можливо, й інші документи Грибів-Грим'яцьких, вказувало на його готовність розрахуватися за борг, який досі не був виплачений сім'ї, попри письмове зобов'язання краківського каштеляна.

На що ще варто звернути увагу, коли розмірковуємо про автентичність підтвердного листа князів Заславських? Як і у випадку з привілеєм 1431 р., не маємо на руках його оригіналу, тож наші можливості аналізу джерела є вельми обмежені. За цих обставин залишається перевірити тільки одне — чи справді князі Владислав-Домінік та Януш-Ісидор перебували там, де вони мали бути, відповідно до дати листа. В рукописі зазначено, що документ видано в дубенському замку 19 травня 1648 року. З інших джерел знаємо, що обоє братів таки резидували в Дубні в середині травня, а старший перебував у цьому місті й упродовж наступних двох місяців³⁸.

Враховуючи все сказане, доходимо висновку, що підтвердний лист Заславських не був сфальшований Грибами-Грим'яцькими або їхніми нащадками. Він з'явився в результаті домовленостей між обома зацікавленими сторонами і далі зберігався в архіві князівських ленників, як гарантія майбутньої компенсації за втрату села Грим'ячого. Компенсації цієї довелося чекати дуже довго. Через понад 70 років, у травні 1721-го, документ Заславських був оприлюднений разом із борговою розпискою Януша Острозького в Луцькому гродському суді, а це означає, що до того часу ані Гриби, ані їхні спадкоємці Ступницькі так і не дочекалися виплати обіцяної суми.

Насамкінець наголосимо, що висловлені вище міркування не суперечать нашому попередньому висновку про підроблення надавчого привілею князя Федька Острозького. Цей документ містить таку кількість невідповідностей, що сумніватися у його фальшуванні не доводиться. Утім, не можна відкидати того, що сфабрикований привілей спирався на реальне під-

грунтя — незбережену данину якогось монарха пращурам роду Грибів на землю, де згодом стало село Грим'яче.

Додаток³⁹

Луцьк, 9 травня 1721 р.

Екстракт із луцьких гродських книг із вписом листа князів Владислава-Домініка та Януша-Ісидора Заславських про підтвердження надавчого привілею їхнього предка, кн. Федька Острозького, Прокопові й Лаврові Грибам-Грим'яцьким на землю Непреба.

Wypis z xiąg grodzkich zamku łuckiego.

Roku tysiąc siedmset dwudziestego pierwszego miesiąca maia dziewiątego dnia.

Na urządzie grodzkim zamku naszego⁴⁰ krolewskiej m[i]łosci łuckim przede mną Iozefem Sasiem, namiestnikiem burgrabstwa zamku łuckiego, y xięgami ninieyszemi grodzkiemi łuckiemi compars personaliter urodzony i[ego] m[i]łosc p[a]n Gabryel Stupnicki, dla zapisania do xiąg ninieyszych grodzkich łuckich tę approbatę przywileiu od i[asnie] o[święconeg]o x[ią]żęcia i[ego] m[i]łosci Feodora Zasławskiego y Ostrogskiego urodzonym i[ch] m[i]łosciom panom Hrybom Hrymiackim na dobra wies Hrymiacze danego, a przez i[asnie] o[święcony]ch xiążat ich m[i]łosciow Władysława y Ianusza Ostrogskich y Zasławskich zmocnionego, y ratificowanego, y podpisem rąk własnych swoich wzmocnionego, tudzież y pieczęciami dwiema, praevia manifestacione⁴¹ ob variae calamitate temporum revolutioni hostilitatisq[uae] Regni Polonorum ac detentiones in servitio antecessorow swoich, iak prętko ad manus comparentis dostały się, tak zaraz cum omni essentia tę approbatę przywileiu ad acta per oblatam podał, prosząc mię, urzędu, o przyięcie onego y do akt zapisanie, a tak ia, urząd, annuendo affectationi i[ego] m[i]łosci podawaiącego ad acticandum przyimuiąc, czytałem, y tak się z początku polskim pismem y na koncu, a we srodku zas polskimi literami a ruskim stylem pisany ma:

Władysław Dominik xiąże na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie, wojewoda sandomirski, łucki etc. starosta, dobr wszystkich od i[asnie] o[święconeg]o xiążęcia i[ego] m[i]łosci Ianusza Ostrogskiego, kasztellana krakowskiego, według ordynacyi temuz i[asnie] o[święconem]u x[ią]żęciu i[ego] m[i]łosci panu krakowskiemu od Rzeczypospolitey pozwoloney y approbowaney pan y dzie-

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 149 зв.—151 зв. (декрет задворного суду кн. Владислава-Домініка та Януша-Ісидора Заславських у справі між Мацеєм, Яном і Романом Грибами-Грим'яцькими та Станіславом Кучевським про напад на с. Бейзими і привласнення зібраного в ньому майна. Дубно. 13.V.1648 р.); Ф. 28. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 743 зв.—744 зв. (лист кн. В.-Д. Заславського до обивателів Волинського воєводства. Дубно. 31.V.1648 р.); Ф. 25. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 809—810 зв. (універсал кн. В.-Д. Заславського про небезпеку від козаків. Дубно. 4.VI.1648 р.); Спр. 417. Арк. 604—604 зв. (боргова розписка кн. В.-Д. Заславського Михайлові Аксакові на 80 польських золотих. Дубно. 13.VI.1648 р.); K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych: 1646, 1648: opowiadanie i źródła*, t. 2 (We Lwowie: Główny skład u Karola Wilda, 1869), 148 (згадка про антикозацький «маніфест» кн. В.-Д. Заславського, виданий у Дубні 14.VII.1648 р.).

³⁹ Джерело публікується зі збереженням тогочасної орфографії. Розділові знаки розставлено відповідно до сучасних правил пунктуації. Курсивом виділено виносні літери; скорочення наведено у квадратних дужках.

⁴⁰ Так у рукописі; мало би бути: iego.

⁴¹ Так у рукописі; мало би бути: manifestatione.

dzic, y ia, Ianusz xiąże z Ostroga na Zasławiu, brat rodzony xięcia i[ego] m[iłos]ci, ile do tey sprawy należący.

Kazdemu, komu to wiedzieć będzie należało, wiadomo czyniemy, iż urodzony i[ego] m[iłos]c p[a]n Maciey Hryb Hrymiacki produkował nam różne autentyczne dokumenta, dowody y dyspozycję domu antecessorów swoich Hrybow Hrymiackich na gront pewny, przed tym Netreba, potym Hrymiaczym przezwanym, między ktoremi inszemi dokumentami, dowodami y dyspozycjami poslednieyszemi osobliwszą, nayprzednieyszą daninę na pomieniony gront, Netreba nazwany, od niegdy s[więtey] p[amięci] i[asnie] o[święconeg]o xięcia i[ego] m[iłos]ci Fedora Ostrogskiego, antecessora naszego, z podpisem ręki własney y z pieczęcią zawieszoną na pergaminie ruskim pismem temi słowy pisana:

Se ia, Fedka xiąże Ostrogski.

Dla staro- || [ap. 354 z. v.] żytych cnot y odważnych dzieł szlacheckich Prokopa y Ławra Hrybow Hrymiackich z miłości moiey ziemię moją, Netrebą nazwaną, z lasami, polami y ze wszystkimi pożytkami im samym, zonom, dzieciom y następcom ich daię, daruję czasy wiecznemi, y oney się sam z następcomi memi w ten czas zrzekam. A koby to wzruszył, ten boday gorącego piekła nie uszedł y na Straszny sąd X[rys]tusow z martwych nie powstał. A na twardość tego podpisu własną ręką y pieczęć przywiesić kazałem.

Pisan w obozie roku Narodzenia X[rys]tusowego tysiąc czterysta trzydzięci pierwszego.

Którą to daninę my, niżej podpisani, nie czyniąc ciężko duszom i[asnie] o[święconyc]h antecessorów naszych, in toto approbuemy, ratyfikujemy y umacniamy, a pomienionego urodzonego p[an]a Macieia Hryba Hrymiackiego, potomków y sukcesorów iego, przy pomienioney daninie nienaruszenie zachowujemy y następcom naszych ciężko na sumieniu obligujemy.

Dat[um] w zamku dubińskim dnia dziewiętnastego maja tysiąc sześćset czterdzięci osmego roku.

U tey approbaty podpisy rąk temi słowy:

Władysław Dominik xiąże na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie, wojewoda sandomirski, łucki etc. st[ar]os[ta], ręką swą.

Ianusz xiąże z Ostroga na Zasławiu.

Któraż to approbata za podaniem y prozbą wyzmianego⁴² iego m[iłos]ci podawającego, a za nim⁴³ urzędowym przyięciem wszystka z początku aż do końca de verbo ad verbum tak, iako się w sobie opisana ma, do xiąg niniejszych grodzkich łuckich jest zapisana, z ktorych y ten wypis pod pieczęcią grodzką łucką jest wydany.

Pisany w zamku łuckim.

Correxit Stroiewski.

A[nn]o 1723 d[ie] 11 Xbris.

Ex[t]ra n[um]ero 20.

Legit cum actis Tyczynski.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів. Ф. 91. Спр. 80. Арк. 354–354 з.в. Копія випису, виготовлена в середині — другій половині XVIII ст. Нотатки на арк. 354 з.в. іншими почерками і чорнилами: [1.] Oblata approbaty przywileju od i[asnie] o[święcony]ch x[ią]żąt ich m[iło]sci Ostrogskich y Zasławskich ich m[iło]s[cio]m panom Hrybom Hrymiackim daney; [2.] A[nn]o 1721 die 9 Maii. Kopia; [3.] Origin[al] 1431. Approbata 1648 d[ie] 19 Mai; [4.] Почерком Зигмунта Люби-Радзимиńskiego] Zapis Fedka x[ią]żęc[ia] Ostrogskiego Prokopowi i Ławrowi Hrybom Hrymiackim ziemi nazwanej “Netreba”. Potwierdził ten zapis x[ią]żę Władysław Dominik na Ostrogu i Zasławiu hr[abia] na Tarnowie, w[o]jewo[da] sandomirski, star[osta] łucki, i x[ią]żę Janusz, brat jego, potomkowi pierwszych Maciejowi Hrybowi Hrymiackiemu. Corr[exit] Strojewski, leg[it] Tyczynski.

⁴² Так у рукописі; мало би бути: мianowanego.

⁴³ Так у рукописі; мало би бути: тым.

Bibliographic References

- Archiwum księży Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Górczaka, t. I. Lwów: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, pod zarządkiem J. Tarnawskiego, 1887.
- Bielski, Marcin. *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856.
- Grushevskii, M. “Eshche o gramotakh kn. Lva galitskogo (Po povodu staty prof. Linnichenka).” *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk* IX, kn. 4 (1904): 262–283.
- Gwagnin, Alexander. *Kronika Sarmacyey Europskiey*. W Krakowie: W Drukarni Mikolaia Loba, 1611.

- Hrushevskiy, Mykhailo. “Chy maiemo avtentychni hramoty kn. Lva? Krytychno-istorychna rozvidka.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* XLV (1902): 1–22.
- — —. “Koly sfabrykovana hramota Liubarta luts'kii katedri? Krytychna zamitka.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* LXX (1906): 71–72.
- Hruša, A. I. *Kancylaryia Vialikaha Kniastva Litoŭskaha 40-ch hadoŭ XV — pieršaj palovy XVI st.* Minsk: Bielaruskaia navuka, 2006.
- Kamanin, I. M. “Iz istorii podlozhnykh dokumentov,” *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopisca* XX, vyp. 1 (1907): 3–11.
- Kelembet, Stanislav. *Kniazzi Nesvizki ta Zbarazki: KhIII — pochatok XVI stolit, vydannia druhe, vypravlene ta rozshyrene*. Kremenchuk: [N. p.], 2021.

- Kupchynskiy, Oleh. *Akty ta dokumenty Halysko-Volynskoho kniazivstva KhIII — pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty*. Lviv: [N. p.], 2004.
- Laucevičius, E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas*. Vilnius: Leidykla “Mintis”, 1967.
- Linnichenko, I. “Gramoty galitskogo kniazia Lva i znachenie podlozhnykh dokumentov kak istoricheskikh istochnikov.” *Izvestia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk* IX, kn. 1 (1904): 80–102.
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, Viddil rukopysiv, f. 91, spr. 62; 63; 80; 200, ch. 6; 223.
- Miscellanea z archiūnych i bibliatēnych schoviščai (XIV–XVII st.)*, padrycht. Iu. M. Mikulski, *Bielarusaia daūnina* 2 (2015): 131–151.
- Opys volodin kniazia Yanusha Ostrozko u Pivdenno-Skhidnii Volyni 1615 roku*, uporiadnyky V. Atamanenko, I. Rybachok. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”, 2009.
- Opysy Ostrozchyny druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII stolittia*, upor. V. Atamanenko. Kyiv, Ostroh, Niu York: [N. p.], 2004.
- Petrushkevich, A. “Peresmotr gramot, kniazui Lvu pripisyvaemykh.” *Galitskii istoricheskii sbornik* II (1854): 81–93, 145–187.
- Polishchuk, Volodymyr. “Falsyfikat pryvileiu Svydryhaila vinnytskomu (bratslavskomu) zemianynu Karpu Mykulynskomu: vid istoriografichnoi konservatsii faktiv do rozboru paterniv falshuvannia” (in press).
- Pura, Yaroslav. *Kray nash u nazvakh*. Ch. 4. Rivne: Perspektyva, 2002.
- Randin, A. V. “Gusitskaia epokha v zerkale odnoi sudby (“russkii gusit” kniaz Fridrikh Ostrozhskaia).” *“Zapad-Vostok”. Nauchno-prakticheskii ezhegodnik* 2 (2009): 10–27.
- Rusakova, Yuliia. “Falshovana hramota kniazia Andriia Boholiubskoho 1159 roku: sprobа kompleksnoho analizu tekstiv.” *Proseminarii. Medievistyka, istoriia Tserkvy, nauky i kultury* 10 (2007): 228–302.
- — —. “‘Hramoty’ Andriia Boholiubskoho i Romana Halyskoho v konteksti zemlevolodinnia Kyievo-Pecherskoho monastyria.” *Proseminarii. Medievistyka, istoriia Tserkvy, nauky i kultury* 5 (2003): 79–115.
- Shcherbakovskii, D. M. “Fundushevaia zapis kn. Liubarta lutskoii tserkvi Ioanna Bogoslova 1322 g.” *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora-letopisetsa XVIII*, vyp. 3–4 (1905): 61–70.
- Sobchuk, Volodymyr. “Pokhodzhennia volynskoi shliakhetskoi rodyny Seniut.” *Tretia naukova heraldychna konferentsiia*, m. Lviv, 4–5 lystopada 1993 r.: zbirnyk tez povidomlen ta dopovidei. Lviv: [N. p.], 1993, 78–80.
- — —. *Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskikh rodiv Volyni XV — pershoi polovyny XVII st.* Kremenets: Kremenetsko-Pochaivskiy derzhavnyi istoriko-arkhitekturnyi zapovidnyk, 2014.
- Strykowski, Maciej. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi*. T. II. Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, Księgarza, 1846.
- Szajnoch, Karol. *Dwa lata dziejów naszych: 1646, 1648: opowiadanie i źródła*. T. 2. We Lwowie: Główny skład u Karola Wilda, 1869.
- Teslenko, Ihor, “Boiary-zemiany-posesory Ostrozko kniazivstva XV–XVII st. I. Ostrozka volost: Hryby-Hrymiatski” (in press).
- — —. “Fundushi ostrozkoii Mykilskoii tserkvy XIV–XVII st.” *Ostrozka davnyia. Naukovyi zbirnyk* 2 (2013): 147–174.
- — —. “Khto ye khto v imperii ‘staroho’ kniazia. ‘Ostrozka shliakhta’.” *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* 8 (2008): 119–133.
- Ukrainske literaturne Barokko. Zbirnyk naukovykh prats*, vidp. red. O. V. Myshanych. Kyiv: Naukova dumka, 1987.
- Ukrainski humanisty epokhy Vidrodzhennia. Antolohiia*. T. 2, vidp. red. V. M. Nichyk. Kyiv: Naukova dumka, 1995.
- Ulianovskiy, Vasyl. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorichnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vydavnychiy Dim “Prostir”, 2012.
- Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657*, uporiadnyky I. Krypiakievych, I. Butych. Kyiv: Vydavnychiy dim “Alternatyvy”, 1998.
- Voitovych, Leontii. “Rodyna kniaziv Ostrozkykh.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 231 (1996): 355–367.
- Yakovenko, Natalia. *Dzherkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaulen ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII stolittia*. Kyiv: Laurus, 2012.
- — —. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka, 2008.
- Zatyliuk, Yaroslav. “Hramota Andriia Boholiubskoho Kyievo-Pecherskomu monastyriu.” *Ruthenica* VII (2008): 215–235.
- — —. “Pidroblena hramota kniazia Romana Mstyslavycha Kyievo-Pecherskomu monastyriu: tekst, dzherela ta «pamiat» pro kyievo-ruske mynule yii tvorstiv (persha polovyna XVII stolittia).” *Kyivska akademiia* 5 (2008): 102–113.

I. Teslenko

THE FORGED PRIVILEGE OF PRINCE FEDKO OSTROZKY

In the early modern period, the falsification of documents was a widespread phenomenon. The study of forgeries in Ukrainian historiography began in the nineteenth century, and to date, dozens of inauthentic or questionable acts have been identified, including princely charters, royal privileges, and hetman decrees. However, not all fabricated documents were issued in the name of rulers of sovereign or autonomous states. This article analyses privileges and orders purportedly issued from the chancery of the Princes of Ostroh — a prominent aristocratic family originating in Volhynia, whose influence extended across various regions of the Grand Duchy of Lithuania and, after 1569, the Polish–Lithuanian Commonwealth. Specifically, it concerns a document dated 1431, according to which Prince Fedko Ostrozky granted land called Netreba to Prokip and Lavr of the Hryb-Hrymyatsky family. The article examines the circumstances under which the source was made known and presents arguments in support of the claim that it was forged. The document is published in the appendix to the article.

Keywords: source criticism, forged documents, Princes of Ostroh, nobility, Polish–Lithuanian Commonwealth, early modern period, history of Ukraine.

Школьний А. В.

ІНКОРПОРАЦІЯ КИЇВЩИНИ ДО СКЛАДУ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ НА ЛЮБЛІНСЬКОМУ СЕЙМІ 1569 р.: ОСНОВНІ ПОДІЇ, ІНІЦІАТОРИ ТА СЛОВЕСНІ БАТАЛІЇ

Стаття є спробою здійснення реконструкції обставин долучення Київщини до Корони Польської під час тривалого Люблінського сейму. Звертаючись із докладним аналізом до текстів відомих джерел про засідання Люблінського сейму, автор робить уточнення до вже висловлених дослідниками гіпотез, зокрема Оскара Галецького і Генрика Літвіна. Основні пропозиції стосуються обставин появи ініціатив долучити Київщину до складу Корони Польської, що досі не було предметом спеціального аналізу дослідників. При цьому автор порівнює описи двох відомих сеймових щоденників, виявляє та пояснює їх незбіг у датуванні ініціативи щодо прилучення Київщини та відповіді короля. Зокрема, звертає увагу на недогляд дослідників щодо того, чому цю ініціативу датовано 12 травня у сеймовому щоденнику (у тому, який опублікував Адам Титус Дзялинський). Пояснення автора унаочнює зіставлення відповідних фрагментів обох щоденників, що здійснено у додатках до статті. За підсумками аналізу основних джерел і дослідницьких гіпотез, у статті уточнено роль ініціативи представників від Волині в інкорпорації Києва та обговорено скоординованість їхніх дій із посланцями Корони Польської. З іншого боку, у статті простежено зміну основних аргументів «промоутерів» інкорпорації і, зокрема, звернуто увагу на обставини і причини появи аргументів «від історії».

Ключові слова: Люблінська унія, Київське воєводство, історія Польщі, Русь, ранньомодерна доба, князі, політична культура, еліти.

Люблінський сейм 1569 р. завершив багаторічні дискусії щодо перетворення династичної унії між Короною Польською та Великим князівством Литовським на реальне об'єднання. З-поміж усіх, тут само вирішився тривалий конфлікт за Підляшшя і Волинь. За ці землі, як відомо, представники обох сторін сперечались із середини XV ст., причому з тим самим набором аргументів. Напередодні їх в усій повноті повторили на Варшавському сеймі 1563–1564 рр., і тоді ці суперечки ще нічого не змінили¹. Ситуація однак докорінно змінилась на Люблінському сеймі, на якому представники від Волині заявили про свою суб'єктність і в такий спосіб формально виступили третьою стороною конфлікту. Надалі Волинь та питання її належності спровокувало ключову драму унійного сейму, і так тривало всю весну 1569 р. Присяга волинян, певною мірою, визначила подальший перебіг подій. Невдовзі до Корони Польської (далі — КП) також було долучено Київське воєводство, а це, своєю

чергою, змусило посланців Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) повернутися на сейм.

Дослідники тих подій зазвичай фокусувалися на обставинах приєднання Волині, натомість аналогічному процесу щодо Київщини відведено другорядну роль. Зокрема, прийнято вважати, що ідея інкорпорації Київщини виникла серед королівського двору наприкінці березня, під час перемовин щодо приєднання Волині. Однак її не поспішали втілювати, навіть коли з аналогічним проєктом 12 травня несподівано виступили коронні послы. Зрушення відбулись лише після присяги волинян, які також проявили ініціативу щодо цього питання². Як спробуємо продемонструвати нижче, питання довкола належності Києва доречно вважати окремою драмою Люблінського сейму.

Прилучення Київщини в оцінках і реконструкціях дослідників

Вперше питання прилучення Київщини до КП порушив Михайло Грушевський у четверто-

¹ Обмін думками між польськими урядниками та віленським воєводою щодо цього відбувся 12 лютого, див.: Adam Tytus Działyński, wyd., *Zrzedlopiśma do dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, t. 2 (Poznań: czcionkami Ludwika Merzbacha, 1856.), 354–364.

² Robert I. Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania*, vol. I, *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 488–491.

му томі «Історії України–Руси», в загальному описі засідань Люблінського сейму та аналізу поведінки представників руських воєводств на ньому³. У його представленні головним «промоутером» приєднання виступили коронні послы, яких надихнув успіх у справі «інкорпорації» Волині. Дослідник однак зазначив, що самі волиняни сприяли цьому процесу, оскільки прагнули зберегти єдність цих воєводств.

М. Грушевський визначив 12 травня як час старту процесу «інкорпорації» Київщини. Він також припустив, що король і сенатори мали сумніви щодо успіху цієї справи, тому й зволікали з відповіддю. Така поведінка, на його думку, призвела до повторного виголошення коронними послами вимог щодо присяги Василя Костянтина Острозького з уряду київського воєводи 28 травня та 1 червня, а також затяжних дебатів із цього приводу⁴. Загалом, він розглядав ідею прилучення Київщини як складник ширшої «альтернативної» концепції коронної еліти, суть якої — в інкорпорації окремих частин ВКЛ. І до цієї концепції звернулись, коли литовці покинули сеймові засідання.

Невдовзі, спираючись на ширшу джерельну базу, це питання розглянув Оскар Галецький у своєму спеціальному дослідженні перебігу засідань Люблінського сейму. На відміну від М. Грушевського, він припустив імовірність вирішального впливу волинян на перебіг «інкорпорації» Київщини. За його словами, вперше відповідну ідею обговорювали коронні сенатори 24 березня, а через кілька місяців, 12 травня, її озвучили коронні послы. Однак дослідник зауважив, що ці дві осібні (тобто такі, що прозвучали незалежно одна від одної у різний час і від різних кіл) ініціативи ні до чого не призвели.

О. Галецький зробив акцент на тому, що невдовзі (одразу після 24 травня) про прилучення Київщини активно говорили волиняни, а саме Гаврило Бокій, у своїх виступах в Посольській ізбі. Він припустив імовірність швидкого порозуміння обидвох сторін та окреслив мотиви кожної з них скоординовано виголошувати відповідні аргументи. Таким чином, стартом процесу приєднання Київщини дослідник вважав 28 травня. Зволікання короля з ухваленням рі-

шення він пояснював тим, що не було консенсусу між сенаторами з цього питання.

За проектом поширити інкорпорацію на Київ дослідник убачав спроби коронних послів зробити тиск на литовців, спрямовані на те, щоби повернути їх на сейм. Водночас він висловив припущення, що інтерес Сигізмунда Августа до цих терен можна пояснити сподіванням залучити коронну еліту до боротьби з Іваном IV, оскільки терени Київщини безпосередньо межували з Московією⁵.

У теперішніх студіях питанню приєднання Київщини до КП приділено небагато уваги. Зокрема, Кароль Мазур торкається цієї теми лише при обговоренні припущення про існування намірів волинської шляхти зберегти єдність руських воєводств⁶. Для Томаша Кемпи питання належності Києва є сюжетом загальної історії змагань за прилучення Волині. На його думку, обіцянка короля 24 травня затвердити вимоги князів спровокувала останніх ініціювати приєднання Київщини⁷. Такі припущення розвинув Роберт Фрост, висунувши ідею, що за ініціативою волинян стояв сам київський воєвода⁸.

Вершиною у дослідженнях перебігу засідань Люблінського сейму та прилучення руських воєводств до КП стали студії Генрика Літвіна⁹. Дослідник, оперуючи ширшим колом джерел, зробив низку уточнень у хронології обставин приєднання Волині. Його реконструкція подій важлива для загального розуміння обставин приєднання Київщини.

У його представленні ідея приєднання Київщини сформувалась при королівському дворі під час перемовин щодо Волині. Дослідник зауважив факт розгляду цього питання в сенаті 24 березня. На його думку, тоді цю ідею не розвивали через невизначеність справ із приєднанням Волині. Крім того Г. Літвін наголошує, що

³ Oskar Halecki, *Przylaczenie Podlasia, Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1915), 112–114, 174–216, 238–239.

⁶ Karol Mazur, “Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmów lubelskiego 1569 r.,” *Przegląd Historyczny* 95, z. 1 (2004): 50–51. Тим не менше, дослідник виявив та опублікував лист волинян до короля, чим поживав інтерес до цього питання.

⁷ Tomasz Kempa, “The Attitude of Ruthenian magnates and nobles toward the Union of Lublin (1569) and the problem of the autonomy of Ukrainian lands within the Polish–Lithuanian Commonwealth,” *Zapiski historyczne* 84, z. 4 (2019): 41–53; Його ж, *Konstanty Wasył Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2024), 199–205.

⁸ Frost, *History of Poland–Lithuania*, 488–489.

⁹ У цьому дослідженні використано український переклад праці: Генрик Літвін, *Злука поштитих народів: польського, литовського, руського. Волинь і Київщина в Люблінській унії*, пер. Марти Боянівської (Київ: Ніка–Центр, 2021).

³ Варто згадати, що напередодні вийшло спеціальне дослідження унійного сейму Матвія Любавського, але в ньому лише коротко переказано події початку червня 1569 р., де вирішено долю Києва, див.: Матвей Любавский, *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства* (Москва: Университетская типография, 1900), 834–835.

⁴ Михайло Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 4, XIV–XVI відносини політичні (Київ — Львів: Друкарня П. Барського, 1907), 394–395, 405–411.

маршалок Посольської ізби Станіслав Чарнковський був наближеною особою до Сигізмунда Августа, а також обіймав уряд коронного референдаря. Ця деталь стала підставою для припущень, що близьке оточення короля, за посередництва маршалка, «нав'язало» коронним послам ідею приєднання Києва. З цією вимогою коронні послы звернулись до короля 12 травня. На його думку, тоді ідею відклали до вирішення питання з Волинню.

Г. Літвін наголошує, що вирішальну роль у цій справі відіграли волиняни, які самі виступили з відповідною ініціативою в Посольській ізбі після 23 травня. Тож, оскільки обидві сторони були зацікавлені у прилученні Київщини, їм швидко вдалось сформулювати відповідні аргументи та винести це питання на обговорення в сенаті. Він також зазначає, що схвальне рішення короля в цій справі варто розглядати як частину ширшої стратегії, що передбачала укладення унії між КП і ВКЛ на засадах рівноправності¹⁰.

Отже, можна констатувати, що, на думку дослідників, ідея приєднання Київщини до КП спершу виникла серед коронної еліти, її розглядали двічі — 24 березня і 12 травня, однак ці ініціативи з різних причин не увінчались успіхом. Зрушення в справі почались лише тоді, коли з аналогічним проектом виступили волиняни на засіданнях Посольської ізби, що призвело до повторного розгляду питання у проміжку з 28 травня до 4 червня. Зрештою, король, попри незгоду деяких senatorів, ухвалив рішення про прилучення Київщини.

Така реконструкція подій має низку проблемних моментів. Якщо коронні послы вимагали присяги В. К. Острозького з уряду київського воєводи напередодні оголошеного терміну для присяги волинян на початку травня, чому вони не повторили цієї вимоги ні 23, ні 24 травня, коли волиняни таки прибули до Любліна? Також не ясно, чому король, який прийняв схвальне рішення щодо Київщини ще в березні, не оголосив про її приєднання одразу після виголошення коронними послами відповідної вимоги 28 травня. Адже саме так він зробив із Брацлавщиною. Зважаючи на це, варто більш глибоко звернутися до аналізу текстів документів Люблінського сейму (зокрема, сеймових промов та оголошених рішень короля), уточнити послідовність виступів основних героїв, зміни вживаних ними аргументів, причин їх заміни та основного результату.

Процес прилучення Київщини на Люблінському сеймі

Спробуємо коротко узагальнити наявні ключові джерела про динаміку і характер обговорення долі Київщини на Люблінському сеймі. Це можна зробити, звернувшись до двох опублікованих сеймових щоденників та вміщених у них текстів промов, постанов або ж їх переказів¹¹. Повідомлення щоденників доповнюють археографічні видання офіційних документів сейму (привілеї, постанови та декрети)¹² і їх чернеток¹³. Також опубліковано кореспонденцію литовських магнатів — ключових гравців сеймових дебатов¹⁴.

Звернення до згаданих джерел дає підстави констатувати, що вперше ідею інкорпорувати Київщину до складу КП розглядали в сенаті ще наприкінці березня (нагадаємо, Люблінський сейм почав роботу 10 січня 1569 р.). Зокрема, в чернетці проекту привілею унії після викладення умов об'єднання, наприкінці документа вміщено абзац про повернення до КП Волині, Підляшшя та Київського князівства¹⁵. Текст датовано 24 березня, імовірно, саме цього дня сенатори завершили обговорення чернетки привілею. Видавці цього джерела зазначили, що напроти наведеного вище уривку Францішек Красінський додав маргіналію: «*Śnać tego nie potrzeba*»¹⁶. Як результат, у проекті привілею унії, затвердженому сенаторами і датованому 24 березня, згаданого уривку уже немає¹⁷.

Але чому тоді відмовились від цієї ідеї? О. Галецький запропонував ретроспективне пояснення: мовляв, король із сенаторами прагнули повернути ці землі ще до укладення унії КП із

¹¹ Adam Tytus Działyński, wyd., *Zrzodlopisma do dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, t. 3, *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii, rok 1569* (Poznań: czcionkami Ludwika Merzbacha, 1856); Михаил Коялович, изд., *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским* (Санкт-Петербург: Печатня В. Головина, 1869).

¹² Stanisław Kutrzeba i Władysław Semkowicz, wyd., *Akta unii Polski z Litwą 1385–179* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932).

¹³ *Akta podkanclerskie Franciszka Krasińskiego 1569–1573*, t. 1, *Obejmująca akta od 9 stycznia 1569 roku do 1 kwietnia 1570 roku*, wyd. Władysław Krasiński i Władysław Chomętowski (Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego, 1869).

¹⁴ Пётр Гильтебрандт и А. Миротворцев, изд., *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, т. 7 (Вильна: Печатня А. Г. Сыркина, 1870).

¹⁵ «*Niwczém nie derogując, i owszém we wszém w mocy zupełnej na wieczne czasy zostawiając te przywileje, któreśmy na tym spólnym sejmie Lubelskim, do Korony naszej Polskiej Ziemi Wołyńską, Podlaską i Xięztwo Kijowskie, które ziemie z dawnych czasów (o czym są jasne przywileje) zawždy do Korony należały, Stanom Koronnym przywrócili.*» — *Akta podkanclerskie Franciszka Krasińskiego*, 94–95.

¹⁶ Ibid., 94.

¹⁷ Kutrzeba i Semkowicz, *Akta unii*, 220–227.

¹⁰ Там само, 94–99.

ВКЛ¹⁸. При цьому намагалися уникнути можливих суперечок із литовськими посланцями щодо привілею унії, які і справді мали місце після оголошення про приєднання земель¹⁹. Г. Літвін висунув ризиковану гіпотезу, що король і його найближче оточення ухвалили позитивне рішення щодо інкорпорації Київщини ще в березні, яке, однак, їм довелося відкласти до вирішення справи з Волинню²⁰. На малоімовірність цього припущення вказує той факт, що будь-яких активних дій у той час не було: киянам не надсилали реституційного привілею з вимогою присягнути королю, як раніше зробили з шляхтою Брацлавського воєводства. Також це питання не порушували на засіданнях сейму в квітні, принаймні жоден із сеймових щоденників про це не згадує. Зрештою, як зазначає сам Г. Літвін, Сигізмунд Август наприкінці квітня при скликанні литовських сеймиків викликав також сенаторів і послів Київського воєводства²¹. Зважаючи на все це, можна припустити, що під час обговорення цього питання перемогла та група сенаторів, що в червні виступатиме проти приєднання Київщини.

Однак у травні до цієї ідеї мусили повернутися, оскільки коронні послі осібно і несподівано для всіх висунули претензії на Київ. У сеймових щоденниках маємо дві дати — 12 і 28 травня, які можна вважати стартом процесу «інкорпорації» Київщини. Першу зазначено в сеймовому щоденнику, опублікованому Адамом Титусом Дзялинським. Розповідаючи про події четверга, автор переказує відповідь короля на вимоги коронних послів, виголошених у середу. Серед низки рішень знаходимо й відповідь щодо інкорпорації Київщини: король обіцяє розглянути із сенаторами надані послами привілеї, що нібито доводять належність Києва КП, і в разі їх підтвердження запевняє привести київського воєводу до присяги²². Саме цю обіцянку частина дослідників вважає стартом процесу інкорпорації Київщини до КП²³.

Але такий поширеній серед дослідників інтерпретації суперечить та обставина, що коронні

посли вимагали присяги В. К. Острозького як київського воєводи. І це видається несподіваною вимогою, адже досі невирішеним залишалось питання інкорпорації Волині: на той момент могутній воєвода ще не склав присяги зі своїх волинських маєтків. Спливали останні дні, виділені волинянам для присяги, а досі ніхто з них не прибув до Любліна. Тоді ще було невідомо, чи вони взагалі збираються це зробити. Напруженість ситуації у Посольській ізбі щодо цього демонструє бурхлива реакція послів в наступні декілька днів, коли волиняни таки не приїхали й просили нового речення для складання присяги²⁴. Отже, за умов невирішеності питання з інкорпорацією Волині важко припустити імовірність реалізації ініціативи коронних послів щодо Київщини.

Крім того насторожує те, що можливість існування у коронних послів такої вимоги дослідники можуть припускати лише з тексту відповіді короля. Автор щоденника Дзялинського в описі подій за 12 травня наводить тільки відповідь Сигізмунда Августа на вимоги послів, виголошені в попередній день. Ці вимоги детально описані в обох сеймових щоденниках й загалом збігаються між собою. Зокрема в тому, що серед них немає пункту з вимогою присяги київського воєводи²⁵. Не випадає допускати пропуску такої важливої деталі одночасно обома авторами. Натомість, можемо констатувати, що наведені в обидвох щоденниках тексти відповіді короля на вимоги послів зовсім не збігаються за змістом (див. Додаток, пор. другу і третю колонки)²⁶. Симптоматично, що в сеймовому щоденнику, опублікованому Михайлом Кояловичем, вимоги послів і відповідь Сигізмунда Августа узгоджуються між собою²⁷. Натомість у щоденнику Дзялинського вимоги послів з відповіддю короля не збігаються ані за змістом, ані за кількістю пунктів (див. Додаток, пор. першу і другу колонки)²⁸. Це дає підстави припускати, що текст відповіді короля саме в цьому щоденнику стоїть не на своєму місці.

Спробуємо розібратися. Зважаючи на те, що у щоденнику Дзялинського дні тижня не позна-

¹⁸ Halecki, *Przylaczenie*, 112–114.

¹⁹ Дослідник відштовхувався від тексту серпневої відповіді Сигізмунда Августа на чергове прохання Яна Ходкевича повернути втрачені землі: Ibid., 214–215.

²⁰ Літвін, *Злука поштивих народів*, 94.

²¹ Там само, 94.

²² “*Aby pan wojewoda Kijowski przysiągł w radę koronną, gdy z przywilejów do korony Kijow należy; te przywileje gdy JMość panowie przejrzą, JK Mość powinności swej zaniechać niebędzie raczył.*” — Działyński, *Diariusz*, 163.

²³ Грушевський, *Історія України-Руси*, 4: 406; Літвін, *Злука поштивих народів*, 94–95. Однак, як покажемо далі, у цьому щоденнику текст відповіді короля поданий не на своєму місці. Тож від цього припущення потрібно відмовитись.

²⁴ Działyński, *Diariusz*, 164–165; Коялович, *Дневник*, 367–370.

²⁵ Пор. Działyński, *Diariusz*, 161–162 і Коялович, *Дневник*, 358–360.

²⁶ У щоденнику Дзялинського відповідь короля наведено в описі подій за четвер 12 травня, вона складається з 12 пунктів, а в щоденнику Кояловича — у розповіді про п'ятницю 13 травня, і тут фіксуємо 19 пунктів. Пор. Działyński, *Diariusz*, 162–163 і Коялович, *Дневник*, 363–366.

²⁷ Пор. Коялович, *Дневник*, 358–360 і Коялович, *Дневник*, 363–366.

²⁸ Пор. Działyński, *Diariusz*, 161–162 і Działyński, *Diariusz*, 162–163.

чені датами, укладач міг переплутати чернеткові записи при укладанні чистої версії рукопису²⁹. Найімовірніше, він помилково переніс відповідь короля з опису подій із четверга 2 червня на четвер 12 травня. Імовірність цього підтверджується фактом ідейного узгодження тексту відповіді короля із вимогами послів, виголошеними С. Чарнковським і Валентієм Ожеховським у суботу 28 травня. Останній просив короля відповісти на них у четвер, і Сигізмунд Август погодився. Серед вимог прозвучала пропозиція приєднати Київщину до КП, а також прохання розглянути ті вимоги, які послы раніше подали королю письмово (див. Додаток, зокрема, опис подій за 28 травня в четвертій колонці). 1 червня (середа) В. Ожеховський ще раз нагадає королю про них³⁰.

До цього додамо, що вимоги, про які В. Ожеховський нагадував королю у середу 1 червня, послы обговорювали ще 20–23 травня, і їхній зміст ідейно збігається з відповіддю короля, яка в щоденнику Дзяліньського вміщена в описі подій за 12 травня (див. Додаток, пор. другу і четверту колонки)³¹. Це опосередковано засвідчує також і сам заголовок відповіді: «*Odpowiedz JK Mosci Panam Poslam na articuli ich na pismie podane*»³², який раніше трактували як письмову відповідь короля на прохання послів. Натомість, наполягаємо, що у цьому випадку йдеться про відповідь монарха на письмові вимоги послів.

З огляду на висловлені вище спостереження, можемо стверджувати, що на початку травня коронні послы не висували вимоги інкорпорації Київщини. Вони вперше порушили це питання 28 травня. За таких обставин можна припускати, що вирішальна ініціатива у приєднанні Київщини належала виключно волинянам, які після присяги 23–24 травня засідали в Посольській ізбі. На це також вказують листи Яна Ходкевича, який писав із Любліна до Миколая Радзивіла «Рудого» 28 і 31 травня відповідно³³.

Волинянам, схоже, вдалося швидко переконати коронних послів у доцільності такого рішення. Цьому, очевидно, сприяло кілька причин. З одного боку, польські шляхтичі могли всерйоз

задуматись над перспективою освоєння обширних земель Київщини³⁴. При цьому їх не міг не приманювати актуалізований у тогочасній публіцистиці образ цього краю як казково родючого і малоосвоєного (у його витоків стояв ще Ян Длугош)³⁵. З іншого боку, коронні послы могли «просувати» це питання з мотивів справити додатковий тиск на литовців, які не поспішали повертатись до Любліна у відведений термін³⁶. У будь-якому випадку, проєкт приєднання був сформований у блискавично короткий строк. Уже 28 травня маршалок Посольської ізби С. Чарнковський з посиланням на давні привілеї доводив права КП на Київ³⁷, а також просив короля привести В. К. Острозького до присяги з уряду київського воєводи, щоб він міг посісти належне йому місце в сенаті³⁸. У його зверненні пролунали історичні аргументи, і їх насправді могли сформулювати волиняни ще напередодні свого приїзду до Любліна. Таке цілком слушне припущення зробив Г. Літвін, звернувши увагу на те, що проміжки між сеймовими засіданнями були надто короткими, щоби встигнути сформулювати такого роду аргументацію³⁹.

Після свят, 1 червня коронні послы вирішили нагадати королю про озвучені раніше претензії на Київ, і це від їхнього імені зробив В. Ожеховський. У своїй промові він зазначив, що коронні послы при слуханні 24 травня присяги В. К. Острозького ще не знали й не мали доказів належності Києва КП, а також запевнив, що тепер їм це відомо достовірно⁴⁰. Ця деталь підтверджує, що коронні послы не могли 11 травня подати королю давні привілеї, які б доводили права КП на Київ. Крім того, це може свідчити, що цю ідею, а також набір історичних аргументів, запропонували коронним послам волиняни, які після присяги засідали в Посольській ізбі.

³⁴ Цю ідею ще обговорював О. Галецький: Halecki, *Przylaczenie*, 183–184.

³⁵ Наталя Яковенко, «“Портрет” і “автопортрет” пограниччя: культурно-географічний образ “України” у XVI — початку XVII століття», в *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття* (Київ: Laurus, 2012), 57.

³⁶ Oskar Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 2, W XVI wieku (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1919), 311–312. Лист Яна Ходкевича до Миколая Радзивіла «Рудого» від 31 травня чудово демонструє, як потенційна інкорпорація Київщини панічно впливала на литовців. Спонтанічний різними чутками жемайтійський староста просив віленського воєводу приїхати до Любліна. Див.: Гильтебрандт і Миротворцев, *Археологический сборник документов*, 38–39.

³⁷ За спостереженнями М. Грушевського, тут йшлося про наданий Владиславом II Ягайлом в 1388 р. привілей київському князю Володимирі Ольгердовичу. див.: Грушевський, *Історія України-Руси*, 4: 406–407.

³⁸ Коялович, *Дневник*, 387–388.

³⁹ Літвін, *Злука поштивих народів*, 105–106.

⁴⁰ Коялович, *Дневник*, 393.

²⁹ На користь цієї версії може свідчити те, що в рукописі, який видав Дзяліньський, аркуш 146 обривається на фразі: «*We czwartek poslano po pany posly na gore, a gdy przyszli, dana im na prozby ich ta odpowiedz nizej opisana*» — далі залишено пусте місце, для цієї промови, яку очевидно мали дописати пізніше. див.: PAN Biblioteka Kórnicka. Nr 258. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493202/edition/474594?language=pl>.

³⁰ Коялович, *Дневник*, 387–389, 393.

³¹ Пор. Там само, 374–377 і Działyński, *Diariusz*, 162–163.

³² Działyński, *Diariusz*, 162.

³³ Гильтебрандт і Миротворцев, *Археологический сборник документов*, 37–39.

Водночас перемишльський суддя просив короля привести Романа Сангушка до присяги з уряду брацлавського воєводи⁴¹. Того дня Сигізмунд Август декілька разів розглядав із сенаторами ці питання. Вони так і не досягли згоди щодо Київщини, натомість погодили приєднання Брацлавського воєводства⁴². Це може вказувати на те, що долю Київського воєводства, на відміну від Східного Поділля, ще не було вирішено в березні. Адже за два місяці потому король і сенатори виявились неготовими реалізувати цю ідею. Тоді логічно, що прилучення Київщини потребувало поглиблення відповідної аргументації.

Поза тим, 1 червня перед королем і сенатом виголошували промови Я. Ходкевич і Р. Сангушко. Жемайтійський староста просив короля не відривати від ВКЛ Підляшшя та Волинь, а також не схилити брацлавського і київського воєвод до присяги⁴³. Брацлавський воєвода, як і волинські князі тиждень тому, на позір опирався присязі. Завершуючи першу промову, Р. Сангушко просив Сигізмунда Августа не відривати Брацлавського воєводства від Київського. При цьому запевнив, що як тільки справа стосовно обох воєводств вирішиться, він смиренно підкориться рішенням монарха⁴⁴. Г. Літвін убачає в цьому заклику примарні сподівання Сангушка уникнути приєднання Брацлавського воєводства до КП⁴⁵. Але якби справді так, то важко зрозуміти мотив князя опиратись присязі, яка в очевидній перспективі забезпечувала йому сенаторське крісло й низку привілеїв для Східного Поділля. Зокрема, під час другої промови Р. Сангушко вимагав збереження «прав і вольностей» його братії. І, симптоматично, як тільки Сигізмунд Август та Якуб Уханський пообіцяли зберегти їх — князь одразу присягнув⁴⁶.

Із такої перспективи згадаємо припущення О. Галецького, який у словах брацлавського воєводи вбачав спроби продемонструвати єдність двох воєводств, а з тим, і зусилля наголосити на потребі приєднання Київщини⁴⁷. І тут доречно згадати про обговорення у листі Я. Ходкевича

тез волинян про належність Києва не до Русі, а до Волині⁴⁸, а також усталеного на той час переконання, що Брацлавське воєводство є частиною Волинської землі. Чи не дає все вищесказане підстави припустити, що волинські князі та шляхта діяли скоординовано як між собою, так і з представниками регіональних еліт інших земель, зокрема Київщини та Брацлавщини, яких очолювали волиняни Р. Сангушко і В. К. Острозький? Зокрема, Наталя Старченко наголошувала про існування «вужчої спільноти своїх», що складалась із волинян, брацлав'ян і киян уже на момент роботи Люблінського сейму⁴⁹.

Як уже було зазначено вище, 2 червня король надіслав послам відповідь на їхні вимоги, де зазначалось, що він і далі розглядатиме питання приєднання Київщини (див. Додаток)⁵⁰. Учасникам сейму це сигналізувало, що монарха не переконано наведена раніше історична аргументація, тож коронним послам потрібно було терміново змінювати стратегію. Спробуємо припустити, що того ж дня в Посольській ізбі вони спільно із волинянами розробляли нову аргументацію. За результатами таких обговорень, коронні послы сформували низку практичних тез. Зокрема, що Київ стратегічно важливий як «ворота» Волині, а також що місто є столицею Русі, на яку також претендує московський цар⁵¹.

А вже у п'ятницю 3 червня коронні послы звернулись до більш поглибленої історичної аргументації у своєму публічному обстоюванні прав КП на столичне місто Русі. Зокрема, каліський суддя Доброгост Потворовський наголошував, що київські князі здавна платили данину польським королям, які тричі брали Київ⁵². Сигізмунд Август знову ухилився від відповіді, сказавши, що розгляне це питання із сенаторами. Однак коронні послы не хотіли поступатись і вимагали дозволу бути присутніми при обговоренні. Король вимушено поставив це питання на голосування, і, зрештою, послам дозволили лишитись. Як виявилось, більшість сенаторів підтримувала ідею прилучення Київщини. Натомість краківський єпископ Філіп Падневський, краківський та сandomirський воєводи Стані-

⁴¹ Там само, 393.

⁴² Там само, 396, 398, 400.

⁴³ Там само, 395–396.

⁴⁴ «*a co sie tycze z wojewocztwa Bracławskiego, izem slissal, iz wassa krolewska moszcz tey rozmowy uczynacz raczisz panu staroszczie Zmoczkiemu z ich moszcziami pani, tedy prosse, abi wassa krolewska moszcz wojewocztwa od wojewocztwa Kiiowskiego odleczacz nie raczil. A gdi sie ich moszczie w tim rozmowiq, a mnie bedzie od wassei krolewskiej moszczi nakazano, tedim gothow wsitko uczinicz, co bedzie rozkazanie wassei krolewskiej moszczi.*». Там само, 397.

⁴⁵ Літвін, *Злука поштивих народів*, 95–96.

⁴⁶ Коялович, *Дневник*, 398–400.

⁴⁷ Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, 2: 310.

⁴⁸ «*isz niektorzij poslowie Wolijnszczij, zasiadziej s poslij, radzily, aby krol J. M., gdiysz iusz Wolijn przylaczyl do Polski, zebij i Kiiow zarasz, gdiysz nie ku Russi, alie ku Wolijniojw nalezij*» — Гильтебрандт и Миротворцев, *Археологический сборник документов*, 38.

⁴⁹ Наталя Старченко, «Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.)», *Український історичний журнал* 2 (2019): 11–13.

⁵⁰ Działyński, *Diariusz*, 163.

⁵¹ Коялович, *Дневник*, 401.

⁵² За спостереженнями О. Галецького, йшлося про походи Болеслава I і Болеслава II на Київ. див.: Halecki, *Przylaczenie*, 188.

слав Мишковський і Пйотр Зборовський разом із сондецьким каштеляном Геронімом Оссолінським виступили проти ініціативи послів. На їхню думку, реалізація цієї ідеї в перспективі передбачала великі витрати на оборону та виплату «упоминків» татарам. Дискусія ні до чого не привела, тож король переніс розгляд цього питання на суботу⁵³. На нашу думку, важливим підсумком цього дня стало те, що коронні послы виступили учасниками дискусії в сенаті і змогли дізнатись позицію противників приєднання. А це, своєю чергою, дало їм змогу скоригувати власну стратегію.

Разом із тим, того ж дня до Любліна прибули чільні представники литовської еліти. Сигізмунд Август приймав їх за вечерею, під час якої Я. Ходкевич знову звертався до монарха з промовою, щоби король не відривав Підляшшя і Волині від ВКЛ, а також доводив належність Брацлава та Києва до неї⁵⁴. О. Галецький припустив, що саме ця подія вплинула на рішення короля приєднати Київщину до КП. Король міг вирішити, що в цій демонстрації литовців проступає їхнє примирення з фактом інкорпорації цих земель та загальна готовність укласти унію⁵⁵.

У суботу 4 червня коронні послы знову прибули до короля, маршалок С. Чарнковський виголосив промову, в якій обґрунтовував доцільність приєднання Київщини⁵⁶. Вона ввібрала всі висловлені раніше в Посольській ізбі (2 червня) аргументи історичного і практичного плану. Крім того, коронний маршалок зробив наголос на доблесті предків короля, які розширювали межі КП, й запевняв, що і Сигізмунду Августу це також під силу. Пан Борковський, який вів записи цих днів, відзначив ораторський хист С. Чарнковського. Він також зауважив, що промова справила велике враження на усіх senatorів.

Цього дня коронні послы знову були присутні при обговоренні у сенаті. Дискусії між прихильниками та противниками приєднання Київщини тривали три години. Опісля король оголосив своє рішення приєднати Київ до КП і пояснив його доцільність тим, що контроль над Києвом може «спонукати литовців плести проти поляків інтриги, як вони уже робили раніше». Потім кан-

цлер зачитав рішення короля про реституцію Київщини, де зазначалось, що В. К. Острозький має скласти присягу в понеділок. Проти такого рішення короля виступив краківський воєвода, але більшість senatorів сприйняли реституцію Києва схвально⁵⁷. На нашу думку, остаточно на рішення короля у цій справі вплинули самі литовці, з якими Сигізмунд Август окремо спілкувався за вечерею 3 червня. О. Галецький наполягав, що литовці виявили готовність визнати втрату Волині та Київщини. Але тексти сеймових щоденників виявляють протилежне. Швидше за все, ключову роль тут відіграла стійкість і затята відмова литовців погоджуватися на унію «in toto».

У понеділок 6 червня, як і було наказано, київський воєвода склав присягу королю. На жаль, неможливо відповісти, чи розігрував князь В. К. Острозький таку саму драму, як і князь Р. Сангушко. Адже маємо лиш коротке засвідчення факту присяги в щоденнику Дзялинського⁵⁸. Проте можна думати, що він так само на позір опирався присязі, доки Сигізмунд Август дав обіцянку не применшувати наявних «прав та вольностей». Припускаємо, що саме цього дня було оприлюднено латинський реституційний привілей Київському князівству⁵⁹. Можливо, саме тоді senatorи, а також і сам В. К. Острозький засвідчили його своїми підписами.

Справу з «поверненням» Київщини було вирішено, тож надалі тривала робота над розробленням привілею, який би окреслював «права та вольності» князів і шляхти приєднаних територій. Проте у вівторок 7 червня литовці прийшли на засідання сейму, де виступали перед сенатом та послами і чітко виразили сподівання на повернення втрачених земель. Автор щоденника Кояловича відзначив грубу манеру подання аргументів і поведінку жемайтійського старости, а також навів промови Ф. Падневського та С. Чарнковського, які йому опонували⁶⁰.

⁵⁷ Коялович, *Дневник*, 403–407.

⁵⁸ Działyński, *Diariusz*, 168.

⁵⁹ Привілей немає дати: «Datum Lublini in conventu Regni nostri generali die ... mensis ... anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo nono, regni nostri quadragesimo.» — Kutrzeba i Semkowicz, *Akta unii Polski z Litwą*, 311. Дослідники припускають, що його уклали невдовзі після прийняття королем відповідного рішення, див.: Літвін, *Злука поштивих народів*, 105. Губерт Вайс зазначає, що привілей Люблінської унії почали писати в той же день, коли було узгоджено всі деталі, див.: Hubert Wajs, «Dokument Unii Lubelskiej w Archiwum Głównym Akt Dawnych», in *Unia Lubelska 1569 roku — Unie w Europie środkowo-wschodniej*, red. Jacek Krochmal (Warszawa: AGAD, 2020), 165–175; тож не виключено, що й цього разу Ф. Красінський вчинив так само.

⁶⁰ Коялович, *Дневник*, 407–409.

⁵³ Коялович, *Дневник*, 401–403.

⁵⁴ Див. лист Миколая Нарушевича до Миколая Радзивіла «Рудого» від 5 червня 1569 р. Гильтебрандт и Миротворцев, *Археографический сборник документов*, 39–40.

⁵⁵ Halecki, *Przylaczenie*, 190.

⁵⁶ У щоденнику Кояловича ці події неправильно датовані понеділком 5 червня. Натомість щоденник Дзялинського вказує, що вони відбулись в суботу. Див.: Działyński, *Diariusz*, 168.

Публічні промови та дії литовської делегації уже не могли вплинути на Сигізмунда Августа, і на той час він не збирався відмовлятися від оголошеного приєднання Київщини. Проте вони виразно ілюструють, що литовці не були готові змиритись з втратою Волині та Київщини. Відповідно, в рішенні короля приєднати Київщину до КП справді можна вбачати акт тиску, який мав би примусити литовців піти на поступки, як зазначали О. Галецький і Г. Літвін⁶¹. Невипадково в обґрунтуванні свого рішення Сигізмунд Август наголосив, що остерігається інтриг із боку литовців. Проте припущення Г. Літвіна, що це рішення було результатом послідовної політики короля, спрямованої на утвердження рівноправної унії між ВКЛ і КП, яку він проводив з березня, видається сумнівним⁶². Адже, як продемонструвало дослідження текстів записів у сеймових щоденниках, яке ми провели, питання приєднання Київщини почали активно розглядати в сенаті лише після 28 травня. Причому тривале зволікання Сигізмунда Августа не дає жодних підстав припускати, що долю Києва було вирішено в березні.

Отже, аналіз документів Люблінського сейму дав змогу уточнити наявні дослідницькі реконструкції подій (а саме поведінку і промови основних учасників сейму) щодо процесу приєднання Київщини до КП. Перш за все, варто наголосити, що відповідь короля на вимоги послів від 12 травня в сеймовому щоденнику Дзялинського була не на своєму місці. Найімовірніше, вона відображає події початку червня, й могла бути помилково перенесена укладачем щоденника з 2 червня на 12 травня. Відповідно, можна стверджувати, що коронні послы не висували претензій на Київ 11–12 травня.

Натомість, уперше вони порушили це питання 28 травня. А це, своєю чергою, може свідчити, що ініціатива щодо приєднання Київщини до КП належала виключно волинянам, які після присяги 23 травня долучились до засідань в Посольській ізбі. І про такі новини з Любліна наприкінці травня повідомляв Я. Ходкевич у своєму листі до М. Радзивіла «Рудого». Якщо так, то далі можемо підозрювати, що саме волиняни підготували історичну аргументацію, яку виголошував С. Чарнковський наприкінці травня.

З іншого боку, аналіз записів у сеймових щоденниках дає підстави припустити, що зволікання короля та сенаторів з ухваленням рішення щодо приєднання Київщини виявляє той факт, що станом на 24 березня у їхньому колі ще не існувало готового і узгодженого рішення. Тож, як факт, через два місяці потому вони виявились неготовими реалізувати цю ідею.

До цього додамо, що оскільки наприкінці травня король ще не був прихильником ідеї приєднати Київщину, це означає, що історична аргументація волинян видавалась йому непереконливою. Через це, допускаємо, коронні послы разом із волинянами мусили терміново змінювати стратегію, тобто вдатися до розроблення більш поглиблених аргументів історичного та практичного плану. Та, хоч як це дивно, допомогло не це. Вирішальну роль відіграли не витончені аргументи, а сама впертість литовців, які не хотіли йти на поступки в питаннях унії. Саме це, на нашу думку, остаточно переконало Сигізмунда Августа погодитись на ініціативу волинян прилучити Київщину до КП.

Додаток

У таблиці зіставлено фрагменти опублікованих щоденників Люблінського сейму, а саме переказ прохань коронних послів від 11 травня (перша колонка) та відповіді короля на них зі щоденника Дзялинського та щоденника Кояловича (друга і третя колонки відповідно). Для унаочнення виділено фрагменти щоденників, що стосуються однакових тем (у четвертій колонці — відповідні місця зі щоденника Кояловича, які тут з іншою датою). Неважливі для теми деталі запитів та відповідей опущено, пропуски позначено знаком: (...), залишено лише формулювання усіх прохань. Заголовки фрагментів позначені курсивом, жирним виділено інформацію, важливу для розуміння послідовності подій і уточнення хронології (тобто обговорені у статті сюжети). Оскільки у щоденнику Дзялинського відповіді короля за 12 травня не збігаються із проханнями коронних послів від 11 травня, цей уривок спеціально зіставлено з фрагментами обговорень та прохань, уміщених у щоденнику Кояловича під 20–23, 28 травня (відповідні контекстуальні зіставлення — у другій і четвертій колонках відповідно). У ньому міститься більш докладний переказ подій цих днів, ніж у щоденнику Дзялинського.

⁶¹ Літвін, *Злука поштивих народів*, 97.

⁶² Там само, 30–31, 94–95.

Прохання послів, щоденник Дзялинського, 11 травня ⁶³	Відповідь короля, щоденник Дзялинського, 12 травня ⁶⁴	Відповідь короля, щоденник Кояловича, 13 травня ⁶⁵	Обговорення та прохання послів, щоденник Кояловича, 20–23, 28 травня ⁶⁶
<i>We srode Panowie Poslowie z tymy prozbamy sly do Krolia JMosci, to iesth:</i> O Limitacyą causarum officii, aby mogła być krótsza anizli do tego czasu, (...) Posłowie Haliccy proszą, ut nullae sint causae exceptae od ich sądów nowych, (...) Na przesłuchanie liczby szafarzów i poborców, aby Król ku Panu Podskarbiemu niektóre z Panów deputować raczył, (...) Przypowiadanie służby żołnierzom, jest własny urząd JKMości, (...) aby Król JMosé sam służbę Rotmistrzom przypowiać raczył, (...) Czwartą część (...) porachować, jako wiele żołnierzy za nią może być chowano. Militaris disciplina i porządek około niej, aby snadniej postanowiona była, (...) a iz Hetmana potrzeba, proszą, aby też JKMość na Wielką Polskę wzgląd mieć raczył. Warunek i szafunek czwartej części jaki być ma, aby JKMość z Pany to podać raczył, (...) Z tych, którzy na Podolu mieszkają, (...) aby od Starost większe onera wyciągane niebyły, jeno te, które im są opisane. Także i ci na ukraińskich miejscach mieszkający, którym są pokazane vigore executionis wieczności i nowe summy, jeśliby na też imiona stare przywileje, których od przyjacielu dostawają, pokazać mogli, aby za takimi przywilejami przy tych imionach zostali. (...) aby Król JMość dla prędszego ludzi osiedzenia tak wieczności dawać raczył, jakoby nie insze, jeno communia onera cum tota nobilitate possessores tamtych krajów na sobie nieśli, a iżby tutius tam się ludzie sadzili, (...) aby kilka zamków w tamtych krajach było zbudowano. Rewizory dla oglądania uroczysk (...) naznaczyli: Pan Ponętowski (...), Pan Pilecki (...)	<i>Odpowiedź JKMości Panam Poslam na articuli ich na pismie podane:</i> Prosiłście WMoście, aby przez Lustratory tak inwentowane były imiona stołu Króla JMości, jakoby tej czwartej części nieubywało, (...) Około przebrania summy po pięćkroć sta tysięcy złotych, Pan Podskarbi Koronny z rozkazania Króla JMości już WMościom da sprawę. Co się tycze czwartej części na summie pięćkroć sto tysięcy złotych, (...) Wszakże rozumie téż to być JKMość z pożytkiem Rzeczypospolitej, gdzieby te summy ad rationem pięćkroć sta tysięcy złotych ad extenuationem były od tych possessorów zakupowane, którzyby sami niechcieli za extenuatją swej summy wybierać; (...) Aby od głównych zamków imion nieodrywano albo nieoddzielano, (...) Dożywocia przed zastawą dane, chocia się summa zapłaci, in suo robore zostawać mają, (...) Iż prosicie o Inflanty, na których obronę te summy i podatki są dane, aby JKMość raczył wedle Parczowskiej conclusii postąpić, (...) Coby za winą miała być na te, co niewydali reszty, (...) Liczba poborów aby uczyniona była dostateczna i exposity te wielkie aby były debite moderowane, (...) Zapłata żołnierzom, którzy na Podolu służą, aby się stała, (...) Aby byli tém rychlój Rotmistrze spisani i służba im przypowiedziana, (...) Kamieniec i Bar aby w dobrém opatrzeniu był, (...)	<i>A to, czo od krolia iego mosczi podano przez xiedza podkancz-lierzego, thy szą articuli:</i> Limitatiei causarum offitij odmieniacz (...) Halyczanom przypuszcza krol iego mosez na ich dobrą wolią, — iesliże chcą miecz nowe szandi (...) Czosczie waszmosczie prosili, abi iego krolewska mosez deputowacz raczil ku panu podskarbiemu niektore s panow, ku przesluchanyu lidzbi safarzow y poborcow (...) Około przypowiadanya sluzby zolnierzom (...) Około porządku de disciplina militaria, (...) raczył iego krolewska mosez deputowacz ich mosez pani: (...), którzy wzwów do siebie kylka ynych riczerskich lyudzy s pysarzem polnym y spyszą porządek. Hethmana tyz iego krolewska mosez dacz nie omieska, (...) Warunek y saffunek czwartay czesczy, yakowi bicz ma, iego krolewska mosez s pani od waszmoscziow podania, (...) Roskaze iego krolewska mosez starostom pogranicznem, abi slyachte ukrainą nie na inse onera, iedno na the, ktore w przywilegiach ych szą opysane, wyciągaly. Zesczye thyz waszmosczie prosili, zebi na the przywilegie, ktorich od nieprzyacziol dostawiają, a zwlaszcza na te ymiona, ktore execucij szą podlegle, (...) Za urocziskamy, gdy będą przesz komisarze naznaczone y na szeymie potwierdzone, prosiliscie waszmosczie, abi iego krolewska mosez dlya prethszego tham oszadzenya thakie przywilegie na wiecznosczy dawacz raczil, yakobi possesorowie nie na ynsze onera bily powinny, iedno na the, ktore szą spolne riczerstwu wsytkiemu koronnemu. (...)	<i>W Piathek, 20 Maii (...)</i> Namawialy thiz tho, abi krol iego mosez kazal znosicz resthę poborow pod winą safarzom; aby sie sluzba zaplaczyła zolnierzom y nowa sie przypowiedziała; rothmistrze starosthowie pogranyczny aby iechali na zamky, a zamki pograniczne aby dobrze opatrzili. Czo sie tycze czwarthei czesczi s tych sum —pienczikroc sto thisieczy, tak uradzili, —aby krolia w thym niemolesthowacz, (...) a yednak, gdzie szą sumi male, a wielkie pozithky na dobrach, iesly wiecz sie ktho naydzie, ieslibi checzyal postapicz czwartą czescz, — gdyz dozwyocz nie moze bicz, na takich dobrach, — aby mu pienyadze dal, a in mu z imienia stapil. <i>W Sobotę, 21 Maii,</i> szly poslowie s timi namowami wczoraisimi do krolia y z karthą okolo safunku czwarthei czesczy. Od krolia dano na to odpowiedz: (...) a te drugie rzeczy, o czosczie iego krolewskiej mosczi prosili, przesz pisma spisacie, a podacie iego krolewskiej mosczi na pismie. <i>W Poniedzialek, 23 Maii, (...)</i> Panowie poslowie na te propositia wothowali: O trzech czesczych, komu sie mają dostacz, (...) Druga, — o mytha nowe, (...) Trzecza — o frimarkach, iesly mają bicz zabronione wszytkie, czyli mogą bicz dawane, gdyz thimi frimarky odchodzą zas wielie dobr kroliewskich? Czwarda, — o woithowsthwa de nova radice, iesli moze krol dawacz, (...) Pyata, — o przekopanye laszu od Wegier. <i>W Sobotę 28 Maii, (...)</i> Po tim przysli panowie poslowie do krolia iego mosczi. Tham pan marsalek poselski uczinil rzecz. Prkazuiacz kroliowi iego mosczi przywileie dawne y dowodne, ze Kijow y panstwo ono wsitko zawzdi naliezalo do koronni y xiazetha one wsitkie o magiales kroliowi y koronnie bili, prossil tedi, abi krol iego mosez panu wojewodzie Kijowskiemu z urzedu iego woiewocztwa w rade koronne przysiadz y zasiescz na mieisce, iemu zdawna naliezacze roska-zacz raczil.

⁶³ Działyński, *Diariusz*, 161–162.⁶⁴ Ibid., 162–163.⁶⁵ Коялович, *Дневник*, 363–366.⁶⁶ Там само, 374–376, 387–389.

Proхання послів, щоденник Дзялинського, 11 травня ⁶³	Відповідь короля, щоденник Дзялинського, 12 травня ⁶⁴	Відповідь короля, щоденник Кояловича, 13 травня ⁶⁵	Обговорення та прохання послів, щоденник Кояловича, 20–23, 28 травня ⁶⁶
Co się tycze residency in bonis donatis et obligatis, wedle nadawania przywilejów na ukrainnych miejscach, (...) Za szlachtą, którą Symkowicz do zamku Tykocinskiego ad certa onera ferenda zniewolił, (...) Za uroczyskami wieczności upadłych per execucionem, proszą, aby JKMość na posessyach większy i laskawszy wzgląd miał, nizli na ty, którym by to z nowu dawać miano. Czwartą część, aby i ci dali, którzy Królowi JMości ad rationem pięćkroć statysięcy pieniędzy pożyczili, (...) Proźba za Panem Wojewodą Pomorskim. Proźba za Skaziminskim, żeby Król JMość zań i za drugie więźnie zamianę dać raczył. Na te proźby Panów Posłów odpowiedź tego dnia niedana, odłożona do jutra.	Aby Pan Wojewoda Kijowski przysiągł w Radę Koronną, gdyż z przywilejów do Korony Kijów należy; (...)	A tho, aby zamky pogranyczne, za ktoremi by lyudzie ossyadacz mieli, warownieyszą obrone czasu potrzeby mieli, a yz lyudzie sluzebni rok od roku na pogranyczu maią bicz chowani, (...) Revisori zesczie waszmosczie s kola swego na oglyadanie y zamierzenie uroczisk na Podolyu ku them, ktore iego krolewska moszcz mianowacz raczil, naznaczili, (...) Czo sie tycze residentij in bonis donatis et obligatis, (...) Okolo angarij slyachti Tykocinski (...) Bedzie thyz raczil iego krolewska mosez laskawi miecz wzglyad na thy, ktorich ymiona executij podlegle są, gdzie szie okaza biez urocziskamy, nizli na tey, ktorym by to znowu dacz myal iego krolewska moszcz. «Okolo czwartey czesczy widania z ymion, na ktorich iest suma po pieczkroc sto thysieczy, (...) Lydzbe sumi po pieniez kroc sto tisieczy, (...) iego krolewska moszcz, (...) panu podskarbyemu pokazacz tho waszmoscziom ietsh roskazacz raczil. Prozby thy waszmoscziow za panem woiewodą Pomorskim, za Kazymirskym y za ynsemi wyeznyami (...) Na sprawe pana Ruczkiego y Dubrawskiego (...) Panowie poslowie Lencziczi proszą, aby w limitacy były excipowani, ktorzy są ex bonis expulsi. (...)	Tamze potim sedzia Przemiski wistąpił, (...) abi raczil sądzicz, prosimi, nie telko the sprawy swe, alie liudzi ukrzywdzonych, (...) A poniewas iz sie wassei krolewskei mosczi wraczają dobra naliezące, tedi tez rzecz slusna: kto sie ozowie, iz mu wzieto imienie, abis tez wassa krolewska moszcz wrocicz raczil. (...) Tak tez thi frimarki, ktore sie nieskonczili, abi lindzie watpliwosci niebili, (...) Tak tez posipane kopcze, ktore starostowie possipali gwałtem, wiprawiswssi kommissie sobie kwoli, przeciww prawu, a liudzi wedlie prawa granicze usipane rossipali, (...), a dzien abis wassa krolewska moszcz tim sprawom naznaczicz raczil, –a o czo prossimi, abis wassa krolewska moszcz, we czwartek zasieszcz na tim raczil. Na the rzeczi, ktorechmi wassei krolewskei mosczi na pismie podali, ktore wzięli niemalo czassu, responsu niemami, prossimi oni. (...) a tak prosimi, – abis wassa krolewska moszcz thi sprawi – criminalnes actiones odsądzicz raczil. (...) abi ie znossono y odbierano, zwlaszcza Krakowską, reste. Na tho odpowiedziano, iz we czwartek krol iego moszcz zassiedzie na tich sprawach, abi ukrzywdzeni wzięli nagrode. (...) Resti iuz znoszą. Pan podskarbi ye odbiera. (...)

Bibliographic References

- Akta podkanclerskie Franciszka Krasieńskiego 1569–1573*. T. 1, *Obejmująca akta od 9 stycznia 1569 roku do 1 kwietnia 1570 roku*, wydawcy Władysław Krasieński i Władysław Chomętowski. Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego, 1869.
- Działyński, Adam Tytus, wyd. *Zrzodlopisma do dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*. T. 2. Poznań: czcionkami Ludwika Merzbacha, 1856.
- — —. *Zrzodlopisma do dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*. T. 3, *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii, rok 1569*. Poznań: czcionkami Ludwika Merzbacha, 1856.
- Frost, Robert I. *The Oxford History of Poland–Lithuania*. Vol. I, *The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Giltebrandt, Piotr, & A. Mirotvortsev, eds. *Arkheograficheskii sbornik dokumentov, odnosiaschchikhsia k istorii Severo-Zapadnoi Rusi*. Vol. 7. Vilna: Pechatnia A. G. Syrkina, 1870.
- Halecki, Oskar. *Dzieje unii jagiellońskiej*. T. 2, *W XVI wieku*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1919.
- — —. *Przylączenie Podlasia, Wołnia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1915.
- Hrushevskyi, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. t. 4, XIV–XVI vidnosyny politychni. Kyiv — Lviv: Drukarnia P. Barskoho, 1907.
- Kempa, Tomasz. “The Attitude of Ruthenian magnates and nobles toward the Union of Lublin (1569) and the problem of the autonomy of Ukrainian lands within the Polish–Lithuanian Commonwealth.” *Zapiski historyczne* 84, z. 4 (2019): 41–72.
- — —. *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2024.
- Kojalovich, Mikhail, ed. *Dnevnik Liublinskogo seima 1569 goda. Soedinenie Velikogo kniazhestva Litovskogo s Korolevstvom Polskim*. Sankt-Peterburg: Pechatnia V. Golovina, 1869.
- Kutrzeba, Stanisław, & Semkowicz Władysław, wyd. *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932.

- Litvin, Henryk. *Złuka poshtyvykh narodiv: polskoho, lytovskoho, ruskoho. Volyn i Kyivshchyna v Liublinskii unii*. Transl. Marta Boianivska. Kyiv: Nika-Tsentr, 2021.
- Liubavskii, Matvei. *Litovskorusskii seim: Opyt po istorii uchrezhdeniia v svyazi s vnutrennim stroem i vneshnei zhizniu gosudarstva*. Moskva: Universitetskaia tipografia, 1900.
- Mazur, Karol. "Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r." *Przegląd Historyczny* 95, z. 1 (2004): 37–52.
- Starchenko, Natalia. "Liublinska uniiia yak resurs formuvannia kontseptu politychnoho 'narodu ruskoho' (1569–1648 rr.)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 2 (2019): 4–45.
- Wajs, Hubert. "Dokument Unii Lubelskiej w Archiwum Głównym Akt Dawnych." In *Unia Lubelska 1569 roku — Unie w Europie środkowo-wschodniej*. Redaktor Jacek Krochmal. Warszawa: AGAD, 2020.
- Yakovenko, Natalia. "'Portret' i 'avtoportret' pohranychchia: kulturno-geohrafičniy obraz 'Ukrainy' u XVI — pochatku XVII stolittia." In *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII stolittia*, 44–62. Kyiv: Laurus, 2012.

A. Shkolnyi

THE INCORPORATION OF THE KYIV REGION INTO THE CROWN OF THE KINGDOM OF POLAND AT THE LUBLIN SEJM IN 1569: MAIN EVENTS, INITIATORS AND VERBAL BATTLES

This article attempts to reconstruct the circumstances surrounding the incorporation of the Kyiv region into the Crown of the Kingdom of Poland during the protracted Lublin Sejm. By conducting a detailed analysis of the texts of well-known sources on the Sejm's proceedings, the author refines previously expressed hypotheses by scholars such as Oskar Halecki and Henryk Litwin. The main proposals concern the emergence of initiatives to incorporate the Kyiv region into the Crown of the Kingdom of Poland. This topic has not yet been the subject of a thorough scholarly examination yet. The author compares the descriptions found in two well-known Sejm diaries, identifies and explains discrepancies in the dating of initiatives to annex Kyiv and the king's response. Based on the analysis of key sources and research hypotheses, the article clarifies the role of the Volhynian delegates' initiative in incorporating Kyiv, as well as the coordination of their actions with the envoys of the Crown of the Kingdom of Poland. Furthermore, the article traces the shifts in the main arguments of both the promoters and opponents of the incorporation, paying particular attention to the circumstances and reasons behind the emergence of "historical arguments."

Keywords: Lublin Union, Kyiv Voivodeship, history of Poland, Ruthenia, early modern period, princes, political culture, elites.

Матеріал надійшов 05.05.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Антонюк Д. М.

ЖИТОМИР КІНЦЯ XVIII ст. У НЕОПУБЛІКОВАНІЙ ПРАЦІ ПЕТРА АБРАМОВИЧА

У статті здійснено аналіз однієї з неопублікованих робіт Петра Абрамовича, в якому представлено минуле Житомира останньої чверті XVIII ст. Своє дослідження історик-аматор базував головню на унікальному джерелі під назвою «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», яке не збереглося до наших днів. Завдяки його опрацюванню Абрамович зміг охарактеризувати перебіг реформ, упроваджених в осерді Київського воєводства місцевою Комісією доброго порядку, що була створена в 1779 р. Ця владна інституція мала вплив на міське самоврядування, судочинство й просторову структуру Житомира.

У чотирьох частинах свого дослідження Петро Абрамович наводить докладні дані про склад Комісії, її перші рішення щодо ревізії прав городян Житомира, створення першої мапи міста, а також численні конфлікти між міщанами та шляхтою через земельні суперечки й податки. Особливу увагу присвячено аналізу Ординації 1788 року, яка реформувала структуру магістрату, розподілила обов'язки між трьома палатами — радою, лавою і гміною — і запровадила низку адміністративних змін. Наприкінці дослідження Абрамович описує судові конфлікти та коротко окреслює політичну ситуацію останніх років Речі Посполитої. У статті наголошується на важливості аналізованої публікації праці з критичним коментарем.

Ключові слова: ранньомодерний період, Річ Посполита, Житомир, міські студії, місто, Київське воєводство, магдебурзьке право, Станіслав-Август Понятовський, реформи, XVIII ст.

Річ Посполиту часів правління Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795) прийнято розглядати як державу, яку роздирають внутрішні суперечності, яка втрачає землі внаслідок інтервенції сусідніх імперій і яка в таких важких умовах переживає період реформ, покликаних, на думку частини громадян, врятувати, а на думку іншої — занапастити її. Ініціатором нововведень був сам король, який спирався на підтримку своїх прибічників. Реформи мали на меті запровадити нову модель управління державою і нову систему збирання податків, створити регулярну армію, встановити трирівневу системи освіти і багато інших ініціатив. У контексті цієї статті важливо, що одна зі змін стосувалася заснування Комісії доброго порядку, покликаних забезпечити належне функціонування королівських міст через контроль над їхніми фінансами і благоустроєм, опіку над знедоленими мешканцями тощо.

Ліва частина досліджень, присвячених реформам і пов'язаним із ними трансформаціям суспільного життя держави, з'явилися з-під пера польських істориків, серед яких окремо варто відзначити Тадуеша Корзона з його монументальною працею про Річ Посполиту часів короля

Станіслава-Августа¹. Сучасні науковці регулярно публікують роботи, присвячені різним аспектам реформ чи ключовим постатям доби. Наприклад, Богна Тишкевич у своїй монографії докладно проаналізувала функціонування Познанської Комісії доброго порядку, яка діяла у місті протягом 1780–1784 рр.²

Також значний внесок в історіографію питання зробили литовські вчені. Вони зосереджують увагу на впливі реформ на життя міст Великого князівства Литовського. Для прикладу, Джон Раккаускас дослідив роботу Комісії освіти та освітні реформи, втілені цією установою у 1773–1794 рр. у містах на теренах Великого князівства Литовського³. Людас Гемжа — впрова-

¹ Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisławą Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 1 (Warszawa: Księgarnia T. Paprockiego i Spółki, 1897), 526.

² Bogna Tyszkiewicz, *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784* (Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2006), 200.

³ John A. Rackauskas, *The Commission for National Education of Poland and Lithuania (1773–1794): A Historical Study of Some Aspects of Its Educational Reforms* (Thesis presented to the School of Graduate Studies of the University of Ottawa as partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Chicago, Illinois, 1977).

дження комісії національної поліції обох народів у Каунасі у 1792 р.⁴ Рамуне Шмігельскіте-Стукієне — реалізацію реформ Чотирилітнього сейму на теренах Великого князівства Литовського (1789–1792) та опір шляхти Упільського повіту реформам другої половини XVIII ст.⁵

Серед дослідників, що вивчають міста українських воєводств Речі Посполитої, окремо слід згадати Ренату Круль-Мазур, яка підготувала змістовну працю про імплементацію реформ Великого сейму 1788–1792 рр. у Кам'янці-Подільському⁶. Вітчизняні вчені торкаються цієї теми принагідно у працях ширшого хронологічного періоду. Зокрема, на відповідні сюжети можна натрапити в роботі Олексія Барановича (1892–1961) «Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів)», що з'явилася друком у 1928 р.⁷ Інші волинські міста перебувають у фокусі уваги сучасних дослідників Миколи Близняка і Петра Ричкова. Перший розповів про запровадження заходів протипожежної безпеки в Дубні⁸, другий охарактеризував зміни у просторовій структурі в тому самому місті, а також в Острозі⁹. Діяльність Брукової комісії Львова, яка виконувала функції подібні до тих, які мали Комісії доброго порядку, в окремій статті вивчила Люція Харевицова¹⁰.

Щодо більших урбаністичних центрів, то інформація про відлуння реформ міститься переважно у монографіях міст. Наприклад, Микола Петров (1952–2008) у праці «Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть» приділяє увагу питанню життя міста в ранньомодерну добу¹¹. Діяльність Комісії доброго порядку, яка втілювала проекти реформ у життя

міста, не була основним предметом дослідження автора, а тому про її роботу він згадує лише побіжно. Наприклад, наводить дату її створення (1786 р.), відзначає роль у підготовці мапи міста і у вирішенні конфліктів між руською та вірменською громадами¹².

Валентин Отамановський (1893–1964) вивчав історію Вінниці і підготував два томи монографічного дослідження, перший з яких охоплював період від XIV до кінця XVII століття. Хоча доля другого, присвяченого минулому міста у XVIII ст., невідома¹³, знаємо, що цей текст автор планував захистити як докторську дисертацію і спеціально для цього надрукував автореферат дослідження (Сімферополь, 1949 р.). З його змісту випливає, що В. Отамановський приділив значну увагу органам самоврядування і економічному розвитку міста, а також боротьбі тутешньої громади зі старостою¹⁴. У третьому томі дослідження мав намір висвітлити вплив Конституції 3 травня 1791 р. на життя городян, у четвертому планував опублікувати збірку документів до історії Вінниці ранньомодерної доби.

Про втілення реформ у Житомирі, адміністративному центрі сусіднього Київського воєводства, майже нічого не знаємо. Свій особливий статус місто отримало після того, як у середині XVII ст. Київ відійшов до складу Московського царства. Грунтовних досліджень з історії ранньомодерного Житомира обмаль. З усіх них можна виділити хіба що статтю Наталії Білоус про самоврядні інститути цього урбаністичного центру¹⁵, однак дослідниця обмежується періодом до початку повстання під проводом Богдана Хмельницького. Друга половина XVIII ст. не представлена жодним науковим текстом. Утім, сто років тому було підготовлено працю, яка могла суттєво вирівняти цю диспропорцію. Маємо на увазі дослідження Петра Абрамовича під назвою «Місто Житомир останньої чверті XVIII ст. Доба комісії Boni Ordinis»¹⁶.

⁴ Liudas Glemža, "Kaunas 1792 m. Abiejų Tautų Respublikos-Rusijos Imperijos Karo Akivaizdoje," *Kauno Istorijos Metraštinis* 13 (2005): 27–58.

⁵ Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, "Tarp Tradicijų ir Novacijų: Upytės Pavieto Bajorija XVIII a. Pabaigoje," in *Is Panevėžio Praeities: Upytės Žemei 750 Metų* (Panevėžys: Panevėžio Kraštotyros Muziejus, 2004), 92–116.

⁶ Renata Król, "Reformy miejskie w dobie Sejmu Wielkiego: Egzekucja praw na przykładzie Kamieńca Podolskiego," *Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1 (5) (2006): 214–250.

⁷ Олексій Баранович, *Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів)*. Київ, 1928, 38.

⁸ Микола Близняк, «Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна)», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»* 30 (2020): 5–13.

⁹ Петро Ричков, «Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами», *Архітектурна спадщина Волині* 5–28; Його ж, «Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами», *Архітектурна спадщина Волині* 3 (2010): 122–142.

¹⁰ Łucja Charewiczowa, *Lwów w odnowie: 1766–1769* (Lwów, 1932), 109–140.

¹¹ Микола Петров, *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного*

розвитку. Міське і замкове управління (Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012).

¹² Там само, 78, 235, 338.

¹³ Валентин Отамановський, *Вінниця у XIV–XVII століттях* (Вінниця, 1993), 6.

¹⁴ Там само, 400, 402.

¹⁵ Наталія Білоус, «Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст.», *Київська старовина* 3 (2001): 73–86.

¹⁶ Автографи цієї та інших робіт дослідника сьогодні зберігаються в його особовому фонді (ф. 349) у Державному архіві Житомирської області. Всього у особовому фонді вченого (Ф. 349) налічується п'ять справ: Спр. 1. «Тексти статей та підбірок документів для місцевої преси, радіо та архівних журналів», Спр. 2. «Бібліографія Житомира», Спр. 3. «Статті, опубліковані в місцевій пресі за матеріалами обласного держархіву», Спр. 4. «Київські воєводи», Спр. 5. «Розгром поміщицьких маєтків. Єврейські погроми».

Хоч Петро Абрамович був не професійним істориком, а радше краєзнавцем, його праця проливає світло на цілкомито недосліджений період в історії Житомира, зокрема діяльність у ньому Комісії доброго порядку. Петро Абрамович ввів в обіг нині втрачений манускрипт під назвою «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», що містив цінні свідчення про життя міста польсько-литовської доби. Ця публікація має на меті ознайомити читачку аудиторію зі змістом рукопису, який досі не дочекався на публікацію.

Петро Абрамович народився у 1881 р. в селі Мизове на Ковельщині. Навчався спершу вдома, далі у сільській школі, де вчителював його батько, що походив зі священницького роду. Наступні освітні сходинок охоплювали студії в чотирікласному Мелецькому духовному училищі, Волинській духовній семінарії в Кременці і, врешті, у Санкт-Петербурзькій духовній академії, до якої Абрамович потрапив як зразковий випускник з утриманням за державний кошт¹⁷. Паралельно з навчанням він відвідував лекції в столичному археологічному інституті; вивчав слов'янську, латинську і грецьку палеографію, архівну справу, історичну географію, нумізматику, дипломатику, історію Польсько-Литовської держави та ряд інших курсів¹⁸.

Після випуску з академії зі ступенем магістра (1904 р.), Абрамович повернувся на малу батьківщину і почав викладацьку кар'єру. Спочатку вчителював у Тиврові Подільської губернії, потім у своїй Alma Mater — Волинській духовній семінарії, яку на початку XX ст. було переведено з Кременця до Житомира¹⁹. 1909 року Петро Абрамович долучився до Товариства дослідників Волині й почав вивчати минуле регіону, збираючи фольклорні матеріали в етнографічних екскурсіях і писемні пам'ятки у Волинському давньосховищі. У перші повоенні роки працював у бібліотечній секції Губернського відділу народної освіти. Паралельно з роботою у ній продовжував накопичувати матеріал до історії краю і навіть підготував кілька праць, присвячених різним аспектам історії Житомира, втім, жодна з них не була опублікована²⁰.

Дослідницьку роботу довелося припинити на початку 1930-х через розгортання сталін-

ських репресій. У 1933 році було заарештовано тодішнього директора Житомирського інституту народної освіти Василя Гоцу, який під час допитів свідчив проти більшості співробітників закладу, зокрема й Абрамовича. Утім, цього разу йому пощастило уникнути арешту. Не дочекавшись звинувачення в участі у волинській філії Української військової організації, Абрамович залишив Житомир і довгий час переховувався в Сумах, Лубнах і Ніжині. Зрештою, знову оселився у Сумах, де й був заарештований у 1944 році. Петра Абрамовича засудили до 15 років примусових робіт, і на цьому його сліди губляться. Швидше за все, в'язень помер у неволі. В середині 1990-х він був посмертно реабілітований²¹.

Сам Петро Абрамович писав, що він розпочав свої дослідження з історії Житомира під впливом не названих на ім'я співробітників Всеукраїнської академії наук. Катерина Мацелюх припускає, що одним із натхненників молодого вченого міг стати його земляк і колишній викладач Петербурзької духовної академії Дмитро Абрамович, який у 1903–1909 рр. завідував кафедрою російської та церковнослов'янської мови й історії російської літератури²².

Попри доволі активну роботу, досліднику так і не вдалося опублікувати результатів своїх розвідок. Сам Петро Абрамович у своїй автобіографії, написаній у 1927 р., пояснював це так: «Друкуватись, розуміється, було ніде — та й писати що-небудь ґрунтовне було трудно. Тільки в останні часи якось умови для того крацають»²³. Утім, автор не уточнює, в чому полягали покращення. Можливо, він мав на увазі наслідки проведення політики коренізації.

Перейдемо до розгляду самої праці дослідника, що являє собою рукопис обсягом 291 аркуш. Текст українською мовою, чітким почерком із дрібними правками написаний на зворотах незаповнених квитанцій Волинської районної контори²⁴. За структурою робота складається з чотирьох частин, які, втім, не мають спеціальних назв.

У першій частині автор у загальних рисах описує причини занепаду міст Речі Посполитої у XVIII ст., перелічує урядові заходи для поліпшення цієї ситуації. Пишучи про мету створення житомирської Комісії доброго порядку, П. Абрамович цитує текст королівського універсалу від 26 серпня 1778 р., в якому зазначено, що діяльність

¹⁷ Біографію Петра Абрамовича ретельно реконструювала Катерина Мацелюх, див.: Катерина Мацелюх, «Петро Абрамович як вчений, освітянин, громадський діяч та його внесок у розвиток бібліотечно-бібліографічної справи Волині у 10–20-ті рр. XX ст.» (Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата наук, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2015), 45.

¹⁸ Там само, 45.

¹⁹ Там само, 46.

²⁰ Мацелюх, «Петро Абрамович», 47.

²¹ Там само, 55, 66, 67.

²² Там само, 171.

²³ Там само, 169.

²⁴ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38 зв. 115 зв. 226 зв.

подібних інституцій покликана повернути міста «до колишнього стану». Копія цього документа мала бути внесена до київських гродських книг 9 вересня того ж року²⁵. Від себе додамо, що в опрацьованих нами актах Київського гродського суду такого документа знайти не вдалося. Можливо, використана автором актова книга не збереглася.

Спираючись на «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», Петро Абрамович наводить цінні відомості про початок роботи новоствореної установи. Від моменту вписання королівського рескрипту в актові книги і до перших зборів комісії минуло цілих 9 місяців²⁶. Подібну ситуацію бачимо і в Познані. Монарше розпорядження, згідно з яким тутешня Комісія доброго порядку створювалася, було видане в листопаді 1778 р., а перше засідання новоствореної установи відбулося за рік²⁷.

За Абрамовичем, до складу Комісії загалом входили 22 особи, серед яких сенатори, старости, земські урядники й інші поважні обивателі воєводства. Очолювали групу троє каштелянів: київський Юзеф Стемпковський (1772–1785), житомирський Онуфрій Бежинський (1775–1783) і овруцький Станіслав Прушинський (1775–1784)²⁸.

Перше розпорядження, яке було видане від імені новоствореної інституції і стосувалося конкретно Житомира, полягало у необхідності надати на розгляд комісії всі привілеї, універсали, ординації та будь-які інші права, якими користувалося місто. Ця підбірка мала бути внесена до актів комісії «способом сумарію»²⁹, тобто йшлося про більш чи менш детальний перелік «прав і свобод». Копіарій усіх цих документів

міг бути доданий до цього переліку. Не виключено, що саме він під назвою «Зібрання прав і привілеїв магістратського уряду» згадується в люстрації Житомирського староства 1789 р.³⁰ Петро Абрамович у своїй праці покликається на рукопис із дуже схожою назвою («Зібрання прав і привілеїв міста Житомира»), втім це був інший рукопис, бо автор із нього черпав не лише відомості про дореформене місто, а й дані про діяльність самої Комісії доброго порядку.

Окремі акти зі справи, якою користувався Абрамович, датовані 1790-ми роками. Докладнішої інформації про цей збірник немає. Видається, що він не дійшов до нашого часу. Спираючись на згадане джерело, Петро Абрамович перераховує наступні рішення Комісії, які стосувалися створення плану Житомира (завершеного у 1781 р.) та виїзду комісарів з центру воєводства в провінцію заради ознайомлення із ситуацією в дрібніших королівських містах³¹. Останнє формулювання є напрочуд цікавим, адже воно свідчить бодай про намір роботи Комісії доброго порядку в інших урбаністичних центрах регіону, а це відкриває нові горизонти для майбутніх розвідок. Імовірно, тут йдеться про Овруч, який є географічно найближчим до Житомира королівським містом Київського воєводства, а можливо й про інші урбаністичні центри. Втім, повного переліку міст Київщини, у яких проводила свою діяльність Комісія доброго порядку, Абрамович не повідомляє, як і термінів її роботи там.

Наприкінці першого розділу дослідження Петро Абрамович наводить декілька цікавих, проте вкрай коротких записів, які радше схожі на цитати з джерела, ніж на авторський текст³². Зокрема, йдеться про лист з Департаменту поліції від 20 грудня 1786 р., у якому діяльності Комісії доброго порядку надано позитивну оцінку на основі її перших рапортів і висловлюється сподівання на успішне завершення її роботи.

Другу частину своєї праці Петро Абрамович починає з докладного опису низки конфліктів за участі житомирських міщан (зокрема, наводить поіменний перелік 160 шляхтичів, у тому числі земських урядників, з якими магістрат провадив судові баталії)³³. Перш за все, місто мало конфлікти з цими особами через незаконну, з перспективи магістрату, забудову пляців і несплату

²⁵ Там само, 37–40.

²⁶ Там само, 45.

²⁷ Tyszkiewicz, *Komisja Dobrego Porzadku w Poznaniu*, 13.

²⁸ Повний склад Комісії виглядав так: київський каштелян Юзеф Стемпковський, житомирський каштелян Онуфрій Бежицький, овруцький каштелян Станіслав Прушинський, київський підкоморій Лукаш Рибінський, житомирський підкоморій Юзеф Якубовський, житомирський хорунжий Міхал Третьак, житомирський земський суддя Адам Букар, київський стольник Фелікс Глембоцький, київський земський підсудок Антоній Вергінський, київський чашник Ігнацій Бочковський, житомирський військовий Якуб Мочульський, київський земський писар Теодор Пашковський, овруцький земський писар Міхал Павша, овруцький мечник Максиміліан Потоцький, київський скарбник Гіларій Хоєцький, овруцький скарбник Ян Малиновський, пограничний суддя Брацлавського воєводства Антоній Сингаєвський, київський гродський суддя Вадентій Зеленський, овруцький коморник Миколай Каленський, овруцький коморник Шимон Гжибінський. Вочевидь, Петро Абрамович помилився, коли вказував уряди останніх двох шляхтичів: овруцьким коморником був Міхал Каленський, родич житомирського гродського писаря Миколая Каленського. Див.: ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 37, 39; Seweryn Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. VI (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909), 146; Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski, *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy* (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998), 33, 81, 118.

²⁹ ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

³⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (Киев, 1905). Ч. 7, Т. 3 (ч. 2). 540.

³¹ ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 44.

³² Там само, 87.

³³ 3-поміж позваних були такі вельможі, як житомирський староста Ян-Кастан ілінський, житомирський каштелян Станіслав-Костка Прушинський, житомирський земський суддя Адам Букар, королівський шабельман Адам Потоцький та інші (Там само, 90, 97–103).

податків за їх посідання. Спираючись на «Зібрання прав і привілеїв міста Житомира», Петро Абрамович вказує розташування дворів деяких вельмож. Наприклад, київський земський писар Теодор Пашковський володів нерухомістю на вул. Сенаторській, брати Фелікс та Адам Потоцькі — на вул. Замковій, а ксьондзи-бернардини — на вул. Шляхетській³⁴. Точної локалізації земельних ділянок тутешнього нобілітету автор не повідомляє.

Окрім цього, автор подає у цьому розділі «загальний зміст» Ординації міста Житомира 1788 р., виданої Комісією доброго порядку. В цьому документі наводився перелік змін, які передусім стосувалися функціонування магістрату³⁵. З джерела випливає, що магістрат мав складатися з трьох палат, у яких засідали райці, лавники та гмінні. Окрім цього, окреслювалися повноваження президентського, війтівського, лавничого та міського кримінального судів³⁶. У розділі бракує власних коментарів автора і тут переважно наводяться цитати з джерел, які дають можливість пролити світло на різні аспекти функціонування міського уряду в останні роки існування Речі Посполитої.

Докладній характеристиці змісту цієї ж «Ординації» присвячений третій розділ праці. Від моменту її ухвалення рада магістрату мала налічувати вісьмох пожиттєвих радників, які «репрезентували цивільну, економічну та судову владу»³⁷. Очолював цю палату самоврядної установи міста президент, якого заступав старший радний³⁸. Лава — судова палата магістрату, відтепер складалася з шести лавників, що також урядували пожиттєво. Вони мали бути письменними міщанами³⁹. Це уточнення є важливим, адже раніше більшість житомирських лавників була неписьменною⁴⁰. Третій та останній «порядок» магістрату — це гміна. Втім, не до кінця зрозуміло, чим вона мала займатися. Абрамович пише, що «гміна не мала судової влади, але репрезентувала все поспільство міста та передмість»⁴¹. До її складу входили 20 «добре осілих» осіб. У випадку смерті гмінного радні мали обрати йому заміну з числа лавників⁴². Окрім того, автор наводить текст присяг для радних і гмінних⁴³. Далі Петро

Абрамович описує різні аспекти роботи магістрату: принцип обрання президента, засади функціонування радецького, президентського, лавничого та війтівського судів⁴⁴.

В останньому розділі свого дослідження Петро Абрамович докладно описує значну кількість судових баталій між магістратом, з одного боку, і земським судом, євреями, окремими шляхтичами та міщанами — з іншого⁴⁵. Тут бачимо примітки, залишені автором, що свідчать про його плани щодо роботи з матеріалом шляхетських судів із Київського архіву давніх актів та документами королівського суду у Варшаві⁴⁶. Втім, посилань на документи з цих давньосховищ у роботі не бачимо. Скоріше за все, Петру Абрамовичу так і не вдалося здійснити задумані дослідницькі поїздки. Після опису судових процесів, які відбувалися протягом останніх декількох років належності Житомира до Речі Посполитої, Петро Абрамович раптово переходить до опису загальної політичної ситуації в державі, і власне ними праця й завершується. Нотатки вийшли вкрай короткими і не надто структурованими, а яких-небудь узагальнених висновків у розділі, та й у роботі загалом, бракує⁴⁷. Зрештою, а чи мали бути у цій праці узагальнені висновки? Чи маємо ми оцінювати її як наукове дослідження, чи радше як переказ джерел із нечисленними авторськими спостереженнями? В іншій своїй праці «Минуле міста Житомира з найдавніших часів до середини XVI ст.» автор писав, що має на меті подати професійним історикам «комбінований матеріал», адже сам мав сумніви щодо власних можливостей підготувати ґрунтовне дослідження⁴⁸.

Завдяки «перехресному допиту» джерел (передусім, актових книг житомирського магістрату та Житомирського гродського суду) можемо підтвердити окремі факти, наведені у «Зібранні прав і привілеїв міста Житомира», що бодай частково підтверджує легітимність джерела, попри те, що окремі дослідники вважали його фальсифікатом XVIII ст.⁴⁹ Наприклад, свідчення про велику пожежу в Житомирі на початку 1780-х знаємо як з аналізованого Абрамовичем тексту, так і з актових книг житомирського магістрату⁵⁰. Іншим прикладом може слугувати сюжет з описом відставки президента Житомира Яна Леван-

³⁴ ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 98–100.

³⁵ Там само, 111–112.

³⁶ Там само, 112–113.

³⁷ Там само, 113.

³⁸ Там само, 113.

³⁹ Там само, 114.

⁴⁰ Данило Антонюк, *Населення та міська влада Житомира (1782–1793)* (Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього рівня магістра. НаУКМА, 2023), 40.

⁴¹ ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 114.

⁴² Там само, 114.

⁴³ Там само, 114, 116.

⁴⁴ Там само, 118, 130, 131, 132.

⁴⁵ Там само, 187, 188.

⁴⁶ Там само, 185, 203.

⁴⁷ Там само, 283–285, 288.

⁴⁸ Мацелюх, «Петро Абрамович», 172.

⁴⁹ Білоус, «Розвиток самоврядування», 74.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 210 зв.–211; ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 47.

довського у травні 1787 р. Про подію відомо з різних джерел⁵¹. Утім, найбільша цінність аналізованої праці полягає в тому, що деякі з документів, з якими працював автор, не збереглися

⁵¹ ЦДАК. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 210–210 зв.; ДАЖО. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 87.

до нашого часу, і їхній зміст можна реконструювати лише на підставі роботи Петра Абрамовича. З огляду на цю обставину, дослідження історика-аматора заслуговує на видання з критичним коментарем, що і буде зроблено в одній із наступних наших публікацій.

Bibliographic References

- Antoniuk, Danylo. "Naselennia ta mistseva vlada Zhytomyra (1782–1793)." *Kvalifikatsiina robota na zdobuttia osvithnoho stupenia mahistra*, NaUKMA, 2023.
- Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy Vremennoy komissiiyey dlya razbora drevnikh Aktov Kyiv, 1905. Ch. 7, T. 3 (ch. 2). 540.
- Baranovych, Oleksiy. *Pans'ke misto za chasiv Pol's'koi derzhavy (Staryi Kostiantyniv)*. Kyiv, 1928.
- Bilous, Nataliia. "Rozvytok samovriaduvannia v Zhytomiri v XV pershyi polovyni XVII st." *Kyivska starovyna* 3 (2001): 73–86.
- Blynziak, Mykola. "Zakhody protypozhezhnoi bezpeky u mistakh Volyni u XVIII st. (na prykladi mista Dubna)." *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya"*. Seriya "Istorychni nauky" 30 (2020): 5–13.
- Charewiczowa, Lucia. *Lwow w odnowie: 1766–1769*. Lwow, 1932.
- Glemza, Liudas. "Kaunas 1792 m. Abiejų Tautų Respublikos-Rusijos Imperijos Karo Akivaizdoje." *Kauno Istorijos Metraštis* 13 (2005): 27–58.
- Janas, Eugeniusz, and Kłaczewski, Witold. *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998.
- Korzon, Tadeusz. *Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. T. 1. Warszawa: Księgarnia T. Paprockiego i Spółki, 1897.
- Król, Renata. "Reformy miejskie w dobie Sejmu Wielkiego: Egzekucja praw na przykładzie Kamieńca Podolskiego." *Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1 (5) (2006): 214–250.
- Matseliukh, Kateryna. "Petro Abramovych yak Vchenyi, Osvityanyn, Hromadskyi Diiach ta yoho vnesok u rozvytok bibliotechno-bibliografichnoi spravy Volyni u 10–20-ti rr. XX st." *Dysetratsiia na zdobuttia stupenia kandydata nauk*, Natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Vernadskoho, Kyiv, 2015.
- Otamanovskiy, Valentyn. *Vynnytsia u XIV–XVII stolittiakh*. Vinnytsia, 1993.
- Petrov, Mykola. *Misto Kamianets-Podil'skyi v 30-kh rokakh XV–XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demografichnoho, etnichnoho ta istoryko-topografichnoho rozvytku*. Kamianets-Podil'skyi: Aksioma, 2012.
- Rackauskas, John A. *The Commission for National Education of Poland and Lithuania (1773–1794): A Historical Study of Some Aspects of Its Educational Reforms*. Thesis presented to the School of Graduate Studies of the University of Ottawa as partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Chicago, Illinois, 1977.
- Rychkov, Petro. "Arkhytekturno-prostorovyi rozvytok Ostroha za kartografichnym dzherelem." *Arkhytekturna spadshchyna Volyni* 2 (2020): 5–28.
- — —. "Rozplanuvannia mista Dubna za kartografichnym dzherelem." *Arkhytekturna spadshchyna Volyni* 3 (2021): 122–142.
- Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė. "Tarp Tradicijų ir Novacijų: Upytės Pavieta Bajorija XVIII a. Pabaigoje." In *Is Panevėžio Praeities: Upytės Žemei 750 Metų*, 92–116 (Panevėžys: Panevėžio Kraštotyros Muziejus, 2004).
- Tyszkiewicz, Bogna. *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2006.
- Uruski, Seweryn. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. T. VI. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909.

D. Antoniuk

ZHYTOMYR IN THE LAST QUARTER OF THE 18TH CENTURY IN AN UNPUBLISHED WORK BY PETRO ABRAMOVYCH

The article presents an analysis of one of the unpublished works of Petro Abramovych, which offers a depiction of Zhytomyr's past during the final quarter of the eighteenth century. The amateur historian based his research primarily on a unique source entitled 'A Collection of the Rights and Privileges of the City of Zhytomyr', which has not survived to the present day. Through his engagement with this source, Abramovych was able to characterise the course of reforms implemented at the heart of the Kyiv Voivodeship by the local Commission of Good Order, established in 1779. This administrative body exerted significant influence over municipal self-governance, the judicial system, and the spatial organisation of Zhytomyr.

In the four parts of his study, Petro Abramovych provides detailed information concerning the composition of the Commission, its initial decisions regarding the revision of the townspeople's rights, the creation of the first map of the city, as well as numerous conflicts between the townspeople and the nobility over land disputes and taxation. Particular attention is devoted to the analysis of the 1788 Ordinance, which restructured the magistrate, redistributed responsibilities among its three chambers and introduced a range of administrative reforms. In the concluding section of the study, Abramovych describes legal conflicts and briefly outlines the political situation during the final years of the Polish–Lithuanian Commonwealth. The article emphasises the significance of this analysed work, advocating for its publication accompanied by critical commentary.

Keywords: early modern period, Polish-Lithuanian Commonwealth, Zhytomyr, urban history, city, Kyivan Voivodeship, Magdeburg law, Stanisław-August Poniatowski, reforms, eighteenth century.

Мицик Ю. А.

З ЖИТТЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ 30–60-х років XVIII ст.

У публікації подано 20 архівних документів 30–60-х років XVIII ст., які стосуються різних аспектів історії Києво-Могилянської академії і які до цього часу не привертали уваги дослідників. У супровідному тексті стисло проаналізовано ці документи, наведено дані щодо невідомих сторінок історії Академії, наприклад щодо конфліктів сербської солдатні зі студентами, дані щодо біографій викладачів і студентів.

Ключові слова: духовенство, Церква, освіта, документ, студенти.

Історія Києво-Могилянської академії (далі — КМА) — найважливішого наукового і навчального закладу України XVII–XVIII ст. — привертає в останні десятиліття все більшу увагу дослідників. Свідченням цього є насамперед фундаментальні енциклопедичні й довідкові видання, археографічні публікації¹. Однак архівосховища (архіви, відділ рукописів музеїв і бібліотек) зберігають ще чимало важливих джерел, які проливають світло на історію КМА, біографії її викладачів та спудеїв тощо.

Під час роботи над зібранням документів київських митрополитів XVII–XVIII ст. (перший том цього видання уже вийшов)² нам час від часу траплялися документи з історії КМА, і в цій статті подаємо частину з них, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Тут треба підкреслити, що головним завданням КМА була підготовка кадрів майбутнього духовенства України. І те, що її викладачі і спудеї одночасно були, наприклад, філософами (Ф. Прокопович), мовознавцями (М. Смотрицький), істориками (Ф. Софонович), поетами (Л. Баранович), юристами (А. Дубневич), перекладачами (Д. Нацинський), сходознавцями (С. Тодорський) і т. д., свідчить про велич КМА як науково-освітньої

установи і робить неспроможним стереотипне твердження совєцької пори про КМА і Церкву взагалі як осередок мракобісся.

Київські митрополити приділяли освіті духовенства велику увагу. Наприклад, Варлаам Ванатович, київський митрополит у 1722–1730 рр., у своєму указі від 13 (2) січня 1723 р. звертав увагу духовенства на освіту духовенства і на якість підготовки аколітів — кандидатів у священство³. У своєму указі від 28 (17) листопада 1723 р. він велів духовенству дбати про освіту своїх дітей («дітей своїх от младих их ногтей в первых страха Бжия и блгочестия научали, потом граммати и чтению некосноязычному сщеннаго писания обучали... Изучившихся добрі граммати и навикших искусному внимателному чтению бжественнаго писания без умедления прислать и отпускать в латинскаго учения искусство»). Якщо ж батьки не будуть присилати дітей «в латинские школы в научение», то їх будуть карати включно з позбавленням парафії. Митрополит закликав протопопів присилати в єпархію добре підготовлених аколітів. Якщо ж пришлють за хабар «идиотов и нечитайлов...неумелцов», то їх будуть суворо карати, навіть забороняти священнодіяти⁴. До цього ж закликав і його наступник св. Рафаїл Заборовський, київський митрополит у 1731–1747 рр. Його указ від 4 січня (21 лютого) 1735 р. наведено нижче (№ 3). Ця ж вимога щодо аколітів містилася і в його указі від 03.12. (22.11.) 1739 р.

¹ *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання* (Київ, 2001); *Києво-Могилянська академія в іменах, 1819–1924*, у 2 т., т. 1 (Київ, 2015); *Києво-Могилянська академія в іменах, 1819–1924*, у 2 т., т. 2 (Київ, 2016); Зінаїда Хижняк, *Ректори Києво-Могилянської академії, 1615–1817 рр.* (Київ, 2002); *Києво-Могилянська академія кінця XVII — початку XVIII ст. Повсякденна історія* (Київ, 2005).

² *Матеріали до Українського православного дипломатія XVII–XVIII ст.*, упоряд. Юрій Мицик, Ігор Тарасенко (Київ, 2024).

³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 301. № 603л. Арк. 128 зв.–129.

⁴ Там само. Арк. 179 зв.–181.

Першим документом цієї публікації за хронологією є лист гетьмана Данила Апостола до цариці Анни Іоаннівни від 25(14).01.1732 р. У ньому він підтримує прохання Заборовського і ректора КМА Амвросія Дубневича щодо ремонту будівель КМА і виплати платні (200 рублів) викладачам, яку видавали до смерті гетьмана Скоропадського з військового скарбу. Про ці ж 200 рублів згадувалося і в листі невідомої особи до Заборовського. У цьому листі йшлося про о. Григоровича, посланого до синоду, звідки його хотіли відправити до посольства в Лондон. Тут мова йшла явно про ієромонаха Вікарія Григоровича (р. н. невід. — до 05.10.1745), викладача КМА, економа Богоявленського Братського монастиря⁵. Під № 4 і 5 подано ще два листи 1735 р. згаданого вище Дубневича. У них він повідомляв про хід праці в Кодифікаційній комісії з укладання Кодексу українського права (Дубневич очолював цю комісію у 1728–1743 рр.). У листі префекта КМА Давида Нащинського 1740 р. до Заборовського (№ 6) містилася скарга на свавілля сербської солдатні на царській службі щодо спудеїв КМА. Варто сказати, що в дореволюційні та совєтські часи відносини між сербами та українцями ідеалізувалися, замовчувалися наприклад конфлікти між запорожцями та сербами, яких царський уряд поселив на землях Війська Запорозького (Новосербія, Слов'яно-сербія). Такого роду конфлікти бачимо і в тогочасному Києві. На жаль, генерал-губернатор цю скаргу не задовольнив (справа тут не так у сербах, як у потуранні діям солдатні владними структурами Російської імперії). Нащинський змушений був і через 10 років звертатися з цією ж скаргою вже нового митрополита — Тимофія Щербацького (№ 11), але невідомо, чи була розв'язана справа на користь КМА.

Низка документів (№ 7–10) стосується цікавого питання. Кілька студентів молодших класів звернулися одночасно до префекта і до митрополита з проханням призначити їм нового інспектора Стефана Голінковського (учня школи риторики) в зв'язку з тим, що колишній інспектор Йосиф Лазарев прийняв чернечий постриг. Ці клопотання збереглися, і їх наведено нижче. Загалом про ці клопотання до митрополита відомо⁶, але тут їхні тексти подаються повністю. У відповідь митрополит Тимофій через кафедрального писаря о. Антонія наказав надати довідку-характеристику на Голінковського і спудеїв-прохачів (№ 9), на що отримав відповідь від

префекта о. Георгія (№ 10). Через деякий час Голінковського було призначено інспектором. Додамо, що після закінчення КМА він прийняв чернечий постриг, став проповідником Софійського собору, а з 1767 р. — ігуменом Свято-Троїцького собору у Вітебську.

Під № 12 подано указ 1755 р. київського митрополита Тимофія Щербацького, який адресувався префекту і викладачу філософії Давиду Нащинському. Митрополита цікавило, які саме проводять філософські диспути. У приписці до указу містилося свідчення, що Нащинський проводить заняття з філософії, спираючись на працю Генріха Вінклера. Останній (Johann Heinrich Winkler, 1703–1770) відомий насамперед як фізик. Закінчив у 1728 р. університет в Лейпцігу, а з 1739 р. став професором філософії у цьому ж університеті, з 1742 р. — викладав там латинську й грецьку мови, а з 1750 р. став професором фізики.

Документи № 13–16 є типовими для цілої серії, яка зберігається в ІР НБУВ (майже 10 документів). Це листування кафедрального писаря з префектом, а потім ректором КМА, якими тоді були Давид Нащинський і Самуїл Миславський, майбутній київський митрополит. За дорученням митрополита Арсенія Могилянського писар направляє префекту чи ректору німецькі і французькі газети (митрополит їх випишував завдяки відомому культурному діячеві, вихованцю КМА Григорію Політиці⁷, який працював тоді перекладачем у Колегії іноземних справ). Префект або ректор доручали їх перекласти викладачам КМА, а потім переклади надсилали писарю для передання митрополиту.

Наступні три документи (№ 17–19) являють собою «доношення» і рапорт могилянців митрополиту Арсенія Могилянського. Перше з них (червень 1759 р.) студента філософії Власа Яновського стосувалося заготівлі дров для опалення бурси в зимовий період. Друге, підписане п'ятьма ієромонахами, в т. ч. кафедральним писарем Петром, стосувалося смерті викладача й ректора КМА Михайла (Манасії) Максимовича й обрання з авторів «доношення» нового викладача богослов'я. П'ять ієромонахів-кандидатів представляли характеристики на себе («мнінія»), які, на жаль, не збереглися. Третій документ (рапорт) ректора КМА Тимофія (Тарасія) Вербицького засвідчував отримання ним митрополичого указу щодо викладацьких кадрів КМА

⁵ *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.*, 153.

⁶ Так само, 310.

⁷ Митрополит Дмитрій (Рудюк) і протоієрей Юрій Мицик. *Київські митрополити XVII–XVIII ст.* Харків, 2018, 97.

з «прописанием, кому... в какой школе быть учителем».

Завершує цю публікацію «Росписание» на 1769/1770 навчальний рік лекцій зі вказівкою викладачів, які будуть їх читати (№ 20). Біографії більшості викладачів було надруковано у вищезгаданому енциклопедичному довіднику, але є й менш знані постаті. Наприклад, зазначено, що викладач Амвросій Буржинський (Бужинський) був раніше ієромонахом «базилианского ордена», тобто уніатом.

Документи публікуються за правилами передавання текстів Я. І. Дзири⁸. Підкресленим текстом позначені власноручні підписи, квадратними дужками — текст, якого бракує в документах через помилку копіюєста або дефект рукопису, знаком (...) — нерозбірливі слова.

Наведених документів небагато, але вони проливають додаткове світло на історичне минуле КМА, вказують на шляхи подальшого пошуку джерел в ІР НБУВ.

№ 1

1732, січня 25 (14). Глухів. Лист гетьмана Данила Апостола до цариці Анни Іоаннівни

«Поспешествующею млости всепресвітлейшой державнейшой великой гедрні Анні Іоанновні, императрици и самодержици всероссийской (далі йде царський титул. — Ю. М.)

Вашего императорского всепресвітлішого величества вірний подданий гетман Данило Апостол со всім Войском обоіх сторон Дніпра Запорожским падше пред всеавгустійшим вашего императорского величества маестатом у стопи ног монарших, всемирно до лица земли челом бю. Сего генвара 11 д. настоящего 1732-м году преосвещенный Рафаїл Заборовский, архиепсп киевский, галицкий и Маляя Росії, листом своїм чрез ректора и игумена мнстира Бгоявленского училищного киевского, иеромонаха Амвросия Дубневича писал ко мні, что в том мнстирі црков и школы здавна устроенные весьма обветшали и чтоб о возновленіи оних для ползи учащихся учинит мні рассмотрение. А помянутий ректор того училищного мнстира подал мні под именем вашего императорского величества челобитную, что як за прежних гетманов, так и за гетмана Скоропадского, на учителей и удовольтвования их издавано ежегодно по двісті рублев днг з скарбу войскового. Но по смерти гет-

мана Скоропадского означенная на содержание тїх учителей днжная дача за бывшой Малороссийской коллегии удержана и по нні с 1722 году не производится, а помянутое учителя, на честь Бжию и к ползи гсдрства в том учениі труждающіися, ниякого в награжденіи и доволствия своем опредѣления не иміют и претерпівают скудост. Которые же при том училищном мнстирі Бгоявленском братском маестности иміются, тие за скудостью грунтов не токмо к доволствию учителей, но и к содержанию братіи, в том мнстирі иміющоюся, не доволни и вышшепомянутая црковь Свто-Бгоявленская братская в тїх училищах будучая и самые школы в кровлі и в протчем за давностю и недовольством весьма обетшались, требуют починки. До около тїх училищ ограда каменная не достроена и колокольня не достроена. А всемлстивіишим вшего императорского величества указом 1730 году марта 17 д. состоявшимся, между протчими в ползу Российской имперіи учреждениями по достохвалному вшего императорского влчства наміренію повелено, як храми святаия, которые от скудости или иним коім образом обетшали, возобновлять, так и училища учредит и всіми потребными удовольтвовать. А в чем какое исправление надлежит учинит, о том представлять и требовать на то вашего императорского величества указу и во всем тшчаться, что принадлежит к болшей чести и хвалі Всемогущого Бга и даби на возобновление в оних училищах цркви, школ и протчие потребности вышшозначенные от 1722 году удержанные днги виданы были. Також на содержание учителей повсягодно издавано было днжное жаловане з скарбу войскового против прежнего обыкновенія. Просил он, ректор, чтоб я отписал вшего императорского величества в гсдрскую коллегию иностранных діл. А понеже превысочайшее вшего императорского влчства попечение о учрежденіи доволних и добрых училищ, в которых молодые люди не токмо в страсі Бжиі и в православном хрстіянском законно, но и во всяких других пристойних и гсдрству полезных науках воспитаны и обучены быт могут, явственнo ест з манифестов минувшего 1731 году декабря 17 д. учиненных, якие при высокомонаршой вшего императорского величества грамоті для публікації в Малой Росії того ж декабря мною получены. И тому ж я извѣстен, что за антецессоров моіх бывших гетманов вышшеписанные днги з скарбу войскового повсягодно в жаловане учителей по двісті рублев выдавались, токмо оные удержаны по состояніи бывшой Малороссийской коллегии без якого опредѣления, учителя тїх киевских школ узнают нужду. Также црков

⁸ Ярослав І. Дзира, «Вступ», у *Літопис Самовидця* (Київ, 1971), 39–42.

оного училищного мнстира и школы обетшали и требуют возобновления, на которые для строе-ния за тых (?) же гетманов чинено вспоможение дачею днг з оного скарбу войскового. Сего ради яко вышшеписанную оних училищ ректора с братиею поданную мні под именем вшего императорского влчства челобитную при всенижай-шом моем рабском пис[а]нії посылаю вшего императорского влчства в коллегію иностран-ных діл так, что по мнінию вишпоказанние днги надлежит против прежняго обыкновенія и оп-реділення, которые учителем оних киевских школ латинских по состоянию бывшой Мало-российской коллегіи удержани и не отдани видат на возобновление цркви и школ обетшалих. И впред («по прежде бывшему за антецессоров моих примеру» — ці слова закреслені. — Ю. М.) помянутим учителем для содержания их в жало-ване по двісті рублев ежегодно выдават з скарбу войскового («надлежит, покорніше представляя вшему императорскому влчству» — ці слова за-креслені. — Ю. М.) предаю в высочайшее вшего императорского влчства блгоразсмотрение и всемлстивійшее определение. При том скипе-тродержавную вшего императорского величе-ства десницу дхом лобызая, пребываю.

В подлінном подписано:

Вашего императорского всепресвітлійшого величества вірний подданий всенижайший раб и подножек Войска вашего ж императорского ве-личества Запорожского обоіх сторон Дніпра гет-ман Данило Апостол.

Генвара 14 д. 1732 году. Глухов».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 4. Оригінал)

№ 2

1735(?). Київ. Лист невідомого до київ-ського митрополита Рафаїла Заборовського

«О двух стах рублев, которых на содержание повсягодное киевобратских учителей из войско-вой генеральной канцелярії требовано, ежели, как чаю, по сие время о выдаче ничего нігді не определено, то я бы совітовал вашему преосв-щенству приказать страпать (!) честному отцу Викарию Григоровичу, приславши ему надлежа-щую о том инструкцию и точную с произведен-наго діла копию и свое, куда надлежит, а можно и в стійший правителствующий синод о том доно-шение. А онаго отца Григоровича, ежели по-сланный ея императорского величества из стій-шаго правителствующаго синода о невысилкі его указ уже не застал, можно будет и из пути взять в Санкт-Петербург, которому чрез все время, по-камест резолюция не воспослідует, будет в Не-

вском мнастирі готова и келія и пища. Ежели же он до помянутого указа из Киева не выслан, то однак не худо его или кого другого хотя нарочно выслать в Санкт-Петербурх для небезнадежнаго о том старания. А я, в чем возможно будет, спо-моществовать во всем готов».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 4. Того-часна копія)

№ 3

1735, січня 4 (лютого 21). Указ митрополи-та Рафаїла Заборовського

«Рафаїл Заборовский, Бжиею млстиею право-славный архиепскоп киевский, галыцкий и Малия Росії.

Вам, всечестным протопопам козелецкому Лазару, ніжинскому Стефану, борзенскому Фео-дору, батурынскому Мойсею, кролевецкой про-топопії правителям Александру Маковскому, Кирилу Биліцкому, глуховскому Алексію, преве-лебнійшим архимандритам ніжинскому Савві Шпаковскому, гамаліевскому Никодиму Лінкие-вичу, пречестнійшим игуменам козелецкому Феофану, максаковскому Гедееону, батуринскому Варсонуфію, глуховскому Никифору Бжие бла-гословение и нше архиерейское препославше, предлагаем:

Прошедшаго 1731 и 1734 годов посланни были указы наши архиерейские ко всім протопо-пам епархії ншей Киевской к дховним управите-лем, иміющим под своїм відомством приходские церкви, какое правильное и пристойное прому-щагося акколіти во презвитера повинно бит избрание, а по избранії присилки с презентами к нам, пастиреви, 1. при собранії парохиян реко-мендуючи какого члвка честнаго, постоянного и учителнаго в домі честном, а не в корчемницї, священникам седмим или у пятом, а за крайнею нуждою и далеким пути разстоянием, принамній трот (?), аще не міским, то по не [с]їлским бить непременно. А того бы священныци послї подпи-су парохиян согласующих на избираемаго акколі-ту подписувалися своеручно на том же презентї, рекомендуючи избраннаго в добронравії, в чте-ній искусна и священства достойна, совістно в самую правду без пристрастия, а на избранї акко-літи, не било бы каких неправостей, подкупу и подозрителства, бояс за неправость Бжия небла-гословения и нашего архиерейскаго. 2. Всяк про-топрезвитер по рекомендації писменной парохия-ян саморучно или за неуміетностью — крестами и присутствующих священников; за подписанием же должен избраннаго акколіта пробовать в чте-ній, а з рекомендації и других свидетелств. Уві-

дав его добрі, честное и неподозрительное состояние и в чтении искусство, об оном прислать нам, пастиреву, презента за рукою своею порядочные и объяснительные по формі указов наших прежде состоявшихся, изображая вся, коликих літ оной ставленник и какого чина и от каких родителей и до которого приходу промуется; в том приходи коликое число дворовое и по силі тих прежде от нас посланных указов двоїх тепер третьим сим нашим пастырским указом накріпко приказуем: всяк протопоп и кой-нибудь з духовных управителей, присилающий к нам, пастиреву, акколітов посвящения рады, таковым показанным порядком составляя об них презента и самага усмотрів, прислал бы в катедру нашу, как и в прежних указах наших архиерейских повеліно. К сему по трете подтверждаем аще же впред не таковым порядком и не по формі указов наших от кого з протопопов или управителей будут присилати акколіти (как явная против тіх наших пастырских указов от многих чинятся и еще неисправка) к нам в катедру для рукоположения, то ті акколіти всеконечно воспят, не получив желаемаго благословения, безділны, отсылатис будут, а протопопы и управители, не таким порядком присилающий, жестокому истязанию, извержению от своїх правлений и непоблажному штрафованию подлежатимуть конечно непременно, пастырско декларируем.

Дан з катедры нашей Киевской 1735 года февраля 21 дня.

Вышше именованный Рафаїл, архиепископ».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 60бл. Арк. 61–61 зв. Точасна копія)

№ 4

1735, липня 2 (червня 21). Москва. Лист ректора Києво-Могилянської академії архимандрита Амвросія Дубневича до київського митрополита Рафаїла Заборовського

«Ясне в Бгу преосщеннійший владыко.

Определенный от преосвещения вашего к переводному и сводному правных книг ділу по указу в Москву иного в извѣстие вшему ясне в Бгу преосвещенству писать не имію. Только доношу вашему преосвещенству, что за помощью Бжиею и вашим архипастырским благословением во означенном діле переводом окончили дві правные книги, статут и порядок, також и третьей книги Саксона немалую часть исправили и надіются, что совсім перевод намы будет окончен в прийдучом июлі мсці. Когда же оный перевод будет окончен, то намірены быть челом, гдѣ надлежит, о жалованіи, ибо многы з нашей компании

крайне уже оскудали и якая по челобитію учинится резолюция и по вступлении в свод, поспішно ли будет во всем діло ити или нѣт, о том преосвещенству вшому впред доносить долженствую. Поліцаюся навсегда вашему архипастырскому благословению и милости.

Преосвещения вашего нижайший слуга мнестра Бгоявленского училищного

архимандрит и ректор Амвросий.

Июня 21 д. 1735 года. Москва».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 24. Оригінал)

№ 5

1735, вересня 18 (7). Москва. Лист ректора Києво-Могилянської академії архимандрита Амвросія Дубневича до київського митрополита Рафаїла Заборовського

«Ясне в Бгу преосщеннійший влдко.

Получено 21 8bris. (дописано іншою рукою. — Ю. М.)

Мынувшего августа 5 дня получил я писание преосвещения вашего от 3 июля, а другое 20 д. августа ж, от 21 июля отпущенное. В которых за действительное пастырское желаемое благословение всякого блгопоспѣшества в произвожденіи переводного діла по премногу благодаря, ознаймую, что за помощью Бжиею и его ж преосвещения благословением переводом означенное нам діло окончили послѣдних чисел августа, а сводом начали. Но понеже в сводѣ надлежит о свободной надачи на мнастири и церкви положить артыкулы з прав, которыми малороссийский народ судится, а мирские в том спорят. Того ради в мніи своем 5 пункт написал я о том. Которого мніния копию преосвещенству вшему при сем посылаю, а оное мніние мое за рукою отослано в Глухов и якая оттудова з Глухова на оное мніние мое резолюция будет, не замедлю преосвещенству вшему донести. А нні при нижайшом моем поклонении блгопоспѣшество начатого труда в сводѣ от преосвещения вшего испросив блгословения, остаюся преосвещения вашего нижайший слуга мнастра Бгоявленского Киево-братского училищного архимандрит и ректор Амвросий.

Москва, сентябр[я] 7 дня 1735года».

Адреса: «Ясне в Бгу преосщеннійшому гспду кир Рафаїлу Заборовскому, архиеписпу киевскому, галицкому и Малыя Россіи, моему многомилостивому архипастыру и добродіеві».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 26. Оригінал. Записи нижче адреси іншою рукою: «п. киевского хранит пану реенту 1735 года от (?)

63» і на окремому аркуші: «Сентября 21 д. 1735 года писание от архимандрита и ректора киево-братского Амвросия о окончании им(?) діла, назначенного в Москві и о прочем»)

№ 6

1740, червня 12 (1). Київ. Скарга викладача Києво-Могилянської академії ієромонаха Давида Нащинського київському митрополиту Рафаїлу Заборовському

«Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшому кир Рафаїлу Заборовському, архиепископу киевскому, галицкому и Малыя России.

Милостивому архиpastырю моему покорнійшее доношение.

В прошлом 1737 году августа в послѣдних числѣх по милостивому вашего преосвященства архиpastырскому благопризрѣнію опредѣлен я, нижайший, в Академии вашего преосвященства киевской префектом, в котором послушании исправ[ляющего] должность префектовскаго звания, и доселѣ обрѣтаюсь.

На(...)*дабы мнѣ вашего преосвященства архиpastырскому благоразсмотрительному мощно было, при нижайшем моем поклонении и лобзании стоп пастырских, от онаго префектовскаго звания прошу меня мощо ученицы по квартирам находящиеся, кої оны наняли, терпят обиду и утѣснение от состоящих в нижнем городѣ Києві сербских гусаров в слѣдующем.

Оны сербские солдаты мимо опредѣленіе магистрата киевского находят на квартири, студентами нанятые, и студентов с квартир их выгонять только по одному тому, что им квартир, в которых студенты живут, нравятся, а в тѣх избах, которые им опредѣляются, становится не хотятъ. Между тѣм несносные пакости дѣлают, харчевные коморы отбивают для постановленія в них лошадей, служителей бьютъ студентских и похвалки дѣлают, что ежели студенты вскорости им мѣста на своей квартири не дадут, то они другой раз пришедши, насильно их выбросать и бить їх будут. С чего слѣдует явная противность высочайшимъ государственнымъ грамотам, в которыхъ велено, чтобъ никакова состоянія люди обид и озлобленія ученикамъ Академіи киевской не чинили. Того ради всенижайше вашего ясне в Бгу преосвященства прошу о милостивомъ Академіи вашей защищеніи.

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайший послушникъ Академіи киевской префектъ ієромонахъ Давидъ.

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 185–228. Арк. 66. Копія XIX ст.)

№ 7

1749, червня __. Прохання студентів КМА до префекта о. Георгія

«Пречестному Академіи нашей киевской префекту, ієромонаху Георгию, Бжия благословенія.

Настоящаго 749 года іюня 11 д. поданнымъ намъ доношениемъ ученикъ школы грамматики Петр Кашпуровскій да певчіе, ученики школы синтаксими Іоанн Злотковскій, и грамматики Григорій Яновскій да ученикъ школы аналогіи Федор Ревуцкій представляя, что бывшій у нихъ инспекторъ Іосифъ Лазаревъ в монаха постриженъ и в мнстрі обрѣтається, проэкспликовать же и новое что полезное в наставленіе кого иного себѣ и не имѣтъ, просили об опредѣленіи во инспектора имеющаго близъ ихъ в другомъ [инспекто]рі ретора именемъ Стефана Голінковскаго. По которому прошенію пречестности вашей онаго ретора Стефана Голінковскаго, добраго ученія и состоянія, онымъ дому нашего поддьякону Петру Кашпуровичу да пѣвчымъ Іоанну Злотковскому, Григорию Яновскому и Федору Ревуцкому в инспектора опредѣлить позволяемъ. Которому Голінковскому пречестности вашей притвердить, чтобъ онъ тшатный присмотръ и старатѣлство имѣлъ дабы вышпоказанніе ученики в ученіи прилѣжали и времени напрасно би малѣйше от ученія не оставляли.

1749 года іюня __д.»

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 19 зв.–20. Чернетка)

№ 8

1749, до червня 22 (11). Київ (?). Прохання студентів КМА до київського митрополита Тимофія Щербацького

«Ясне в Бгу преосвященнійший владыко.

Бывшій у насъ Іосифъ Лазаревич, котораго преосвященство ваше намъ, нижайшимъ, за инспектора опредѣлить соблагоизволили, а нніи отъ вашего преосвященства в монахи постриженъ, в монастирі уже обрѣтається. Проекспликовать же и новое, что полезное в наставленіе наше кому прире(...)* розказати теперь не имѣемъ. Безъ инспектора намъ, хотя и малое время к ваканціямъ (!), жити в малыхъ школахъ сущимъ, неприлично; який небудь в ученіи нашемъ чрезъ оное время при инспектору возможемъ имѣти успѣхъ. Есть тамъ в насъ другій дворъ, в которомъ живетъ реторъ именемъ Стефанъ Голінковскій, в ученіи добръ и постоянный, ибо и ретора дисципула имѣлъ. А время уже к ваканціямъ малое, з боку кого намъ

опреділити, нізачим. Того рады вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайше просим Стефана Голінковского на сие малое время за инспектора приказат нам определит не оставит.

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайшие рабы и подножки:

Ученик школы грамматики Петр Кашпуровский, поддиакон.

Ученик школы синтаксиса Иван Злотковский, півчий.

Ученик школы грамматики Григорий Яновский, півчий.

Ученик школы аналогії Феодор Ревуцкий, півчий».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 19. Оригінал. Записи на початку документа: «1749 иуня 11 д. Написат требование к отцу префекту о за-свидетельствовании о состоянии и учении ретора Голінковского и просителей всіх», «Записав, написать (?) указ к отцу префекту об определении показанного Голінковского инспектором»)

№ 9

1749, червня 21 (10). Лист-запит кафедрального писаря ієромонаха Антонія, написаний у зв'язку з указом митрополита Тимофія Щербацького

«По указу великаго гспдна ясне в Бгу преосщеннійшаго кир Тимофея Щербацкого, архиеписпа митрополита киевскаго, галицкаго и Малыя Россіи, архипастыра нашего, в Академіи киевской справясь, прислать в канцелярию его преосщенства извѣстие, ученик школы риторики Стефан Голінковский каковаго состояния и в учении надежды да ученики школ, а именно: синтаксисы Иоанн Злотковский, грамматики Петр Кашпуровский да Григорий Яновский (!), аналогії Феодор Ревуцкий какова ж в учениях своїх приліжания надежды и состояния

1749 год юня 10 –го дня.

Катедра́льный писар иєромонах Антоний».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 21. Оригінал)

№ 10

1749, не раніше червня 21 (10). Відповідь префекта ієромонаха Георгія, на вищенаведений лист

«Канцелярист Мойсей Кляві́нский.

По справки в Академіи киевской явилось, что Стефан Голінковский, риторики ученик, состояния доброго; ученик синтаксисы Иван Злотковский в учении средственен, однако мощно по нему

болшаго надѣяться успѣха, ибо нелинив и не нерадив. Ученик грамматики Петр Кашпуровский в учении за неприліжание плох, состоянием добр, Григорий Яновский в учении доброй надежды, состояния дитиноного, ученик аналогії Феодор Ревуцкий учении понятен, толко за хоробою немало в школу не ходил, состояния безподозрительного.

Свидѣтельствую иєромонах Георгий, префект».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 21. Оригінал)

№ 11

1754, не раніше лютого 26 (15). Київ. Скарга префекта Києво-Могилянської академії ієромонаха Давида Нашинського київському митрополиту Тимофію Щербацькому

«Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшему кир Тимофію Щербацкому, Бжиею млстію православному архиепископу, митрополиту киевскому, галицкому и Малыя Россіи.

Всенижайшее прошение.

Академіи вашего ясне в Бгу преосвященства ученицы по квартирам находящиеся, коі оны наняли, терпятъ обиду и утѣснение от состоящих в нижнем городе Киевѣ сербских гусаров в слѣдующем.

Оны сербские солдаты мимо определение магистрата киевского находятъ на квартири, студентами нанятие, и студентов с квартир их выгонять толко по одному тому, что им квартир, в которых студенты живут, нравится, а в тіх избах, которые им опредѣляются, становится не хотятъ. Между тім несносные пакости ділают, харчевные комори отбивают для постановления в них лошадей, служителей бьютъ студентских и похвалки ділают, что ежели студенты вскорости им міста на своей квартири не дадут, то они другой раз пришедши, насилно их выбросать и бить їх будут. С чего слѣдует явная противность височайшим государственным грамотам, в которых велено, чтоб никакова состояния люди обид и озлобления ученикам Академіи киевской не чинили. Того ради всенижайше вашего ясне в Бгу преосвященства прошу о милостивом Академіи вашей защищеніи

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайший послушник Академіи киевской префект иєромонах Давид».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 185–228. Арк. 66. Оригінал. Запис на початку документа: «1754 года февраля 15 д. записав, писат о сем же к (...)» вице-губернатору»)

№ 12

1755, квітня ____. Указ київського митрополита Тимофія Щербацького

«Пречестному академії нашій киевской префекту и философії учителю иеромонаху Давиду Бжия благословения при нашем архиерейском желая, предлагаем:

Понеже нам, пастыреві, неизвѣстно были ль [в] академії нашій в школі философії за преподавания оной пречестностию твоею какие диспуты, на каковых прежде часто было и мы присутствуем, яко нам на оного по прежнему обычаю, а паче долгу не доношivano. Для того пречестности твоей за получением сего пастырского нашего указа, буди были оные, то сколько раз, о чем и якого времени, нам репортовать; буди же не были, то для чего, тѣм же представить репорт, пастырско притверждаем

Из катедрі нашій митрополитанской Киевской 1755 года априля ____ д.

Іншою рукою: Устное было предложение о том его всечестности: на кое пред и было извинение словесно привнесенное на автора Генрика Вѣнклера, которого Institutiones philosophice universe о своей школі философії его всечестности префект Давид диктует своїм ученикам философам. И по тому автору диспут отправлять надлежащих всячески не в состояннїи. Того ради сего указа посылать сей (?) же ненадобно.

1755 года маія 10 д.».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 185–228. Арк. 14. Копія кінця XVIII ст.)

№ 13

1758, червня 23 (13). Київ. Лист кафедрального писаря ієромонаха Петра до ректора Києво-Могилянської академії архімандрита Данила Нащинського

«Высокопреподобнїйшїй гспдн Киевобгоявленского мнстра отец архимандрит!

Блгонадежный патрон мой.

Каковы вѣдомости на французком в шести, а на нѣмецком, діалектах в двенадцати секстерниках его высокопрсвом получени, оние с приказанія его высокопрсва для того, для чего и прежние отсилаеми были, при сем к вашему высокопреподобию посылаются. В прочем с преданностию моею пребываю.

Вашего высокопреподобія доброжелателнїшїй и всепокорнїй слуга иеромонах Петр, писар катедралнїй митрополиї Киевской.

1758 года юнїя 13 д. Из катедрї».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 50. Оригінал. Запис на маргінесі іншою рукою: «Послано чрез иеродиакона катедрального Фаддея юнїя 5»)

№ 14

1758, липня 29 (18). Максаківський монастир. Лист кафедрального писаря ієромонаха Петра до ректора Києво-Могилянської академії архімандрита Данила Нащинського

«Высокопреподобнїйшїй гспдн Киевобгоявленского мнстра отец архимандрит!

Какovie его высокопрсвом из Санкт-Петербурга, французкого в четирах, а нѣмецкого, діалектах в четиринадцати с екстерниках вѣдомости получени, оние с приказанія его высокопрсва ради того, для чего и прежние послани, при сем к вашему высокопреподобию прилагаются. В прочем при моей вашего высокопреподобія всегдашнем почитаннїи есмь.

Вашего высокопреподобія всегда послушнїй слуга и доброхот искреннїй иеромонах Петр, писарь катедралнїй.

1758 года юнїя 18. Из –под мнстра Максакковского».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 45. Оригінал)

№ 15

1758, вересня 15 (4). Київ (?). Лист кафедрального писаря ієромонаха Петра до префекта Києво-Могилянської академії о. С. Миславського

«Высокопреподобнїйшїй гспдн Академії киевскїя отец префект.

Его яснѣ в Бгу високопреосщенством сего сентября 2 полученнїе вѣдомости на діалектах нѣмецком под № 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, а на французком секстерников чтири под № 57, 58, 59, 60 и в двоїх листах с приложением (?) экстра-ординарных газетов, с приказанія его високопреосвященства для такова ж поступлем (!) и исполненія его високопреосства приказа как от мене таковыя ж вѣдомости к вашему высокопреподобию прежде сего («прошлого августа 29» — ці слова закреслені. Ю. М.) послани, прилагаются. В прочем при моем всегдашним искренним доброжелательством есмь и перебуду.

Вашого високопреподобія всеохотнїй слуга иеромонах Петр, писар катедралнїй митрополиї Киевской.

1758 года сентября 4 д.».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 66–67. Оригінал. Запис на окремому аркуші іншою рукою: «Послано чрез Григорія Якимова сентября 4 дня в 3 часу дня»)

№ 16

1758, грудня 25 (14). Київ. Лист кафедрального писаря ієромонаха Петра до префекта Києво-Могилянської академії о. Самуїла Миславського

«Высокопреподобнейший гспдн Академий киевския отц префект.

Сего декабра 7 д. его ясне в Бгу высокопреосщенством получение відомости на диалектах німецком десять под № 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, а на французком пять секстерников под № 82, 83, 84, 85, 86 с приказа-ния его високопреосвященства для такова ж по-ступления и исполнения его высокопреосщен-ства приказа как прежде мене таковые ж відомо-сти к вашему высокопреподобию посланы, прилагаются. В протчем пребуду.

Вашего высокопреподобия всекріпкий(...) доброхот и подножек иєромонах Петр, писар к[атедральный].

1758 года декабра 14 д.».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 79–80. Оригінал)

№ 17

1759, червня 24 (13). Київ (?). «Прошение» студента філософії Власа Яновського до київського митрополита Арсенія Могилянського

«Великому гспдну (далі йде митрополичий титул. — Ю. М.)

Всенижайшее прошение.

Ежегодно студенты, находящиеся в бурсі во время покупки плитов (!), получали из Сто-Софійской обители для топления печей зымнаго времени по сто колод. А сего года мая 23 дня хотя мы, нижайшие, и подавали прошение о том Киево-Софійского катедрального мнстра отцу намістнику, точию он того без блгословения вашего ясне в Бгу преосвященства не дерзнул учинить. Для того всенижайше просим вашего ясне в Бгу просвященства в означенном прошении нашем явит высокую свою архипастирскую милость.

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайшие рабы:

сениор бурсы ученик філософії Влас Яновский со всіми обрѣтающимися в оной».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 132–134. Автограф. Записи зверху документа: «Подано 1759 г. июня 13 д.», знизу — «Доношение от сениора с товариством с прошением для топления в холодное время изб ста колод 1759 года июня 13 д.». Запис на окремому аркуші: «1759 года июня 13 числа. По доношению сениора бурса-

цкого с товариством с прошением для топления в зимнее время изб с кафедрального монастыря выдачи ста колод»)

№ 18

1759, липня __. Київ. «Доношение» пятих ієромонахів київському митрополиту Арсенію Могилянському

«Великому гспдну ясне в Бгу преосщеннійшему кир Арсению Могилянскому, Бжиею млстию православному архиепспу митрополиту киевскому и галицкому и Малыя Россіи

Всенижайшее прошение.

За силу собственноручной вашего ясне в Бгу преосвященства поміти на доношеніи Академий киевския префекта и философий учителя иєромонаха Самуїла да Киевобратского училищного монастыра намістника иєромонаха Варлаама о умертвii оного Киевобратского училищного монастыра Академий киевской ректора и бгословий учителя Манассий Максимовича, подписаной тако: избрав кон(...) в то де достаточного или и двоих потребовав мнiния и от учителей предложитъ каковы в оного Киевобратского училищного монастыра архимандрита Академий киевской ректора и бгословий учителя от нас, нижеподписавшихся, избраны кандидаты и за востребованием и от учителей с избранием тiх кандидатов присланы мнiния. Они при сем вашему ясне в Бгу преосвященству в разсмотрение блгопочтеннійше представляем.

Вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайшие послушники:

Киевовидубицкого мнстра игумен иєромонах Антоний.

Кадедральный намістник иєромонах Лука.

Игумен иєромонах Досифей.

Писар катедральный иєромонах Петр.

Катедральный проповідник иєромонах Павел».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 130. Автограф)

№ 19

1769, лютого 6 (січня 26). Київ (?). Рапорт архімандрита і ректора Тарасія Вербицького київському митрополиту Арсенію Могилянському

«В духовную митрополиі Киевския конси-сторию от Академий киевской о получении и исполнении указа репорт

Ея императорскаго величества указ и з духовной митрополиі Киевския консисторій под № 14 сего 1769 года генваря от 14 дня по резолюцій его ясне в Богу преосвященства состоявшийся с

имянным в оном указі прописанием кому в Академії киевской в какой школі быть учителем и кому болшую и малую инструкцию преподавать, сего года генваря 25 д. в Академії киевской получен, за силу коего указа иміет быть и с получением учинено.

1769 года генваря 26 д.

Тарасий, архимандрит киево-братский и ректор».

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 146. Оригінал. Запис зверху документа: «Подано 1769 года генваря 26 д.»)

№ 20

1769, вересня 12 (1). Київ. «Росписание» на 1769/1770 навчальний рік лекцій з інструкції

«Росписание кому в какой имянно школі быть учителем, також кому болшую и малую инструкції преподавать сего 769 года сентября от 1 числа 1770 года июля по 15 число.

В богословії.

Киево-братского училищного монастыря архимандриту и ректору Тарасию Вербицкому.

В философии

Академії префекту иеромонаху Никодиму Панкратиеву.

В риторикі.

Иеромонаху Кассиану Лехніцкому при содержанії и наблюдении студентской конгрегационной церкви и при обучении болшой инструкції.

В поетикі.

Ивану Самойловичу, ему ж и немецкую школу учить по прежнему.

В синтаксисі латинской.

Иеромонаху Амвросию Диновскому.

В граматикі латинской.

Иеродиакону Иоанну Островскому, ему же и суперинтендентом над бурсою быть и новособираемую библиотеку бурсацкую в надлежащем порядкѣ содержать.

В инфимі.

Иеромонаху Иринарху Базилевичу, ему ж преподавать и меншую инструкцію.

В аналогії.

Иеродиакону Феодосию Стефановичу по-прежнему.

В еврейской нареченной школі.

Антону Злотковскому по-прежнему.

В французской школі.

Василию Ступницкому по-прежнему.

Польский язык и арифметику.

Бывшему базилианского ордена иеромонаху, а нні грекороссийской церкви присоединенному, Амвросию Буржинскому по-прежнему.

Сие росписание в волю и благоразсмотрению посвященішого архипастыря своего подписавшийся предает 1769 года сентября__ и дня.

Тарасий, архимандрит киево-братский и ректор.

Резолюция его посвященства собственноручная:

1769 года октября 28 д. по сему росписанию назначенным труд свой продолжать благопоспішно да пособствует исчитавий множество звѣзд и всѣм нам имена нарицающа.

(ІР НБУВ. Ф. 517л (Муз. 816). Арк. 145. Тогочасна копія)

Bibliographic References

- Dmytrii (Rudiuk), mytropolyt, & Yurii Mytsyk, protoierei. *Kyivski mytropolyty XVII–XVIII st.* Kharkiv, 2018.
- Dzyra, Yaroslav Ivanovych. “Vstup.” In *Litopys Samovydsia*, 39–42. Kyiv, 1971.
- Khyzhnak, Zinaiida. *Rektory Kyievo-Mohylianskoi akademii, 1615–1817 rr.* Kyiv, 2002.
- Kyievo-Mohylianska akademiia kintsia XVII — pochatku XVIII st. Povsiakdenna istoriia. Zbirnyk dokumentiv.* Kyiv, 2005.

- Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.* Entsyklopedychne vydannia. Kyiv, 2001.
- Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, 1819–1924.* In 2 t. T. 1. Kyiv, 2015.
- Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, 1819–1924.* In 2 t. T. 2. Kyiv, 2016.
- Materialy do Ukrainskoho pravoslavnoho dyplomotariia XVII–XVIII st.* Uporiad. Yurii Mytsyk i Ihor Tarasenko. Kyiv, 2024.

Y. Mytsyk

FROM THE LIFE OF THE KYIV-MOHYLA ACADEMY IN THE 1730s–1760s

This publication presents 20 archival documents from the 1730s–1760s relating to various aspects of the history of the Kyiv-Mohyla Academy that have not previously attracted the attention of researchers. The accompanying text provides a brief analysis of these documents and presents data on unknown pages of the Academy's history, such as conflicts between Serbian soldiers and students, as well as information on the biographies of teachers and students.

Keywords: clergy, Church, education, document, students.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 14.03.2025

УДК 94:[351.746.1:27-726](049.32)
DOI: 10.18523/2617-3417.2025.8.131-135

Шліхта Н. В.

ПРО ЄПИСКОПІВ-АГЕНТІВ, ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ І КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Рецензія-огляд: Роман Скакун. Агентура НКВС-МДБ-КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 360 с.

У рецензійній статті проаналізовано монографію львівського історика Романа Скакуна, що вийшла друком у видавництві УКУ 2025 року. Монографія, чия назва обіцяє сенсаційне викриття агентури радянських спецслужб у середовищі православного єпископату у 1940–1960-х рр., піднімає низку конкретних і загальнішого характеру питань з історії РПЦ радянського періоду, вводить до наукового обігу раніше не відомі документи з фондів ГДА СБУ. Від характеру контролю радянських спецслужб над церковним середовищем до витоків сучасної РПЦ. Від різноманіття моделей поведінки єпископів-агентів до їхніх особистих історій, мотивацій і характерів. Від періодизації офіційної радянської політики в «релігійному питанні» до засадничих джерелознавчих питань. Усі ці питання порушуються автором, спонукають до дискусії і додають до нашого наукового знання і про діяльність радянських спецслужб, і про життя Церкви у СРСР.

Ключові слова: Роман Скакун, Російська православна церква, СРСР, НКВС-МДБ-КДБ, «возз'єднання», «уніати», хрущовська антирелігійна кампанія.

Не буде перебільшенням сказати, що книжка Романа Скакуна, яка вийшла друком у видавництві Українського католицького університету, давно очікувана серед дослідників історії Церкви радянського періоду. Адже, як нагадує автор, ще з часів горбачовської гласності та «архівної революції» «твердження про співпрацю частини вищого духовенства з радянськими органами безпеки... стали банальністю» (с. 8). А насправді, і задовго до цього: «Тези про священнослужителів з “погонами під рясами” регулярно звучали не тільки в колах закордонної чи внутрішньої православної опозиції, а й у середовищі конкуруючих з РПЦ і переслідуваних в СРСР конфесій, таких як римо- чи греко-католики, або наприклад, у пропагандистських матеріалах українського націоналістичного підпілля середини 1940-х» (с. 8). Попри це, попри численні витoki інформації про агентуру радянських спецслужб у середовищі православного єпископату, попри обережне визнання фактів співпраці

з уст їх самих¹, ґрунтованої на джерелах картини цієї співпраці ми досі не знаємо. Наявні ж згадки про факти такої співпраці залишаються фрагментарними і часто мають яскраво виражений сенсаційний характер.

Тим-то багаторічне скрупульозне дослідження львівського історика Романа Скакуна, який із 2022 року захищає Україну в лавах ЗСУ, є настільки затребуваним. Як і в попередніх своїх публікаціях², автор показує, що «розсекречені документи можуть явити нам картину значно цікавішу й несподіванішу, ніж будь-які фантазії конспірологів» (с. 298). Рецензована монографія

¹ Див. наприклад резонансне інтерв'ю тодішнього очільника Українського екзархату і у подальшому патріарха УПЦ-КП Філарета (Денисенка): Інна Кузнецова, «Філарет про Собор, конкурентів Епіфанія і шантаж КДБ», *Radio Свобода* (22 грудня 2018), дата звернення 5 квітня 2025 р., <https://www.radiosvoboda.org/a/29669985.html>.

² Особливо ґрунтовною є публікація: Роман Скакун, «“Сторож братові своєму”: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1942 роках», *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* 8 (2018): 72–189.

стала результатом багаторічної дослідницької роботи із виявлення та опрацювання документів підрозділів НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ УРСР, розпорошених у різних фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Зважаючи на характер збереженої джерельної бази, автор звужує свій хронологічний фокус до 1939–1964 рр., цілком обґрунтовано зауважуючи, що йдеться про період формування тієї РПЦ, яку ми знаємо по сьогодні, — «вкрай авторитарної, вертикально інтегрованої організації», «цілковито ізольованої від громадсько-політичного життя», у якій «чинник зовнішній, державна влада, домінує як ніколи тотально» (с. 53).

Книжка складається з трьох основних розділів, структурованих за хронологічним принципом. Наведений наприкінці «Покажчик імен та псевдонімів» (с. 347–357), унікальні світлини більшості згаданих єпископів-агентів, копії чисельних секретних документів доповнюють фактажно насичений текстовий матеріал, допомагаючи читачеві легше його сприймати. Розлогі цитати з архівних документів, втім, виправдані, зважаючи, що вперше вводяться до наукового обігу. Максимальна увага до деталей, що має своїм наслідком насичення тексту великою кількістю імен, подій і дат. Попри сенсаційний характер назви, як бачимо, йдеться не про популярне видання для широкої аудиторії.

Перший розділ «РПЦ в УРСР у 1939–1941 роках: інструменталізація без лібералізації» (с. 21–48) є найменшим за обсягом, хоча і присвячений важливому періоду в житті РПЦ в радянській державі. Адже цей період позначає поступовий, зумовлений геополітичними змінами, перехід від повного винищення Православної церкви до її використання в інтересах радянського керівництва. Наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. ішлося не про «хитрі агентурні комбінації», а про «брутальний і безхитрісний курс на масове закриття церков та репресування духовенства» (с. 23), як зазначає автор. Адже хоч би як декларувало керівництво РПЦ свою лояльність радянській владі, сталінське керівництво не бачило для себе жодної користі від збереження церковної структури, а тому усіма методами прискорювало настання «безрелігійного раю», обіцяного ще Марксом. Напередодні підписання пакту Молотова — Ріббентропа чотири чинні ієрархи Церкви поширювали свою юрисдикцію приблизно на 300–400 зареєстрованих церков у межах СРСР і, як показує дослідження, були мало готовими до тієї реальності, яка постала після приєднання західноукраїнських і західнобілоруських теренів у вересні 1939 р. У цій новій реальності сталінське керівництво вперше поба-

чило можливості використання Патріаршої церкви як інструменту ліквідації «націоналістичних» Церков — Польської православної церкви і, потенційно, Української греко-католицької церкви. Тоді-то НКВС УРСР і почало перейматися створенням агентурної мережі серед «церковників», щоб «організувати широку розложенську роботу среди церковно-сектантського активу», українських автокефалів та «уніатів» (с. 29).

Цей початковий період співпраці, як показує автор, був максимально проґрашним для православної ієрархії. З одного боку, ця інструменталізація не призвела до хоча б часткової лібералізації державної політики щодо Православної церкви: жорстокі репресії тривали до 1943 р. включно (с. 46). З іншого — «діяльність високопоставлених церковників-агентів в інтересах НКВС-НКДБ не лишалась непоміченою серед духовенства і віруючих», як власне православних (російських, українських), так і греко-католицьких (с. 47–48). Це суттєво підривало їхній авторитет і, зокрема, сприяло формуванню серед українських греко-католиків образу РПЦ як державної неканонічної структури, де «наверху стояли кагебісти все»³. Останнє стане суттєвою перешкодою для реалізації державного плану «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ після завершення Другої світової війни.

Найоб'ємнішим є другий розділ монографії «Епоха сталінського “конкордату” (1943–1957): конспіративна симфонія», що пояснюється тим, що саме в цей період на Православну церкву покладалась максимальна кількість «агентурних» і не тільки завдань у межах часткової лібералізації державної релігійної політики. Остання стала реакцією на масштабне релігійне відродження під німецькою окупацією та складовою повоєнних геополітичних амбіцій Сталіна. Порівняно добра збереженість джерельної бази дає змогу авторові не тільки подати 20 (!) агентурних характеристик ієрархів, які на той час посідали різні кафедри в межах Українського екзархату РПЦ, а й максимально можливо реконструювати загальну картину церковної агентурної мережі. Завдання, що їх виконували (чи намагались виконувати) органи безпеки через своїх агентів, принципи підбору кандидатів, особливості вербування і комунікації, ефективність і результати співпраці — усе це викладено на 160 сторінках тексту (с. 49–210).

Важливою символічною дією, що позначала зміну сталінської політики щодо Православної церкви, стало заснування спеціальної інституції,

³ Див. наприклад: Наталя Шліхта, «Пізнаючи Іншого: галицькі греко-католики про Російську Православну Церкву в першій половині XX ст.», *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* 8 (2018): 22–24.

що мала займатися релігійними питаннями, — Ради у справах РПЦ; для взаємодії з іншими релігійними інституціями було створено Раду у справах релігійних культів. Попри специфіку діяльності цих інституцій, розуміння ними своїх завдань, характеру взаємодії із церковним середовищем⁴, безумовно йшлося про справді важливу зміну — переведення існування релігійних інституцій у більш-менш легальну площину. Діяльність цих інституцій, об'єднаних у 1965 р. в Раду у справах релігій, знайшла своє відображення у масштабному джерельному комплексі («фонді уповноважених Ради»), що досі залишається основним для дослідників церковного життя в радянській державі, навіть попри усвідомлення останніми його обмежень. Паралельність діяльності Ради у справах РПЦ і структур НКВС-МДБ-КДБ у питанні реалізації державної політики щодо Церкви, характер взаємодії між ними, так само, як співвідношення джерельної інформації, спродукованих цими двома структурами, є однією з наскрізних тем монографії.

Важко не погодитися із неодноразово висловленим твердженням автора про те, що без залучення документів радянських спецслужб дослідник не може відповісти на всі запитання, що стосуються життя Православної церкви в радянській державі: «Дослідник повинен завжди усвідомлювати неповноту картини, яка вимальовується з наявних “офіційних” джерел» (с. 397). Однак маю змінити акценти: проведене дослідження ілюструє комплементарність, взаємодоповнюваність різних джерельних комплексів: «секретного» — створеного органами безпеки, «офіційного» — створеного Радою у справах РПЦ та іншими структурами, залученими до здійснення контролю над церковним життям⁵, і «неофіційного» — его-свідчень та усноісторичних свідчень як тих, хто контролював, так і передовсім тих, кого контролювали.

Особливо яскраво це бачимо із портретних замальовок, наведених у цьому розділі. Адже той чи той ієрарх з'являється на сторінках лише тією мірою і в той період свого життя, коли був завербований спецслужбами. Ба більше, тільки тоді, коли та чи та агентурна справа зберіглася після чисельних «чисток» архівів спецслужб від смерті

Сталіна до перебудови. Роман Скакун цілком свідомий цього обмеження, зазначаючи про фрагментарність збережених матеріалів, які не дають можливості подати вичерпну характеристику діяльності того чи того єпископа-агента, а лише описати їхню співпрацю з органами спецслужб у конкретний хронологічний період (с. 67–68).

А те, наскільки такий «мозаїчний портрет» (за висловом автора) буде неповним і таким, що інколи залишає більше запитань, аніж дає відповідей, яскраво видно на прикладі портретів єпископів-агентів з «уніатів» — Григорія (Закаляки) та Миколая (Юрика). Інформація про першого обривається 1959 роком, і читач не дізнається, наприклад, про те, що єпископ Закаляк був підписантом одного із найбільш виразних протестних документів із середовища православного єпископату — звернення 1965 р. до патріарха Алексія (Сіманського) авторства архієпископа Калузького Гермогена (Голубєва)⁶. А цей факт, безумовно, змушує під інакшим кутом оцінювати його «агентурну» діяльність. Так само, лише самі агентурні документи аж ніяк не дають змоги зрозуміти, чому митрополит-агент Миколай (Юрик) мав «добру» репутацію серед галицької громадськості, вважався прихильником католицизму, а підпільні греко-католицькі священники навіть відправили панахиду по його смерті у 1984 р. (с. 173–174). Розв'язати цей видимий парадокс дають можливість лише інші джерельні комплекси, згадані вище⁷.

Для оцінки агентурної діяльності православних єпископів важливо пам'ятати, що з моменту завершення Другої світової війни ті завдання, які ставились перед ними радянськими спецорганами, цілком вписувались в «офіційне» розуміння діяльності Православної церкви загалом та її єпископату зокрема, трансльованого і Радою у справах РПЦ, і патріаршим керівництвом у Москві. Автор неодноразово на цьому наголошує, хоча і не робить із цього висновків ні щодо взаємодоповнюваності «секретного» і «офіційного» джерельних комплексів при дослідженні життя Церкви, ні щодо необхідності максимально критично і комплексно підходити до оцінки статусу «агента», коли йдеться про того чи того єпископа. Адже незалежно від того, був він завербованим чи ні, одразу після війни православний єпископ мав, мовою документів, «впорядковувати релігійне життя і церковну мережу», боротися «з розколами і схизмами», себто українськими автокефальною та автономною Церквами, із «сектами», з «уніатами», а також максимально заанга-

⁴ Tatiana Chumachenko and Edward E. Roslof, *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years* (London: Routledge, 2002); Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.* (Харків: Акта, 2011), 80–94.

⁵ Одним із яскравих прикладів є нещодавня дисертаційне дослідження Андрія Ферта, яке розкриває джерельний потенціал «добровільних» помічників уповноважених Ради у справах релігій у 1960–1980-х рр. — комісії «сприяння дотриманню законодавства про релігійні культи»: Андрій Ферт, «Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968–1989)» (Дис. ... доктора філософії, НаУКМА, Київ, 2023).

⁶ Докладніше див.: Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 150–151, 351–356.

⁷ Про діяльність митрополита Миколая (Юрика) див.: Там само, 351–365.

жуватися до просування радянського порядку денного через церковні структури на закордон. Натомість, із початком широкомасштабної хрущовської антирелігійної кампанії завдання дещо змінилися. «Впорядкування релігійного життя і мережі» і далі так називали, але йшлося вже про масові закриття церков і монастирів і зняття з реєстрації занадто активних священників. Боротьба зі «схизмами» і «ліквідація унії» плавно еволюціонували в боротьбу із підпіллям — греко-католицьким і православним. А зовнішньополітичні завдання набули особливої ваги, зважаючи на часткове «привідкриття» «Залізної завіси» в контексті політики розрядки, впроваджуваної Хрущовим. Церковна рутинна зазнала особливих змін із початком кампанії: документи, проаналізовані автором, зайвий раз показують, що єпископські функції мали зводитись до бездіяльності — «не рукопокладати, не призначати, не давати рекомендацій вступникам, не підтримувати фінансово слабосилі парафії, не скаржитися в церковні та світські інстанції на дедалі дужчий тиск влади» тощо (с. 232).

Коли йдеться про оцінку статусу «єпископа-агента», то хоча Роман Скакун і не робить вичерпних висновків із проаналізованого матеріалу, його портретні замальовки дають можливість читачеві самому зробити такі висновки. Один із найважливіших, на мою думку, полягає в тому, що сам факт вербування єпископа радянськими спецорганами жодним чином не визначав його подальшу долю, не ставив його автоматично «по той бік історії». Як влучно зазначив Володимир В'ятрович на презентації книжки, що відбулась на Книжковому арсеналі 1 червня 2025 р., «усі думають, що вербовка — це кінець історії. А це не так». Завербовані єпископи могли з різних мотивів виконувати усі покладені на них завдання. І, як показує уважне ознайомлення із діяльністю єпископів-агентів, таких була меншість. Вони могли залишатися максимально пасивними, виконуючи усі поставлені перед ними завдання лише суто формально: тут дуже влучним є слова про винятково «паперову боротьбу» з усіма ворогами радянської влади, що належать Володимирі Пащенку⁸. Або ж використовували свій статус агента винятково у власних інтересах.

Однак були й такі — і, як показує автор, їх була далеко не меншість, — які ставали дуже проблемними для радянських спецслужб. Агентурна співпраця з такими, як мінімум, не налагоджувалась або, як варіант, вчорашній єпископ-агент уже завтра зазнавав переслідування

за свою діяльність на захист інтересів Церкви. Яскравими прикладами для ілюстрації такої траскторії «співпраці» є долі єпископів Феодосія (Ковернинського) і Андрія (Сухенка). Перший, як визнають автори агентурних документів, «не виправдав покладених на нього сподівань» (с. 115–118), а, як показує ширший джерельний комплекс, у 1960–1970-х рр. і взагалі долучався до відкрито опозиційних акцій у середовищі РПЦ⁹. А другий починав як цілком лояльний чернігівський єпископ, що проводив «правильну лінію» з усіх питань церковного життя, а завершив, будучи засудженим до восьми років ув'язнення за матеріальні зловживання і «мужеложество» (с. 260–262). Не потрібно зайвий раз пояснювати, що приховували радянські документи за відповідними формулюваннями.

Можливо, найбільш показовою у цьому контексті є діяльність формальних очільників «возз'єднаної» акції, колишніх греко-католицьких священників, які спершу були завербовані спецслужбами, вже як агенти були висвячені на православних єпископів і стали першими очільниками «возз'єднаних» єпархій, — єпископів Михайла (Мельника) і Антонія (Пельвецького) (с. 142–162). І тут агентурні документи чудово доповнюють картину їхньої діяльності, що постає на сторінках документів обох Рад та з усної історичної свідчень з архіву Інституту історії Церкви УКУ¹⁰. Адже показують, як винятково формально вони розуміли «возз'єднання» з РПЦ, як заховували свою конфесійну та національну ідентичність, оберегали греко-католицькі обряди і традиції та максимально дистанціювалися від православних.

Я уже зверталась і до останнього розділу монографії, присвяченого хрущовській антирелігійній кампанії 1958–1964 рр., яку Скакун чомусь окреслює лише як атеїстичну — «Випробування лояльності: православний єпископат у добу хрущовської атеїстичної кампанії» (с. 211–270). Зміна державної політики, яка на позір була дуже радикальною — від сталінського «порозуміння» з РПЦ до масштабної хвилі антирелігійних переслідувань, — скорегувала бачення єпископських функцій, у тому числі агентурних. Ба більше, йшлося не лише про зміну політики і агентурних завдань, а й про поколіннєву зміну: між тими, то народився до 1917 року та/чи поза межами СРСР, і тими, які обійняли єпископські кафедри у 1960-х рр. Останні були вихованцями радянських шкіл, лояльність яких до влади уже

⁸ Володимир Пащенко, *Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів* (Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, 2002), 251–252.

⁹ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 154–160; Natalia Shlikhta, “Portraits of Two Bishops Defending Their Dioceses: A Study of the Orthodox Episcopate in Postwar Soviet Ukraine,” *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 55, no 3–4 (2014): 329–358.

¹⁰ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 334–351.

за визначенням не викликала жодних сумнівів (приклад майбутнього очільника Українського екзархату РПЦ Філарета (Денисенка) є тут одним із найпоказовіших). Автор окреслює їх як «агентів-ліквідаторів», «просунутих органами безпеки в єпископат в роки хрущовської кампанії для виконання завдань, до яких виявились неготові декотрі з архиєреїв давнішнього, повонного “призову”» (с. 232).

Розлогі «Висновки» (с. 271–298) дають змогу авторові додатково проартикулювати наскрізні свої тези: про важливість розсекречених агентурних документів для розуміння церковного життя у СРСР і витоків сучасної РПЦ; про «різні біографічні типажі й різні моделі поведінки» тих, кого ми звично зводимо до спільного знаменника як «агентів КДБ» (с. 281); про те, що

(позірна, як інколи і реальна) лояльність до влади автоматично не детермінувала того, як той чи той єпископ поводитиметься, посівши кафедру. Можу тільки цілком погодитись із усіма цими висновками.

Розсекречені документи радянських органів спецслужб можуть створювати сенсації, використовуватись для викриття і цькування тих, хто запламував себе як «агент». А можуть ставати серйозним підґрунтям наукового дослідження, висвітлюючи важливі й досі мало знані аспекти життя у Радянському Союзі, в тому числі життя Церкви, надаючи цінний й інакше недоступний фактаж, конче необхідний для реконструкції цілісної картини. Чудовою ілюстрацією останнього підходу є рецензована монографія Романа Скакуна.

Bibliographic References

- Chumachenko, Tatiana, and Edward E. Roslof. *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years*. London: Routledge, 2002.
- Fert, Andrii. “Praktyky derzhavnoho kontroliu and pravoslavnyym hromadamy Kyieva (1968–1989).” PhD dissertation, National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv, 2023.
- Kuznietsova, Inna. “Filaret pro Sobor, konkurentiv Epifaniia i shantazh KDB.” *Radio Svoboda*. 22 hrudnia 2018. Accessed April 5, 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/29669985.html>.
- Pashchenko, Volodymyr. *Hreko-katolyky v Ukraini: vid 40-kh rokiv XX stolittia do nashykh dniv*. Poltava: Poltavsky derzhavnyi pedahohichnyi universyter imeni V. H. Korolenka, 2002.
- Shlikhta, Natalia. “Piznaiuchy Inshokho: halytski hreko-katolyky pro Rosiisku Pravoslavnu Tserkvu v pershii polovyni XX st.” *Kovcheh. A Journal of Church History* 8 (2018): 20–33.
- — —. “Portraits of Two Bishops Defending Their Dioceses: A Study of the Orthodox Episcopate in Postwar Soviet Ukraine.” *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 55, no 3–4 (2014): 329–358.
- — —. *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh — pochatok 1970-kh rr*. Kharkiv: Akta, 2011.
- Skakun, Roman. *Ahentura NKVS-MDB-KDB u pravoslavnomu iepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvaniia, funktsii, modeli povedinky*. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2025.
- — —. ““Storozh bratovi svoiemu”: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyshchi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1942 rokakh.” *Kovcheh. A Journal of Church History* 8 (2018): 72–189.

N. Shlikhta

ON BISHOP-AGENTS, DOCUMENTS OF SOVIET SECURITY SERVICES, AND A COMPREHENSIVE APPROACH TO STUDYING THE CHURCH IN THE SOVIET STATE

Review: Roman Skakun. The NKVD-MGB-KGB agency in the Orthodox episcopate in Ukraine (1939–1964): formation, functions, and behavior models. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2025. 360 pp.

This review article examines a monograph by Lviv historian Roman Skakun, published by the Ukrainian Catholic University Press in 2025. The monograph, whose title promises a shocking exposé of Soviet secret agents within the Orthodox episcopate in the 1940s–1960s, addresses a range of specific and broader issues about the history of the Russian Orthodox Church during the Soviet era. It also introduces previously unknown documents from the archives of the Security Service of Ukraine for scholarly review. Topics include the extent of Soviet security service control over the church environment, the origins of the present-day Russian Orthodox Church, the variety of behavior patterns among bishop-agents, their personal histories, motivations, and character traits, as well as the timeline of official Soviet policies on the “religious question” and key source-related issues. The author raises all these topics, encouraging discussion and enriching our scholarly understanding of both the activities of Soviet secret services and the life of the Church in the USSR.

Keywords: Roman Skakun, the Russian Orthodox Church, USSR, NKVD-MGB-KGB, “reunification”, the “Uniates”, the Khrushchev antireligious campaign.

Любавський Р. Г.

РАДЯНСЬКЕ: У ПОШУКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Рецензія: Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet “I” and Soviet “We” Between Ideology and Reality : колективна монографія / заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної. Київ: Дух і Літера, 2024. 238 с.

Основою рецензованого видання є дослідження і ремарки, обговорені на Міжнародній конференції «Радянське “я” і радянське “ми” між ідеологією і реальністю», що відбулася в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 24–26 червня 2021 року. Наталя Шліхта, як організаторка конференції і редакторка видання, зазначає, що тоді учасники конференції зосередили увагу на проблемах «конструювання індивідуальних та колективних ідентичностей в радянському суспільстві, різниці між задекларованими та реальними повсякденними практиками, переосмислення радянського на сучасному етапі»¹. Сьогодні ці проблеми не втратили своєї актуальності для українського суспільства та академічного середовища. Навіть більше, після широкомасштабного російського вторгнення вони стали визначальними. У передмові до видання Наталя Шліхта ставить епістемологічне запитання: «Чи маємо ми моральне право займатися радянською історією?». Розмірковуючи на цю тему, пані Наталя звертає увагу на виклики, що постають перед дослідниками радянської історії в Україні: «виявити свою громадянську позицію, свою українськість, а тому “засудити” радянське, “відмежувати” чітко історію українську від радянської і не досліджувати останню як “імперіалістичну”, “репресивну”, “тоталітарну”, зрештою, “не-свою”?»². Чи залишитись вірним принципам і стандартам професії, досліджувати минуле у його розмаїтті? Аргументом на користь ствердної відповіді на друге питання є переважний російськоцентризм у радянських студіях у західній академії, яскравим прикладом якого є відома стаття Шейли Фіцпа-

трік³. І саме тому пошук української перспективи у дослідженні радянського визначено як основне завдання цієї книжки⁴.

Праця містить дослідницькі тексти, об’єднані у два розділи (рубрики) — «Людина в радянській державі: пропагований ідеал, механізми творення, реалії повсякдення» і «“Нова культура”: Проекти та їх втілення. Спадщина і вивчення». Авторами і авторками є науковці з України, США та Польщі. Помітним є міждисциплінарний фокус, адже серед дослідників і дослідниць є історики, мистецтвознавці, філософи, економісти, літературознавці. Наприкінці книжки зібрано репліки учасників і учасниць круглого столу «До 30-ліття розвалу СРСР. Радянське минуле і радянська спадщина: підходи до вивчення та можливості подолання».

Рецензоване видання, звісно, не є першою колективною монографією з радянської історії і точно не є останньою. Однак її поява та зміст ілюструють певні тектонічні зсуви у радянських студіях. Наприклад, тексти, сфокусовані суто на 1920–1930-х рр., несподівано для мене виявилися у меншості. Хронологічні межі більшості досліджень охоплюють другу половину ХХ ст. Звісно, справа не в кількості. Але коли ми говоримо про вивчення радянського минулого, то в історіографії є певна диспропорція, і якраз міжвоєнний період сьогодні є чи не найбільше розробленим. Тому інтерес дослідників, що не обмежується лише періодом сталінізму, варто лише вітати. Радянське у книжці аналізується як політичний, економічний і соціальний простір, зумовлений ідеологією, але є таким, що має лакуни для виявлення власного «я» і «ми», спроти-

¹ Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet “I” and Soviet “We” between Ideology and Reality, заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної (Київ: Дух і Літера, 2024), 6.

² Там само, 7.

³ Sheila Fitzpatrick, “Will ostracising Russia bring about an end to the war in Ukraine? The Western media’s narrative might be morally satisfying, but it could prove counterproductive,” ABC. <http://surf.li/jgcwo>, accessed November 17, 2024.

⁴ Радянське «я» і радянське «ми», 10.

ву, пристосування і показової лояльності. Мозаїчний і на перший погляд навіть хаотичний підбір тем і сюжетів насамперед демонструє палітру підходів до вивчення радянського, різні виміри, голоси і досвіди цього минулого. Автори і авторки демонструють наявність історіографічних лакун у, здавалося б, знайомих дослідникам темах, перспективи міждисциплінарних студій.

Апеляція до радянського «я» та «ми», зафіксована у назві книжки, орієнтує на вивчення практик конструювання, усвідомлення та позиціонування себе радянською людиною чи спільнотами. Тому не дивно, що значна частина статей у першому розділі порушує проблеми самоідентифікації, прийняття чи спротиву радянського. На початку першого розділу Метью Полі робить важливу ремарку про необхідність переглянути підхід до радянської історії як такої, «в якій розвиток певної спільноти чи інституції визначається владою, що діє зверху, а кінцева точка подається як наперед визначена»⁵. У фокусі дослідника Дитяче містечко Комінтерну № 1 в Одесі. Він доходить висновку, що, незважаючи на ізоляцію дітей і дії влади, спрямовані на їх виправлення, процес соціалізації дітей не можна обмежити лише дисциплінарним фокусом⁶.

Нані Гогохія сповідує інший підхід. Вона аналізує, як творився і функціонував дискурс радянського дитинства. Заклики до боротьби з куркулями і ворогами народу, готовність до самопожертви у цій боротьбі, в офіційному дискурсі перетворили смерть дитини ледь не на буденне, хоч і трагічне, явище. Влада мілітарного дискурсу, на думку дослідниці, мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові ігри, заняття тощо виконували дисциплінарну функцію, загартовували і давали знання. З іншого — толерували насильство як дієву форму і міжособистісного спілкування, і взаємодії із державою⁷.

Крізь призму ідеалістичного образу та реального портрета більшовицького чекіста підходить до вивчення цієї проблеми Олег Бажан⁸. Автор демонструє, як радянська преса формувала образ чекістів. Їх зображали «лицарями революції», що невпинно борються із внутрішнім ворогом. Разом із тим, широкий аналіз особових справ, справочинної документації органів ВУЧК-ГПУ-НКВС дає авторові підстави стверджувати, що розрив між образом і реальним портретом чекіста був розміром із прірву. Низький рівень освіти, привабливість перспектив со-

ціальних ліфтів, схильність до алкоголізму та інших форм девіацій, споєння правом на насильство було визначальними рисами співробітників радянських карних органів.

Перспективу гендерного підходу до вивчення радянського демонструють Марина Вороніна і Ольга Лабур. Марина Вороніна аналізує проблему функціонування гендерних контрактів у радянському суспільстві міжвоєнного часу. Авторка підважує традиційну періодизацію «контракту працюючої матері» 1930–1980-х рр. У своєму дослідженні вона показує, як із 1920-х рр. функціонували різні типи гендерних контрактів. Проте патріархальний контракт «дружина-домогосподарка — чоловік-годувальник», за висновком дослідниці, був домінуючим⁹. Ольга Лабур аналізує корпус спогадів жінок-революціонерок, створених у 1960–1970-ті рр. крізь «геройзовану» гендерну оптику. Дослідниця вивчає ці джерела «в контексті “легітимізації”, публічного і владного визнання жіночих революційних звитяг»¹⁰. Авторка демонструє, як на хвилі хрущовських змін відбулося публічне «народження революціонерок». Саме в цей час жінки були визнані як повноцінні суб'єкти революційних подій, чия діяльність була усвідомленим і самостійним вибором, а не лише тлом політичної активності чоловіків. Такий підхід відкриває перспективні проблеми, що потребують подальших студій: межа «переходу від революціонерок до “мирних” жінок, їхній статус після революції, визнання суспільством і владою»¹¹.

У межах проблематики радянської ідентичності важливими є практики пошуків і обстоювання власної, на рівні індивідів і соціальних груп, що є маргінальними з точки зору влади. Катерина Будз порушує проблему ставлення священників Української греко-католицької церкви до радянської влади, аналізує стратегії виживання, які вони обирали. Однією з таких була позірна лояльність до окремих заходів советів у перші повоєнні роки. Показово, що священники розмежовували релігійні і політичні мотиви у своїй діяльності¹².

Новий тематичний спектр у вивченні радянської ідентичності пропонує Катерина Єремєєва. Авторка заглиблюється у вивчення світосприйняття та самоідентифікації українських емігрантів у Канаді, що були симпатиками радянського ладу та учасниками комуністичного руху. Джерельною базою дослідження є листування між

⁵ Там само, 14.

⁶ Там само, 22.

⁷ Там само, 50.

⁸ Там само, 23.

⁹ Там само, 32.

¹⁰ Там само, 80.

¹¹ Там само, 82.

¹² Там само, 51.

Ф. Маківчуком, редактором журналу «Перець», ті С. Мацієвічем, українським сатириком, комуністом у Канаді¹³. Авторка оприявнює дві моделі радянського у світогляді С. Мацієвича: як уявний ідеал і як відхилення від норми. Комплексне вивчення радянських симпатиків за кордоном, причини і форми засвоєння ними радянських кліше є перспективними напрямками досліджень.

Конструювання радянської ідентичності відбувалось на рівні географічних та образних уявлень регіонів, країн, міст тощо. У цьому напрямі перспективними видаються студії на перетині гуманітарної географії, урбаністики, історіографії та історії. Зокрема, Дмитро Чорний аналізує багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР» і доходить висновку, що біографії міст, представлені у виданні, утворюють радянську та імперську ідентичність. Автор звертає увагу на те, що у текстах, присвячених обласним (Харків, Черкаси, Івано-Франківськ, Херсон) і районним центрам (Ізюм, Сміла, Коломия, Цюрупинськ) історію міського самоврядування до 1917 р. висвітлено упереджено, що сприяло «формуванню відчуття другорядності українського історичного досвіду порівняно з російським імперським або радянським»¹⁴. Потенціал вивчення міського простору як майданчика для (само)репрезентації локальних спільнот аналізує у своєму розділі Євген Рачков. Автор простежує формування та еволюцію радянського святкового канону. Дослідник демонструє, як відбувалося святкування Дня визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників — головного міського свята у 1960–1980-ті рр. Святкові елементи тут були регламентовані (квіти від організацій і установ міста, почесні делегації, бойовий салют тощо). Наприкінці 1980-х за ініціативи місцевої партійної еліти було впроваджено нове свято — День міста. Його святкування було менш офіційним і щодалі набувало форм народного гуляння. Поступово це сприяло деконструкції радянського святкового канону¹⁵.

Радянські міста були не лише простором святкових, легітимних із погляду влади дійств. Вони також ставали простором самопрезентації соціальних рухів, яких влада воліла не помічати. Яскравим прикладом є рух кримських татар у 1960-ті рр. Цій темі присвячено розділ Мартіна-Олександра Кислого. Дослідник зазначає, що рух кримських татар за право повернення додому відповідно до історіографічної традиції роз-

глядається переважно у річищі дисидентського руху і опозиції в СРСР, але не досліджувалося саме як опір владі, відповідно до концепції Д. Скота¹⁶. Ненасильницький характер дій кримських татар, апеляція до офіційних документів, створення наметових містечок у центрі Сімферополя руйнували владне уявлення про порядок і межу дозволеного. Ці практики виявилися більш дієвими за інших історичних обставин наприкінці 1980-х рр.

Завершає першу рубрику текст Ольги Іващенко про специфіку переходу від планової до ринкової економіки. Авторка крізь призму соціологічного підходу аналізує появу нового ринку праці і форм зайнятості населення. Дослідниця демонструє значний потенціал вивчення (пост)радянського суспільства через аналіз форм ринкового мислення та самозайнятості населення¹⁷.

У другій рубриці зібрано тексти, присвячені радянській культурі. Перший з них авторства Мейгіл Фавлер, присвячений вивченню радянського театру. У її фокусі відомий «Березіль» у Харкові та «Російський драматичний театр Прикарпатського військового округу» («ПрикВО») у Львові — елемент «невидимої інфраструктури» радянської культури. Дослідження починається із важливої зауваги, що «наукові дослідження радянської культури, як правило, зосереджуються на взаємовідносинах з державою та/або на знищенні / виживанні національної культури»¹⁸. Причому вивчення власне культурного явища, у цьому випадку радянського театрального життя, є недостатньо артикульованим у історіографії. Авторка ставить собі за мету розширити контекст дослідження української радянської культури, виявити її специфіку, поглянути на неї як на складник радянської імперської інфраструктури та ширше — Східної Європи. Для реалізації цієї мети дослідниця використовує три підходи: географічний (трансфер і адаптація технологій та мистецьких ідей), інфраструктурний («театр ПрикВО» як частина радянської мережі військових театрів) і гендерний (доля і творча спадщина мисткинь). За висновком Мейгіл Фавлер, застосування цих підходів дасть змогу виявити особливості формування та функціонування саме української радянської культури, уникаючи звичних схем (творення радянської культури у центрі vs створення «національного мистецтва в регіонах») ¹⁹.

¹³ Там само, 98.

¹⁴ Там само, 116.

¹⁵ Там само, 97.

¹⁶ Там само, 63.

¹⁷ Там само, 117.

¹⁸ Там само, 129.

¹⁹ Там само, 136.

Нові підходи до вивчення практик мобільності розкриває дослідження Ольги Мартинюк. Вона порушує проблему існування радянської велосипедної мобільності як фактора, що формує соціальне, політичне і культурне життя. Авторка розглядає мобільність, спираючись на різні підходи: як матеріальну спроможність, як транспортну інфраструктуру, як наратив про переміщення. Залучення цих підходів, за висновком дослідниці, сприяє вивченню радянського суспільства як суспільства в русі, може доповнити гендерні студії, розширити розуміння радянської матеріальної культури²⁰.

Дослідження Анастасії Канівець ілюструє трансформацію образу головного героя українського революційного радянського фільму. Авторка зазначає, як на зміну кіногерою 1920-х рр., різноплановому, може й випадковому у вирі революційних подій, приходять харизматичний кіногерой із виразним революційним, усвідомленим «я», що скеровує «маси»²¹. За висновком дослідниці, у другій половині ХХ ст. герої поступово стають складнішими, мають людські слабкості, а в «роки “перебудови” відбуваються спроби ревізії образу “революційної романтики” в кіно, з критикою революційного фанатизму та знецінення людського життя»²². Сюжети і мотиви у радянському кіно змінювались відповідно до нових суспільно-політичних реалій.

Марта Студенна-Скруква досліджує пізньорадянські ритуали та їхній вплив на повсякденне життя суспільства. На думку авторки, вони виконували антирелігійну та структурну функції. Окрім цього, нова обрядовість створювала передумови для масового споживання в його радянському варіанті. Аналізуючи діяльність Комісії з питань радянських традицій, свят і обрядів, що діяла в УРСР з 1964 р., дослідниця припускає, що саме Київ став центром розроблення і впровадження світської обрядовості в СРСР²³.

Сучасне осмислення радянського не обмежено поглядом істориків. Філософи, філологи, культурологи і митці пропонують власні візії, що дає можливість комплексно вивчати радянське, оцінювати радянський спадок у різних проєкціях. Історію радянського крізь призму сміхової культури осмислює Марина Столяр. Дослідниця виокремлює тоталітарні, посттоталітарні та неототалітарні сміхові практики у радянському дискурсі. У фокусі її студій розіграш як явище у 1960–1970-ті рр. За твердженням автор-

ки, він був «формою сміхової культури, що по-троху видавала зі свідомості людей страх перед неблаганними тоталітарними практиками сталінізму»²⁴. Відображення тоталітарного травматичного досвіду в сучасній українській літературі вивчає Оксана Пухонська. Дослідниця аналізує художні тексти (В. Шкляра, О. Забужко, С. Жадана та ін.) як суб'єкт естетизації травматичного досвіду. Вона фокусується на тому, як травма проявляється на рівні «прощання з імперією» у 1980–1990-ті, усвідомлюється і широко рефлексується як авторами, так і їхніми літературними героями після 2000-х рр. Окремо у тексті приділено увагу новим викликам посттоталітарної пам'яті після Революції гідності²⁵. Проблема функціонування і спадщини радянського наративу в соціальній пам'яті знаходить відображення у дослідженні Оксани Кожем'якіної. Авторка аналізує «темпоральні витоки культури довіри та недовіри в контексті аналізу наслідків постколоніального статусу України та розуміння тенденцій травматичного дискурсу проблем сучасної української ідентичності»²⁶. Дослідниця порушує проблему функціонування радянського політичного міфу. Його проєкцію у культурній площині вивчає Мирослав Мельник. Автор формулює своє дослідне завдання як пошук витоків популярності соцарту у СРСР та після його розпаду²⁷. У роки перебудови соцарт був символом розриву із радянським минулим, символи його сприймалися як кітч. Проте у 2010-ті рр. з'явилися бренди, для яких радянська ностальгія була джерелом натхнення. Разом з тим, іронізування над радянськими символами поступово ставало культурним трендом. Ця розвідка демонструє, як радянське не полишає нас сьогодні і як реагує на це сучасне мистецтво. Цю тему розвиває Євгенія Моляр. У її тексті подано огляд мистецьких виставок 2000–2020-х рр., які артикулювали критичний погляд на радянське мистецтво у категорії спадщини²⁸.

Завершують книжку матеріали дискусії до 30-ліття розвалу СРСР. Сергій Плохій у своєму тексті фіксує ситуацію розгубленості, що панує в науковому середовищі. Радянський наратив делегітимізовано (сучасні студії Голодомору, пам'яті тощо), а виразною ознакою останніх років в Україні є саме заперечення, а не критичне осмислення радянського. Разом з тим, утверджується новий український наратив, якому

²⁰ Там само, 189.

²¹ Там само, 141.

²² Там само, 147.

²³ Там само, 155.

²⁴ Там само, 159.

²⁵ Там само, 167.

²⁶ Там само, 172.

²⁷ Там само, 192.

²⁸ Там само, 200.

властива віктимність, «дослідження тільки злочинів, жертв і жертвовності»²⁹. На думку автора, перед науковцями сьогодні стоїть завдання інтеграції в новий український національний наратив (відрефлексованого) комуністичного і радянського минулого. При цьому радянський український досвід варто поставити у широкий транснаціональний контекст, що дасть можливість зрештою зрозуміти, що Україна дала СРСР і що СРСР привніс в Україну³⁰.

Оксана Кісь наголошує на необхідності антропологізації радянських студій. Дослідниця зазначає, що саме фокус на життєвих досвідах, цінностях, траєкторіях окремих соціальних груп і акторів допомагає зрозуміти всю багатшаровість радянського життя. Використання підходів історії повсякденності й ширше — історичної антропології дозволяє, з одного боку, відійти від «сліпої демонізації всіх без винятку сторін радянського минулого, відмовитися від беззастережного знецінення всього маркованого як “радянське”», а з іншого — «через критичний аналіз на рівні реальних життєвих досвідів — звільнитися від надмірної глорифікації певних аспектів

державного соціалізму, які, на перший погляд, видаються дуже привабливими і прогресивними»³¹. Оксана Кісь у своєму тексті демонструє потенціал гендерного підходу до вивчення радянського: більшовицький емансипаційний проєкт із подвійним навантаженням жінок; ревізія усталених підходів (наприклад, жертви і призвідниці Голодомору); роль жінок у антирадянському русі опору, виживання у ГУЛАГу тощо. Дослідниця зауважує, що необхідно «виходити за межі шаблонних стереотипних образів “жертви-героїні-зрадниці” та намагатися показати й осягнути складність історичного процесу, неоднозначність історичних подій для різних осіб та груп і тому — неможливість універсальних оцінок і ярликів»³².

Останній текст у книжці належить Іллі Герасімову³³. Своїми тезами автор лише підкреслює глибину розриву між російськими і сучасними українськими студіями радянського минулого. Пошук української візії і перспективи радянського триває. І рецензоване видання цілком можна вважати вдалою спробою пошуку і деконструкції радянського «я» і радянського «ми».

²⁹ Там само, 210.

³⁰ Там само, 211.

³¹ Там само, 214.

³² Там само, 216.

³³ Там само, 218.

R. Liubavskiy

THE SOVIET: IN SEARCH OF A UKRAINIAN PERSPECTIVE

Review: “I” and Soviet “We” Between Ideology and Reality: Collective Monograph / ed. by Natalia Shlikhta, compiler Tetiana Borodina. Kyiv: Dukh i Litera, 2024. 238 p.

Матеріал надійшов 14.10.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Клименко Г. О.

**ЯК МИ БАЧИМО: ІСТОРИКИ ТА ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ У ПЕРІОД ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ.
МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ
«ДОСЛІДЖУЮЧИ МИНУЛЕ. ІСТОРИК ТА ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ СЬОГОДЕННЯ»
(Київ, НаУКМА, 7–8 квітня 2025 р.)**

7 і 8 квітня 2025 року відбулася чергова Міжнародна конференція молодих дослідників «Досліджуючи минуле». Конференцію було організовано на базі кафедри історії факультету гуманітарних наук НаУКМА, а організаторками виступили Наталя Шліхта і Тетяна Бородіна. Тема цьогогорічної конференції — «Історик та історичні студії перед викликами сьогодення». Доповідачі й доповідачки поділилися не лише викликами, з якими вони стикалися у процесі роботи з джерелами, історіографією та методологічними інструментами, а й власними шуканнями та ноу-хау, що можуть бути корисними для колег.

Зокрема, перша секція конференції була присвячена впливу російсько-української війни на поточні історичні дослідження: як його руйнівна сила відображається на доступі до джерел і збереженні їхньої цілісності, зв'язках українських дослідників зі світом (і навпаки, світу з українським академічним середовищем), а також на баченні істориками дискусійних епізодів української історії. Певна річ, історик є частиною українського суспільства, а отже сучасність неunikненно проникає у його мислення, у бачення періодів історії України у складі Російської імперії та Радянського Союзу.

Зовнішня агресія з боку сучасної Росії змушує оптику дослідника ставати більш пильною до імперських владних інститутів, інструментів управління підвладними землями, структури бюрократичного апарату імперії. Тут на поміч приходить візія нової імперської історії, специфіку якої описала у своїй доповіді Ольга Красінко. Разом з тим, інтерпретація відносин радянської Росії з «неросійськими» республіками на межі розпаду Радянського Союзу також змінюється, як продемонстрував у своїй доповіді Владислав Пилипенко на прикладі історії Чечні кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст. Дослідження

чеченських воєн потребує критичного аналізу наявних історіографічних дискурсів, які формувалися під впливом російської воєнної історії, що несла у собі проросійські пропагандистські наративи. Разом із доповідачем Романом Ковалем учасники намагалися знайти відповідь, якого поводження потребує радянська культура, архітектурна спадщина на теренах України та чи існує якийсь інший інструмент, окрім руйнування. Марина Седова і Владислав Егіпті звернули увагу в своїх доповідях на труднощі використання джерел в умовах повномасштабного вторгнення для дослідників меморіалів жертвам Голокосту в Україні та дослідників подій Української революції відповідно, а також на можливі методи подолання цих труднощів, потенційні альтернативи. Модератор і дискусіант Максим Яременко підкреслив, що у деяких випадках, особливо у разі недоступності джерел, що зберігаються на території держави-агресора, методологія дослідження, фокус та акценти є союзниками історика.

На конференції була можливість заслухати дві лекції: «Усувати загрозливе vs зберігати загрожене: трансформація уявлень про культурну спадщину в Україні» старшої наукової співробітниці Інституту культурології НАОМА Надії Гончаренко та «Від витоків до сьогодення: історія становлення, наукові напрями розвитку та сучасні виклики у студіях Голокосту» співробітниці Меморіального музею Голокосту США у Вашингтоні Наталі Лазар.

Надія Гончаренко звернула увагу слухачів на існування спадщини, що перебуває під постійним ризиком збройної агресії РФ поруч зі спадщиною радянської доби, яка у світлі вторгнення розцінюється як «токсична», адже часто несе на собі відбиток радянської ідеології та мілітаризму. За допомогою мистецтвознавчої експер-

тизи (хто є автором, у чому полягає унікальність твору, в якому мистецькому контексті та середовищі роботу було створено тощо), а також залучення громадського обговорення, можна оптимізувати процес прийняття рішень.

Доповідь Наталі Лазар допомогла слухачам дізнатися не лише про основні віхи розвитку студій Голокосту, а й про історіографічні дискусії та повороти, що їх супроводжували. Дослідниця також дала змогу слухачам дізнатися важливі інсайти про статус кво студій Голокосту в англomовному дослідницькому середовищі, зокрема про питання джерел, спадщини, меморіалізації та позиціонування історії Голокосту на тлі більш широких сучасних історіографічних дебатів.

На другій секції, яка була присвячена обговоренню нових дослідницьких питань, джерел та інструментарію, уповні розкрилася поліфонія завдань і підходів для їх вирішення, що панує серед сучасних дослідників та дослідниць. Разом поміркували над тим, що можуть подарувати істориком сучасні технології: нові можливості чи нові виклики у атрибуції та верифікації? Зокрема, доповіді стосувалися новітніх медіумів, що їх історики інтегрують у власну джерельну базу і які певною мірою трансформують пояснювальний апарат для історика, змушують звертатися до специфічних методологічних інструментів. Тетяна Бородіна поділилася своїм досвідом використання інтерв'ю з сусідами — свідками Голокосту на Полтавщині, зауваживши, що відеоформат часто додає розповідям емоційного забарвлення, побутових деталей, що впливає на розуміння контексту того досвіду, який описує респондент. Разом з тим, доповідачка також звернула увагу слухачів на погляди істориків на поведінкові стратегії таких спостерігачів, важливість розрізнення соціальних ролей та стратегій людини під час дослідження геноцидальних практик. Олександр Козицький у своїй доповіді розглянув перспективи й виклики, які відкриває перед істориком використання діджитал-джерел. На прикладі форумів, неформального спілкування на різних вебмайданчиках, Олександр продемонстрував цікавість і різноманіття слідів, які лишає по собі людина в Інтернеті для історика майбутнього, що наважиться працювати з таким неординарним джерелом. Орест Костів розглянув у своїй доповіді специфіку такого джерела, як радіо, записи радіоэфірів минулого, наголосивши на тих неочевидних технічних компетенціях, якими має оволодіти дослідник, перш ніж братися до його використання. На технічних аспектах і лайфхаках для історика наголосив також Сергій Гладкий у своїй доповіді про дослідження преси за допомогою

ресурсу Newspapers.com. З доповіді Святослава Сиротюка слухачі могли дізнатися про специфіку роботи з ГІС та важливість для історика орієнтуватися не лише у періодах та часових межах, а й у просторі, що стає ареною для розгортання історичних подій, явищ, культурних пластів та цивілізацій. Учасники і учасниці обговорили також оновлення поглядів на досить усталені у історіографії кола питань. Зокрема Оксана Воловодюк поділилася своїми висновками та рефлексіями щодо конструкту маскулінності у шляхетському середовищі у періоди збройних конфліктів і щодо того, як оптика гендерних студій може допомогти побачити неочевидні соціально-культурні патерни.

Ганна Клименко розповіла про свій погляд на перспективи дослідження популярної культури, що може допомогти почути голоси тих членів суспільства минулого, котрих ми зазвичай не чуємо у джерелах персонального походження та спогадах, і зауважила про важливість ролі культури у посередництві між різними сферами знання у суспільстві. Даніслав Драганчук розкрив тонкощі та специфіку використання генетичної генеалогії, що, як видається, може одночасно покласти край деяким гарячим історичним дебатам серед дослідників середньовіччя і розпалити нові, не менш гострі, протистояння. Роман Жила поділився своїми знахідками у сфері економічної історії друкованої преси США, продемонстрував, як патерни змін на ринку можуть корелювати з ширшими соціальними та політичними явищами. Завдяки цікавим і досить інтерактивним доповідям слухачі мали змогу «приміряти» представлені ресурси до власних досліджень, а також поміркувати над подальшими перспективами подібних джерел і дослідницьких підходів, які, цілком можливо, можуть стати наступним мейнстрімом в українській історіографії.

Паралельні секції другого конференційного дня дали змогу слухачам замислитися над state of the art, який нині можна спостерігати у дослідженнях різних періодів: давньої історії, історії раннього нового часу, модерній і новітній історії як України і регіону Центрально-Східної, так і інших частин світу.

Зокрема, третю секцію відкрили доповіді Мирослави Патриляк («Осіріон на перетині релігійних традицій Давнього Єгипту»), Анастасії Ярової («Краса в культурі Давнього Єгипту: між ремеслом і мистецтвом») та Юрія Міщенко («Образ євреїв у роботах гравера Іллі XVII ст.»). Мирослава поділилася зі слухачами віхами історії давньої пам'ятки Осіріон, розповіла про те, як зміна культурно-релігійного контексту певним

чином трансформувала образ цього зразка храмової архітектури, його сакральне значення і зовнішній вигляд. Анастасія звернула увагу учасників на те, як у популярній культурі поширився певний стереотипний образ давньоєгипетської культури, який, однак, не підтримують наявні джерела, що дають змогу припускати про естетичні та філософські концепти Давнього Єгипту і візію «краси» у тогочасному суспільстві. Доповідь Юрія стала для слухачів екскурсом в уявлення «іншого» у середовищі ранньомодерного православного духовенства, певною спробою застосувати імагологію до візуального мистецтва цієї доби. Виступ продемонстрував, що навіть найменші деталі у зображенні, як-от елемент одягу групи євреїв (фреза) у гравюрі до Печерського патерика, може стати основою для цікавих припущень і гіпотез для історика про уявлення, уяву та візуальну культуру досліджуваної доби.

Четверта секція, присвячена питанням ранньомодерної історії, продемонструвала різноманітність у підходах, підборі джерел і поглядах на ранньомодерне суспільство.

Доповідь Артема Школьного, присвячена образу русинів у «Анналах Польщі» Яна Длугоша, показала, яким чином наративи про минуле можуть відображати стереотипи, упередження, а почасти і політичні протистояння сучасності автора.

У доповіді Павла Трейтяка повсякдення, побутове життя гетьмана та його клієнти сплелися з політичними інтригами та тонкощами, щоб продемонструвати на прикладі гетьманського двору часів Данила Апостола зв'язок влади, ранньомодерної соціальної ієрархії з матеріальним світом і правом власності. Ярослав Ніцой, своєю чергою, звернув увагу слухачів на специфіку становлення Московської держави та успадкування нею практик управління від Орди, що дало підставу доповідачу робити висновки і про подальший трансфер цих практик під час утворення Російської імперії у пізньому XVII — XVIII століттях. Дискутант Вадим Арістов звернув увагу на важливість розрізнення соціальних і політичних процесів XVII і XVIII століть, адже, хоча обидва періоди маркуються «ранньомодерною добою», все ж ці два століття є дуже різними у тому, що стосується політичного, соціального та інтелектуального ландшафту Європи.

Релігійні, соціально-економічні явища та погляд мандрівників на «іншого» у XVIII і XIX століттях розкрила наступна секція конференції. Валерія Штойко присвятила свою доповідь різноманітним «промислам» гайдамацьких ватаг Правобережної України середини XVIII століття і спробувала підійти до питання «соціального

бандитизму» неупереджено та системно, описавши не лише кримінальну або доволакримінальну діяльність, а й соціально-політичний та економічний контекст, у якому вона відбувалася. Важливий епізод із соціальної історії Чернігівської архієпархії висвітлив у своїй доповіді Дмитро Опанасенко, сфокусувавши увагу на персональних стосунках ієрархів, питаннях влади, підпорядкування та політичного контексту, в якому відбувалися описувані події.

Продовжуючи тему історії церкви у ранньомодерну добу, Андрій Биченок у своїй доповіді звернувся до процесу виборів протоієрея Києво-Подільської протопопії та розповів деталі кейсів двох виборчих процесів, які йому вдалося дослідити за допомогою джерел з архіву Київської духовної консисторії. Костянтин Положай звернувся до специфіки методології та «пасток», що можуть супроводжувати дослідження подорожньої літератури та образів, які мандрівники витворювали, зустрічаючи «іншого», особливо якщо мандрівник був представником держави-колонізаторки, яка зустрічала на своєму шляху опір із боку колонізованого народу. Кейс Афганістану та Британії став ілюстрацією для такого процесу, який, утім, охопив багато держав і континентів впродовж «довгого» XIX століття.

Наступна секція була представлена різним досвідом міграції, у тому числі вимушеної, впродовж XX століття. Максим Снігир присвятив свою доповідь випадкам переходу радянськими військовими кордону з Румунією у міжвоєнний період, зокрема їхнім політичним поглядам, мотивації та стратегіям поведінки, а також сприйняттю цих «втікачів» із боку румунської сторони. Дмитро Деркач розповів про досвід перебування іноземця Ендрю Кернса у Радянському Союзі у період колективізації. Наявні джерела та історіографія дали можливість Дмитрові робити припущення про те, наскільки Кернс міг бачити реальне становище українського села під час Голодомору, отримувати правдиву інформацію про життя і побут радянських людей інших республік, а також якою мірою радянська влада обмежувала його свободу та доносила «правильні» наративи. Богдана Дериш поділилася своїми напрацюваннями у царині дослідження української еміграції 20-х рр. XX ст. у Чехословаччині, роблячи особливий наголос на особистому досвіді, побутовому становищі, емоційно-психологічній складовій адаптації емігрантів на новому місці. Дискутантка Оксана Хом'як зауважила важливість індивідуальних кейсів у дослідженні досвіду «чужинців» і водночас наголосила на тому, що варто враховувати непридатність унікальних кейсів до створення ширшого узагальнення.

На секції «Новітні розвідки в імперських студіях» учасники міркували про співвідношення громадянського суспільства, етнорелігійних громад, а також індивідів з імперським державним апаратом. Данило Антонюк поділився зі слухачами своїми знахідками про мало досліджену постать красзнавця, історика та педагога Петра Абрамовича, а головню інформацією про його неопубліковану дисертацію «Місто Житомир в останній чверті 18-го століття. Доби комісії Boni Ordinis (1778–1793)». Кирило Ковальчук звернувся у доповіді до свого дослідження функціонування, звітності та організаційної структури Київського слов'янського благодійного товариства, громадського об'єднання, що існувало впродовж приголомшливого відтинку часу (майже півстоліття) та адаптувало свою діяльність до динамічної політичної кон'юнктури пізньої Російської імперії. Галина Громік звернулася до ще одного інструменту громадянського суспільства у імперії — преси, а саме до висвітлення хасидизму у публіцистичних працях Іллі Оршанського, що відображали співіснування різних етнорелігійних груп у поліетнічній імперії. Валерій Григораш також розкрив тему співжиття євреїв і християн, а саме погляди архієпископа Анатолія на перспективи навернення юдеїв імперії у християнство, різноманітні релігійні течії всередині юдаїзму на її теренах, становище євреїв у суспільстві. Марія Шмигельська, своєю чергою, поділилася своїми напрацюваннями у сфері жіночої історії у імперії, а саме щодо правових аспектів кваліфікації та розслідування дітовбивства — «спеціального» жіночого злочину, специфіку кримінальної відповідальності та погляди на причинно-наслідкові зв'язки у появі таких злочинів у працях відомих правників імперії.

На останній секції конференції учасники повідомили про свої напрацювання у радянознавчих студіях, а також обговорили виклики, що їх поставила перед дослідниками цієї доби сучасність. Музей Революції УСРР як інструмент комунікації радянської влади з населенням та формування «правильного» нарративу про револю-

ційні події у масовій свідомості став темою доповіді Марії Прокопенко. Юлія Єременко присвятила виступ проблемам і перспективам дослідження течії націонал-комунізму в середовищі українських митців, інтелектуалів і письменників. Юлія наголосила на складнощях у інтерпретації цього явища, зважаючи на апропріацію марксизму радянським політичним центром. Антон Боровков звернув увагу слухачів на ті перетворення, яких зазнав і продовжує зазнавати Київський метрополітен як заідеологізований і насичений комуністичною символікою простір. Завданням доповідача, за його словами, було не лише зафіксувати зміни у зовнішньому вигляді й топоніміці станцій, а й розкрити дослідницький потенціал теми декору та інтер'єрів метро. Дискусії довкола монументальної пропаганди та символічного значення простору було присвячено і доповідь Антона Черепюка. Доповідач зосередився на існуванні Палацу культури та науки у Варшаві у різних соціокультурних і політичних контекстах та дискусіях, що вирують довкола Палацу в польському суспільстві до сьогодні. Аліна Біла порушила у доповіді питання (не)свідомого переймання дослідниками радянського мови джерел, пропагандистських кліше, якими оперували масова культура та ідеологія. Зрештою, загальним висновком із панелі може бути пошук рішень складних історичних питань за допомогою широкої контекстуалізації, врахування поліфонічності досвідів радянської людини, специфіки державного та ідеологічного апарату та його взаємодії з індивідом та соціумом.

Два дні конференції продемонстрували не лише величезний обсяг питань, викликів, нетривіальних задач, що постають перед істориком, який переживає на собі дію подій, що їх прийнято називати «історичними», а й величезне різноманіття тем і напрямів, які вони сміливо для себе обирають попри обставини. Спостерігати цей інтерес, пристрасть і сміливість є окремим інтелектуальним задоволенням, яке можна було отримати під час участі у конференції «Досліджуючи минуле» 2025.

Н. Klymenko

HOW WE SEE: HISTORIANS AND HISTORICAL RESEARCH DURING A TIMES OF EXTERNAL AGGRESSION. INTERNATIONAL CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS “EXPLORING THE PAST: THE HISTORIAN AND HISTORICAL STUDIES IN THE FACE OF CONTEMPORARY CHALLENGES” (Kyiv, NaUKMA, April 7–8, 2025)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Данило Максимович — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Біла Аліна Миколаївна — бакалавр історії, студентка магістерської програми «Історія» НаУКМА

Бородіна Тетяна Миколаївна — магістр історії, старша викладачка кафедри історії НаУКМА

Клименко Ганна Олексіївна — магістр історії, аспірантка Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Коваль Роман Олександрович — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Костів Орест Тарасович — бакалавр історії, студент магістерської програми «Історія» НаУКМА

Литвин Володимир Юрійович — бакалавр історії, студент магістерської програми «Історія» НаУКМА

Любавський Роман Геннадійович — кандидат історичних наук, в. о. завідувача кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мицик Юрій Андрійович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, заслужений діяч науки і техніки України

Пастушенко Андрій Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Пилипенко Владислав Георгійович — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Тесленко Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії НаУКМА, керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія»

Черепюк Антон Миколайович — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Школьній Артем Вікторович — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА

Шліхта Наталія Василівна — кандидат історичних наук, PhD, професорка кафедри історії НаУКМА

Яременко Максим Васильович — доктор історичних наук, завідувач кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія», старший науковий співробітник Національного музею історії України

NOTES ABOUT AUTHORS

Danylo Antoniuk — MA in History; Doctoral Candidate, Yukhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Alina Bila — BA in History; Master's Student, "History" program, NaUKMA

Tetiana Borodina — MA in History; Senior Lecturer, Department of History, NaUKMA

Anton Cherepiuk — MA in History; Doctoral Candidate, Yuhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Hanna Klymenko — MA in History; Doctoral Candidate, Yuhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Orest Kostiv — BA in History; Master's Student, "History" program, NaUKMA

Roman Koval — MA in History; Doctoral Candidate, Yuhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Roman Liubavskyi — PhD in History; Acting Head of the Department of History, Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University

Volodymyr Lytvyn — BA in History; Master's Student, "History" program, NaUKMA

Yurii Mytsyk — Doctor Habilitatus in History, Professor, Leading Research Fellow, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NAS of Ukraine

Andrii Pastushenko — PhD in History, Associate Professor, Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics

Vladyslav Pylypenko — MA in History; Doctoral Candidate, Yuhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Artem Shkolnyi — MA in History; Doctoral Candidate, Yuhymenko Family Doctoral School, NaUKMA

Natalia Shlikhta — PhD in History, Professor, Department of History, NaUKMA

Ihor Teslenko — PhD in History, Associate Professor, Department of History, NaUKMA; Director, Princes Ostrogski's Legacy Research Center, National University of Ostroh Academy

Maksym Yaremenko — Doctor Habilitatus in History, Professor, Head of the Department of History, NaUKMA; Senior Research Fellow, National Museum of the History of Ukraine

ЗМІСТ

Слово головної редакторки	3
---------------------------------	---

ПАМ'ЯТІ КОСТЯНТИНА ГЛОМОЗДИ

Вибрані публікації К. Ю. Гломозди.....	5
<i>Пастушенко А.</i> Англійські емігранти на кораблях Іспанії (1585–1604 рр.).....	7
<i>Литвин В.</i> Радянська авіація під час воєнних дій на Халхін-Голі: оперативні, організаційні й технічні аспекти	15
<i>Пилипенко В.</i> Російська військова думка під час Першої чеченської війни: теорія та практика (англійською мовою).....	22

ВИКЛИКИ МОДЕРНУ: РЕПРЕСИВНІ ПОЛІТИКИ, ПРОБЛЕМНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПАМ'ЯТІ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ ДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

<i>Бородіна Т.</i> «Ця невидима група»: реквізовані цивільні особи під час Голокосту на Полтавщині	30
<i>Яременко М.</i> «[...] очень понравилась нам энта музея. очень хорошо и лахвово, хватк»: русифікація в УРСР періоду пізнього сталінізму на прикладі відвідувачів Державного історичного музею	41
<i>Біла А.</i> «Мандрівка до іншого світу», або Як агітатори-атеїсти репрезентували свій релігійний досвід (на прикладі автобіографічного нарису Євграфа Дулумана).....	57
<i>Костів О.</i> Виклик ідентичності: святкування 1500-річчя Києва в радянській Україні та українська діаспора на Заході (на прикладі Північної Америки).....	68
<i>Черепюк А.</i> Пам'ятник Феліксу Дзержинському на Банковій площі у Варшаві в громадській думці та в політиці декомунізації.....	80
<i>Коваль Р.</i> «Перестройка» як політичне поняття: еволюція, семантична нестабільність і боротьба за змістове наповнення.....	86

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

<i>Тесленко І.</i> Фальсифікат привілею князя Федька Острозького.....	94
<i>Шкільний А.</i> Інкорпорація Київщини до складу Корони Польської на Люблінському сеймі 1569 р.: основні події, ініціатори та словесні баталії	104
<i>Антонюк Д.</i> Житомир останньої чверті XVIII ст. у неопублікованій праці Петра Абрамовича.....	115
<i>Мицик Ю.</i> З життя Києво-Могилянської академії 30–60-х років XVIII ст.	121

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Шліхта Н.</i> Про єпископів-агентів, документи радянських спецслужб і комплексний підхід до дослідження життя Церкви в радянській державі. Рецензія-огляд: Роман Скакун. Агентура НКВС-МДБ-КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 360 с.....	131
<i>Любавський Р.</i> Радянське: у пошуках української перспективи. Рецензія: Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality : колективна монографія / заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної. Київ: Дух і Літера, 2024. 238 с.....	136
<i>Клименко Г.</i> Як ми бачимо: історики та історичні дослідження у період зовнішньої агресії. Міжнародна конференція молодих дослідників «Досліджуючи минуле. Історик та історичні студії перед викликами сьогодення» (Київ, НаУКМА, 7–8 квітня 2025 р.).....	141
Відомості про авторів	145

CONTENTS

A Word from the Editor-in-Chief.....	3
--------------------------------------	---

IN MEMORY OF KOSTIANTYN HLOMOZDA

Selected Publications of Kostiantyn Hlomoza.....	5
<i>Pastushenko A.</i> English Emigrants on Spanish Ships (1585–1604).....	7
<i>Lytvyn V.</i> Soviet Aviation During the Battles of Khalkhin Gol: Operational, Organisational and Technical Aspects.....	15
<i>Pylypenko V.</i> Russian Military Thought During the First Chechen War: Theory and Practice	22

CHALLENGES OF MODERNITY: REPRESSIVE POLICIES, PROBLEMATIC IDENTITIES AND MEMORIES, AND APPROACHES TO THEIR STUDY

<i>Borodina T.</i> “This Invisible Group”: The Requisitioned Civilians During the Holocaust in the Poltava Region	30
<i>Yaremenko M.</i> “[...] Ochen’ Ponravilas’ Nam Enta Muzeya. Ochen’ Khorosho i Lakhvovo, Khvakt”: Russification in the Ukrainian SSR in the Late Stalinist Period on the Example of the State Historical Museum’s Visitors	41
<i>Bila A.</i> “A Journey to Another World” or How Atheist Agitators Represented Their Religious Experience (Based on the Autobiographical Essay by Eugraf Duluman)	57
<i>Kostiv O.</i> The Identity Challenge: The Celebration of the 1500th Anniversary of Kyiv in Soviet Ukraine and the Ukrainian Diaspora in the West (The Case of North America).....	68
<i>Cherepiuk A.</i> The Monument to Felix Dzerzhinsky on Bank Square in Warsaw in Public Opinion and the Politics of Decommunization.....	80
<i>Koval R.</i> “Perestroika” as a Political Concept: Evolution, Semantic Instability, and the Struggle over Meaning	86

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES. SOURCE PUBLICATIONS

<i>Teslenko I.</i> The Forged Privilege of Prince Fedko Ostrozky	94
<i>Shkolnyi A.</i> The Incorporation of the Kyiv Region into the Crown of the Kingdom of Poland at the Lublin Sejm in 1569: Main Events, Initiators and Verbal Battles.....	104
<i>Antoniuk D.</i> Zhytomyr in the Last Quarter of the 18th Century in an Unpublished Work by Petro Abramovych	115
<i>Mytsyk Yu.</i> From the Life of the Kyiv-Mohyla Academy in the 1730s–1760s.....	121

REVIEWS

<i>Shlikhta N.</i> On Bishop-Agents, Documents of Soviet Security Services, and a Comprehensive Approach to Studying The Church in the Soviet State. Review: Roman Skakun. The NKVD-MGB-KGB Agency in the Orthodox Episcopate in Ukraine (1939–1964): Formation, Functions, and Behavior Models. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2025. 360 pp.	131
<i>Liubavskiy R.</i> The Soviet: In Search of a Ukrainian Perspective. Review of the Book Soviet ‘I’ and Soviet ‘We’ between Ideology and Reality. Collective Monograph / Ed. by Natalia Shlikhta, Compiler Tetiana Borodina. Kyiv: Dukh i Litera, 2024. 238 p.	136
<i>Klymenko H.</i> How We See: Historians and Historical Research during a Times of External Aggression. International Conference of Young Researchers “Exploring the Past: The Historian and Historical Studies in the Face of Contemporary Challenges” (Kyiv, NaUKMA, April 7–8, 2025).....	141
Notes about authors	145